

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets Arbejdsmark 1978

Nationalmuseets Arbejdsmark
1978

NATIONALMUSEET

Redaktion: Henning Dehn-Nielsen
Lay-out: Jens Lorentzen
Reproduktion: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense
Copyright © Nationalmuseet, København 1978
ISBN 87-480-0179-1

Omslagets forside gengiver midterpartiet af Dagmarkorsets forside, forstørret 11,5 gange.
Bagsiden viser Dagmarkorsets bagside.

Indhold

<i>Fritze Lindahl</i> : Dagmarkorset – endnu engang	5
<i>Jørgen Jensen</i> : Kultøkser fra bronzealderen	17
<i>Inger Tolstrup</i> : Kolonihaver	27
<i>Jesper Vang Hansen</i> : Illegale blade på Fyn	39
<i>Elga Andersen, Søren Dietz, Anne Kromann, John Lund og Steffen Trolle</i> :	
Nye danske udgravninger i Oldtidens Karthago	50
<i>Harald Langberg</i> : En kongelig suite på Kronborg	65
<i>Ole Schmidt</i> : Konservering af en engelsk finbanker	71
<i>Ann Villemos</i> : Hvad nyt om Gundestrupkarret?	78
<i>Ulla Lund Hansen og Helge Nielsen</i> : En ny Himlingøjegrav	85
<i>Otto Mørkholm</i> : Statskapitalisme i oldtiden. De første Ptolemæerkonger og Ægypten ..	96
<i>Knud Andersen</i> : Smuldbopladser i Åmosen	103
<i>Ingegerd Marxen og Erik Moltke</i> : Jellingmanden. Danmarks ældste figurmaleri	111
<i>Mogens Larsen og Ulla Haastrup</i> : Kalkmalerierne i Fraugde kirke på Fyn	119
Glimt fra arbejdsmarken	131
Systematisk index. Nationalmuseets Arbejdsmark 1928–77	142
Medarbejdere ved »Nationalmuseets Arbejdsmark 1978«	156

Dagmarkorset – endnu engang

Af FRITZE LINDAHL

Et af Nationalmuseets fornemste klenodier er Dagmarkorset (fig. 1a–b). For 115 år siden blev det i særlig grad genstand for folks interesse, da prinsesse Alexandra til sit bryllup med den britiske tronfølger, prins Edward af Wales, fik et brillianthalsbånd, hvori der var anbragt en så tro kopi af korset, som det var muligt at udføre. Smykket var en brudegave fra kongen, Frederik d. 7.

Siden da har tusinder af danske småpiger fået et »Dagmarkors« af guld eller sølv i dåbseller anden højtids gave, og der er derfor til stadighed mange, som ønsker at få oplysning om det originale kors i Nationalmuseets middelaldersamling. Man spørger, om det virkelig er fundet i dronning Dagmars grav i Ringsted St. Bendts kirke, hvor det er forarbejdet, hvor gammelt det er og meget mere. Disse spørgsmål er ganske vist blevet besvaret adskillige gange, senest af Erik Lassen i Politikens »Dansk Kunsthistorie«, 1972. Men de mange henvendelser og ønsket om at fremlægge nogle nye detaljer, er årsag til denne artikel.

Dagmarkorset, inventar nr. 9088, er første gang publiceret i »Auctarium rariorum«, qvæ Museo Regio per triennium Hauniæ accesserunt, . . . Anno MDCXCIX (dvs. år 1699, i virkeligheden udkom værket først 1703). Det er et tillæg til kunstkammerkataloget, »Museum Regium«, 1696. Af håndskrevne lister fremgår det imidlertid, at Dagmarkorset allerede i 1695 kom på Det kongelige Kunstkammer, men da havde professor Holger Jacobæus for længst afsluttet redaktionen af »Museum Regium«, og korset optoges derfor først i det nævnte tillæg, som ikke er forfattet af Jacobæus, men af kgl. skriver og universitetsbogtrykker Johannes Lauerentzen. Til grund for dennes publikation af korset ligger kunstkammerlistens meddelelse, hvori der står, at det »skal være baaret af Dronning Margareta

Fig. 1. Dagmarkorset. a) Frelseren på korset. IC XC er græsk forkortelse for Jesus Kristus. b) I den midterste medaljon ses Kristus som Verdens Herre, til venstre Gudsmoderen, til højre Johannes Døberen, foroven St. Basilio og forneden St. Chrysostomos. Naturlig størrelse.

Dagmar, Valdemar II hans Gemal«. Lauerentzen giver sin latinske oversættelse den tilføjelse på samme sprog, at den, der »fordum ejede dette kors, var Margareta, der på grund af sin skønhed havde tilnavnet Dagmar, kong Primislavs datter, som var død i Ribe den 24. maj 1213«. Det er først i kunstammerkataloget 1737, at det oplyses, at dronning Dagmar havde »baaret det i levende Live«, og at det var »fundet i hendes Liigkiste i Ringsted«. Historien er således blevet forbedret i tidens løb!

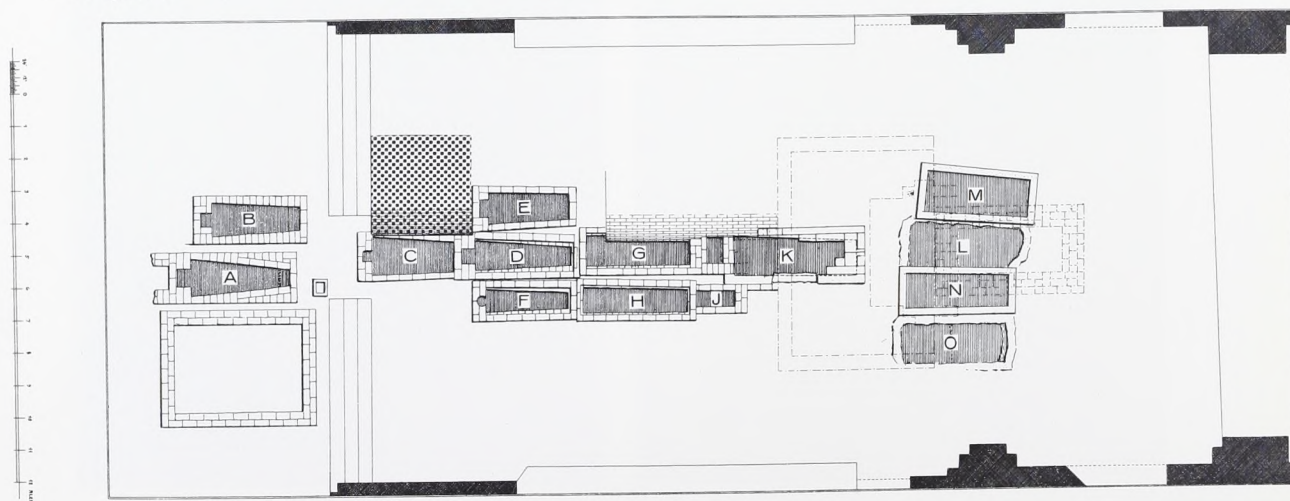
Det kan dog være en forglemmelse, at man ikke straks fik skrevet ned, hvor korset kom fra. Endnu var der ingen, der dyrkede arkæologi som videnskab, og genstandenes fundomstændigheder interesserede ikke Kunstammerets ledelse. Det, der var hovedsagen for Johannes Lauerentzen, var at oplyse, hvem der havde ejet det. Et efter vore begreber spændende gravfund fra Slots Bjergby kirke (1696) er nævnt i den håndskrevne liste, der ligger til grund for *tillægget*, men medtages ikke i dette, antagelig fordi fundet er anonymt og dermed i Lauerentzens øjne uinteressant. Meddelelsen om Dagmarkorset bringer han derimod i en meget fornem sammenhæng, idet han i *tillægget* placerer dette imellem »Gunhildkorset« (hvalrostandkorset, der ifølge indskrift har tilhørt Svend Estridsens datter) og »Christiern I's rejsealter«.

Historiske personer, helst kongelige eller højgejstlige, havde kunstammervogternes bevågenhed. De yndede at henføre de umælelige genstande til sådanne berømtheder for at påkalde opmærksomhed, især hos den enevældige monark, Kunstammerets opretholder. Går man disse henførelser efter i sømme, viser det sig desværre ofte, at de er helt uden begrundelse i virkeligheden og kun skyldes ledernes fantasi og ønsketænkning.

Der findes ingen oplysning om, hvem der har forårsaget, at Dagmarkorset kom på Kunstammeret. Den omstændighed, at Lauerentzen allerede omkring 1700 bemærkede, at dronning Dagmar var død 1213 (i stedet for det også af den tids historikere almindeligt anerkendte årstal 1212) kan dog tyde på, at korset er fundet i Ringsted kirke. 1213 er nemlig det dødsår, som opgives i den såkaldte Ringstedtavle, én på pergament skreven fortegnelse over de i kirken begravede Valdemarer. Den opbevaredes dengang ligesom nu i St. Bendts kirke. Lauerentzen kan have benyttet denne tavle, netop fordi han vidste, at korset var fra kirken. Et helt godt bevis er det imidlertid ikke, da også andre historiske kilder bringer det forkerte årstal for Dagmars død.

Filologen N. M. Petersen har som den første (i »Annaler for Nordisk Oldkyndighed« 1842–1843) leveret en videnskabelig publikation af Dagmarkorset. Han var opmærksom på, at meddelelsen om, at korset skulle være fundet i Dagmars grav, er sen, men han godtager den alligevel. Arkæologen I. I. A. Worsaae nævner i sin publikation (»Kongegravene i Ringsted«, 1858), at det ikke er usandsynligt,

Fig. 2. Plan gengivet efter »Danmarks Kirker« over de kongelige grave i Ringsted St. Bendts kirke. D: Valdemar d. 2., E: dronning Dagmar, F: dronning Bengerd. Den store, med prikket signatur gengivne grav er provst Christian Blichfeldts, anlagt i 1683 på stedet, hvor dronning Richiza lå begravet.

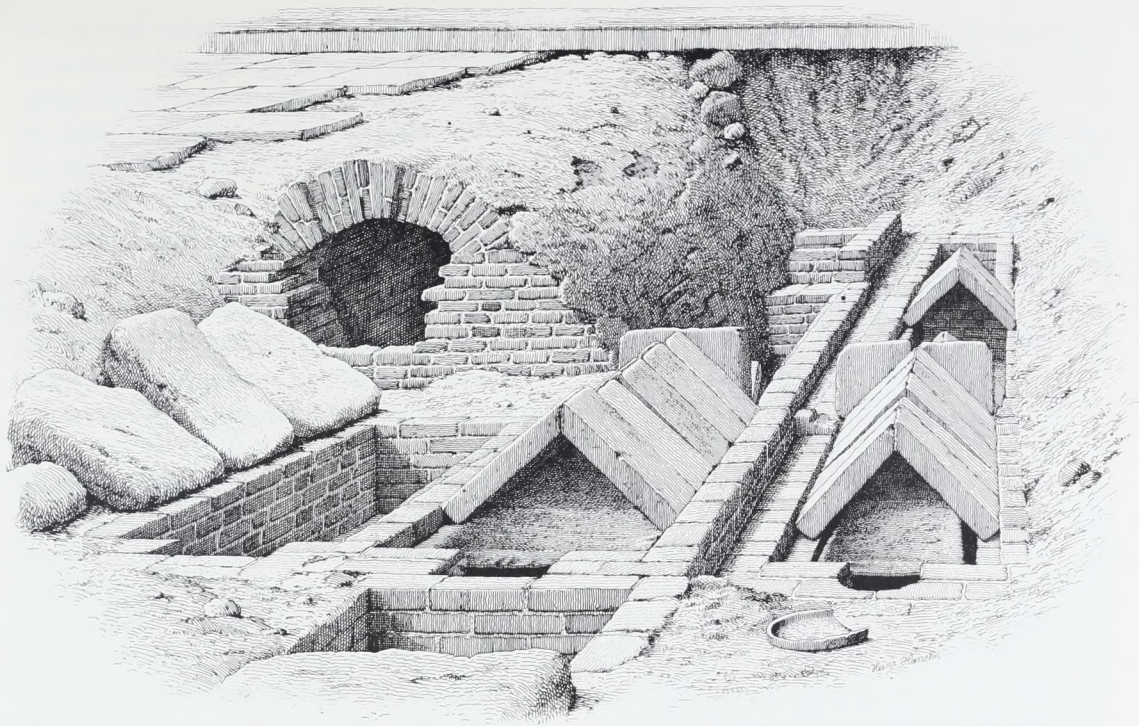

Fig. 3. I. I. A. Worsaaes udgravning af (fra venstre) dronning Dagnars, Valdemar d. 2.s og dronning Bengerd's grave. Allerforrest til venstre befinder Blichfeldt-graven sig. Worsaae har blot antydnet den, da den ellers ville tage synet fra Dagnars grav. Den store, hvælvede grav i baggrunden er et andet af baroktidens gravsteder, der viser, at Blichfeldt ikke var ene om ødelæggelsen. Efter »Konge-gravene«.

at korset er optaget af dronning Dagnars grav, da der længe (til henimod midten af 1700-årerne) i kirken fremvistes en hovedskal, som udgaves for at være dronningens, og – hvad der var det vigtigste – man ydermere havde bevis for, at gravens indre var blevet forstyrret. Poul Nørlund og Victor Hermansen (i »Danmarks Kirker, Sorø Amt«, 1936) samt Tage E. Christiansen (i »Danmarks Nationalmuseum«, 1957) arbejder med forbehold videre på henførelsen af korset til Dagnars grav, idet de peger på, at ødelæggelsen af denne kan skyldes udgravningen til det store gravkammer, som kirkens mangeårige sognepræst, provst Christian Blichfeldt, lod indrette til sig og sine i 1683. Blichfeldts grav blev ikke benyttet før hans første hustrus død i 1696. Da var Dagnarkorset allerede anbragt på Kunstkammeret, men det kunne være fremkommet ved selve udgravningen til Blichfeldt-kammeret, som støder op til Dagnars forstyrrede grav, fig. 2.

Ved denne udgravning ødelagdes også en anden grav, og det så grundigt, at den blev helt fjernet. Det var Valdemar d. 2.s søsters, Richizas. Som enke efter den svenske konge Erik Knutsson var hun vendt hjem til Danmark og blev 1220 »stedt til hvile hos sin slægt«. Dette gør Worsaae opmærksom på,

men uden at sætte Dagnarkorset i forbindelse med denne gravødelæggelse, fig. 3.

Vi ved således ikke, i hvilken grav Dagnarkorset er fundet, men da det fra første færd er blevet knyttet til dronning Dagnars, der er begravet i Ringsted, og da der fandt udgravninger sted i kirkens gulv en kortere årrække, før korset kom på Kunstkammeret, er der god grund til at mene, at det virkelig kommer fra denne kirke.

Når det først én gang er slået fast, at en genstand har tilhørt en bestemt person, er det meget svært at lave om på en sådan henførelse, særligt hvis den i tidens løb er blevet gentaget gang på gang og derved har vundet hævd.

Dagnarkorset er et enkolpion, hvilket på græsk vil sige et relikviegemme (til at bære på brystet). Den relikvie, som har været eller stadig findes gemt i dets hulrum, er antagelig en splint af Kristi kors, den dyrebareste af alle relikvier. Efter at det hellige kors i 320 var

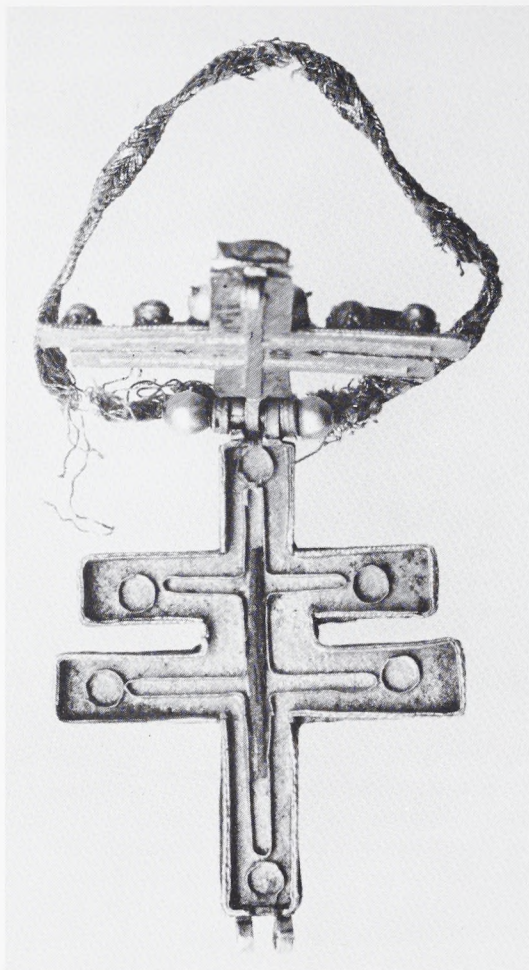

Fig. 4. Nationalmuseets såkaldte Roskildekors er et byzantinsk enkolpion, der her vises åbent, så korssplinten ses. Korsets højde: 5,9 cm.

blevet fundet og genrejst på Golgata af kejser Konstantins moder, Helena, bredte dyrkelsen af korset sig til hele den kristne verden fra Det hellige Land, Syrien og Byzans. I Konstantinopel, som sidstnævnte stad blev kaldt efter Konstantin, sikrede man sig et stort stykke af korset og hvert år, den 14. september, mindedes man korsets genoprejsning ved en prægtig fest, hvori kejseren og patriarken var hovedpersoner. Guldsmede i Konstantinopel forarbejdede fine gemmer til korssplinter, og så anset var dette arbejde, at Konstantin d. 7. egenhændig skal have virket som guldsmed i de kejserlige værksteder. Større korsgemmer (staurotheker) af guld og emalje blev af kejserne bortskænket til opbevaring i kirker i forskellige lande, de små enkolpioner for at blive båret på brystet af særlig privilegerede, som

derved mentes at opnå den højeste beskyttelse mod alt ondt i dette liv og salighed i det næste, fig. 4. Hvor højt skattede disse relikviagemmer var, får man indtryk af ved at høre, at Frederik af Staufen (1105–47) kunne købe en væsentlig del af to borge for et byzantinsk relikviekors, som hans hustru havde bragt med sig i ægteskabet.

Dagmarkorset er beregnet til en meget lille flis af det hellige kors. Uden øsken er det kun 3,4 cm højt, 2,9 cm bredt og 0,3 cm tykt. Allerede N. M. Petersen fastslog på grundlag af dets græske indskrifter, at det var et byzantinsk arbejde. Begge korsets sider er dækket af billeder i celleemalje (cloisonné). På den ene vises den korsfæstede Frelser, fig. 1a, på den anden ses i fem medaljoner midterst Kristus som Verdens Herre med Maria, Gudsmoderen, på sin højre og Johannes Døberen på sin venstre side. Foroven og forneden på korstræet findes de i den østromerske kirke stærkt tilbedte helgener, St. Basilius den Store fra Kappadokien og St. Chrysostomos, der for sin veltalenheds skyld har fået dette navn: Gylde- mund. Sikkerhed for at det virkelig er disse, som vises, giver navnene, der er skrevet i forkortelse og med græske bogstaver ved siderne af helgenerne. Ud for Kristus-billederne ses forkortelser for Jesus Kristus, fig. 1b.

Arbejdet er som nævnt udført i celleemalje. Fremstillingen består i, at papirstynde vægge som konturer til figurer loddes på et med kant forsynet underlag af guld eller af en guld/sølvlegering. I de opståede celler indlægges emaljepulver (knust glas), der opvarmes og atter fyldes op i flere omgange, til alt efter smeltning danner en jævn overflade, som sluttelig poleres helt blank. Før pålodningen af vægge til figurerne var disse blevet tegnet og indprikket i underlaget, således at billederne kom til syne på bagsiden heraf. Dette er vi dog afskåret fra at konstatere på Dagmarkorset, da det er sammenloddet og næppe kan åbnes uden at tage skade. Men på andre halvt ødelagte celleemaljarbejder har man kunnet iagttage fremstillingsmetoden. Denne kendes i øvrigt også, i det mindste delvis, fra beskrivelsen hos den tyske munk og præst Theophilus, der antages at være identisk med en gejstlig guldsmed, Roger af Helmershausen. I første halvdel af 1100-årene skrev han »Schedula diversarum

artium«, hvori han bl.a. skildrer fremstillingen af guldsmede- og emaljearbejder. Theophilus kendte således de byzantinske kunstværker, som efterlignedes i mange lande og i Europa gik under betegnelsen »elektra«.

Fig. 5 viser et røntgenbillede af Dagmarkorset, fig. 6 arkitekt Holger Schmidts tegninger af det. Da det på fotografiet og tegningerne er forstørret tre gange, fremgår det klart, at guldvæggene er utroligt smalle. Navnlig er det tydeligt, at de vægge, som ikke danner konturer til figurer, men kun adskiller nuancer, f.eks. inden for legems- og dragtfarver, er spindelvævstynde. På de undersøgte arbejder har man konstateret, at de allertyndeste vægge ikke kunne loddes på underlaget efter indprikkede tegninger. Kunsten bestod da i ved hjælp af en fint tilspidset gåsefjer at anbringe de i forvejen bøjede guldvægge og det fugtede, forskelligt farvede emaljepulver i cellerne, og den var således i højeste grad afhængig af guldsmedens færdighed og snilde. Heri ligger

en af de finesser, som adskiller den byzantinske emaljekunst, mens den stod på sit højdepunkt, fra den senere byzantinske og fra de efterligninger, der udførtes i Vesteuropa og Rusland. Hvor smukke emaljearbejder Theophilus, alias Roger af Helmershausen, end har udført på sine alterkalke og bærealtre, kommer de i teknisk raffinement ikke op på siden af forbillederne.

Dagmarkorset hører til blandt de mest fremragende emaljearbejder fra den såkaldte makedonske renæssances tid under det fra Makedonien stammende kejserdynasti (867–1056). Den østromerske kirke havde i en periode, der gik forud for denne, forbudt billeddyrkelse. Der var derfor et enormt behov for skabelse af nye billeder af Verdensherskeren, Gudsmoderen og alle de forskellige helgener. Denne opblomstring af kunsten fandt i stor udstrækning sted inden for kejserpaladsets mure eller på værksteder, der stod i nær tilknytning dertil. Når denne tid er blevet kaldt for en renæssance, skyldes det, at kunstnerne arbejdede under indtryk af den senantikke og tidlige byzantinske kunst. Det var særligt inden for flademaleriet, at disse kunstnere gjorde sig gældende med store kirke- og paladsmosaikker og med miniaturer i håndskrifter og på guldsmedearbejder. Bibelske scener, fremstillinger af kejserfamilien og høje embedsmænd som troens rette opretholdere var de eneste motiver, som kunne tolereres udover de rent ornamentale. Inden for Kristus-fremstillingerne var det først og fremmest den sejrende Verdenshersker, Pantokrator, med højre hånd oprakt til velsignelse og venstre hånd på Livets bog, man viste på de store mosaikker i Konstantinopel og i alle de herfra inspirerede kirker, fra de sicilianske til de nordiske.

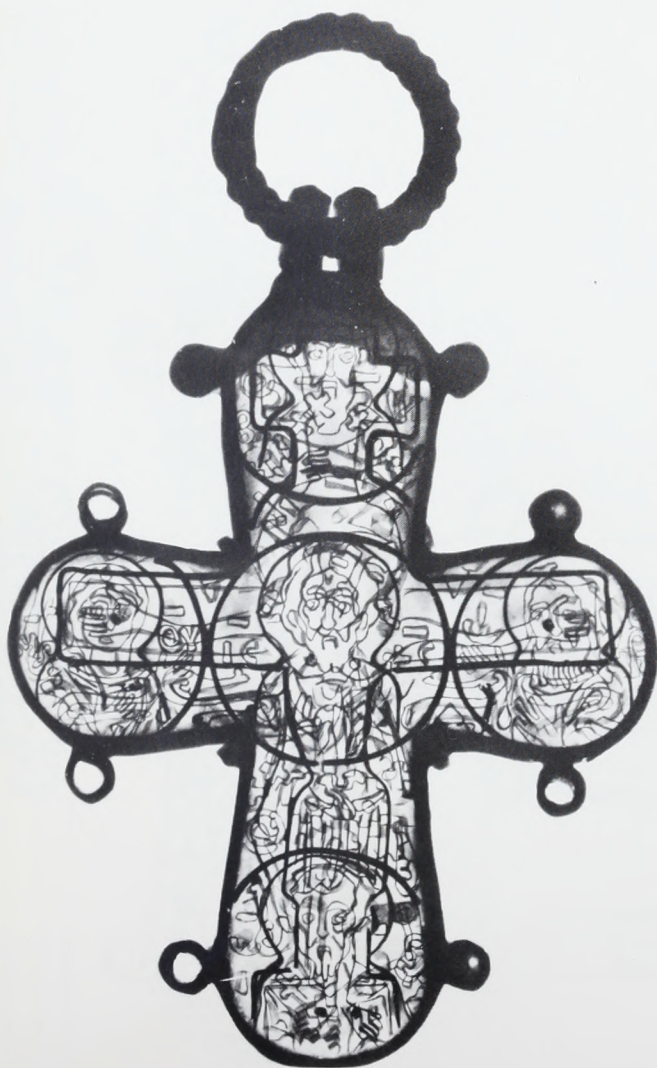

Fig. 5. Røntgenbilledet af Dagmarkorset viser begge sider af korset på én gang. Derfor virker billedet noget forvirrende, men man får indtryk af cellevæggernes struktur og kan se en partikel, sandsynligvis af guld og næppe en relikvie, til højre for St. Chrysostomos' hoved i den nederste medaljon. Øverst ses tydeligt guldpladen, der er klemmt ned imellem korsets to halvdele, for at styrke korset og som fæste for de to øskener. Størrelse 3:1. Birthe Gottlieb fot. 1978.

Billedet af Frelseren på korset forbeholdtes i periodens begyndelse især håndskrifterne og emaljekunsten. Udviklingen inden for den ortodokse kirkes lære afspejler sig i disse miniaturers fremstillinger af såvel den menneskelige som den guddommelige natur hos den korsfæstede. Disse fik stor indflydelse også på vesteuropæiske gengivelser af korsfæstelsen. Efter en tid, hvor man ifølge syrisk påvirkning viste Kristus som sejrherre, stående på korset, *i live* og med åbne øjne, iført en lang, ærmeløs kjortel, colobium, går man over til samtidig og efterhånden udelukkende at fremstille den *døende Kristus*. Ifølge naturalistisk, fra antikken inspireret opfattelse, vises han nøgen, kun iført lændeklæde, med lukkede øjne, hovedet hældende ned mod højre skulder, med svaj i krop og arme, men dog stadig stående og med to nagler i fødderne. Det er denne Kristus, vi ser på Dagmarkorset. Særligt iøjnefaldende er de blodstråler, der står ud af sidesårene! De er

tegn på, at den døde Frelser vedblivende lever og er således en bekræftelse på hans legemes uforkrænkelighed. Der har været nogen tvivl om, hvornår denne Kristus-opfattelse først fremstilledes i den byzantinske kunst. Nu er der almindelig enighed om, at det var i 900-årene.

Sammenlignes Dagmarkorset med de andre byzantinske emaljer, viser der sig at være billedmæssige overensstemmelser med detaljer på flere af dem, uden at der er tale om identitet. Der er således slående ligheder med visse træk på et af de bedste arbejder inden for denne kunstart, det såkaldte staurothek eller korsgemme i domkirken i Limburg an der Lahn, fig. 7. De emaljerede figurer træder her frem på baggrund af lysende guldfalder. Midterst ses en tronende Kristus, Pantokrator, Gudsmoder og Johannes med ansigtsudtryk og håndstillinger, som minder om Dagmarkorsets. Limburger-staurotheket er fint dateret,

da det ifølge indskrift er skænket af de byzantiske kejsere Konstantinos d. 7. og Romanos d. 2. samt af formanden for senatet, Basilios, hvilket giver en datering til 964–65. Det har endnu en detalje, som også findes på Dagmarkorset, nemlig brogede ornamenter med kors og aftrappede firkanter. Disse ses tillige på et andet hovedstykke fra sidste halvdel af 900-årene, en ikon med ærkeenglen Mikael, i Markuskirkens skatkammer i Venedig.

Til Dagmarkorsets korsfæstelsesbillede findes adskillige paralleller på byzantinske emaljer, bl.a. en i Reiche Kapelle i München, fig. 8. Der er overensstemmelser mellem de to Kristus-skikkelsers hovedhældning, legemets svajning og benenes stilling. Men blodet, der strømmer ud af højre side, samles på München-billedet i en kalk, og under korset ses Adams hoved på Golgata, et andet symbol på Kristi menneskelige natur, som hører til flere af den tids fremstillinger af korsfæstelsen.

Dronning Gisela, kejser Henrik d. 2.s søster, skænkede dette fine byzantinske emaljearbejde til moderens grav; det skal antagelig dateres til tiden omkring 1000. Flere andre små byzantinske ikoner, bl.a. en i Kremls skatkammer (6 × 4,5 cm) også af guld med emalje, men fra omkring 1100, har en korsfæstelse, der minder om Dagmarkorsets. Den prægtigste repræsentant for selve den type kors, hvortil Dagmarkorset hører, med korsfæstelsen på den ene side og de fem medaljoner på den anden, er det gyldne kors i domkirken i Cosenza i Syditalien fra o. 1200.

Farvevalg og emaljeteknikkens detaljer er tillige af betydning for dateringen af de byzantinske emaljearbejder. Det er således også ligheder på disse områder, der knytter Dagmarkorset til de ovennævnte genstande fra omkring 1000. Der er ganske vist den forskel, at mens emaljen på vort kors dækker hele overfladen, findes den kun på de nævnte gen-

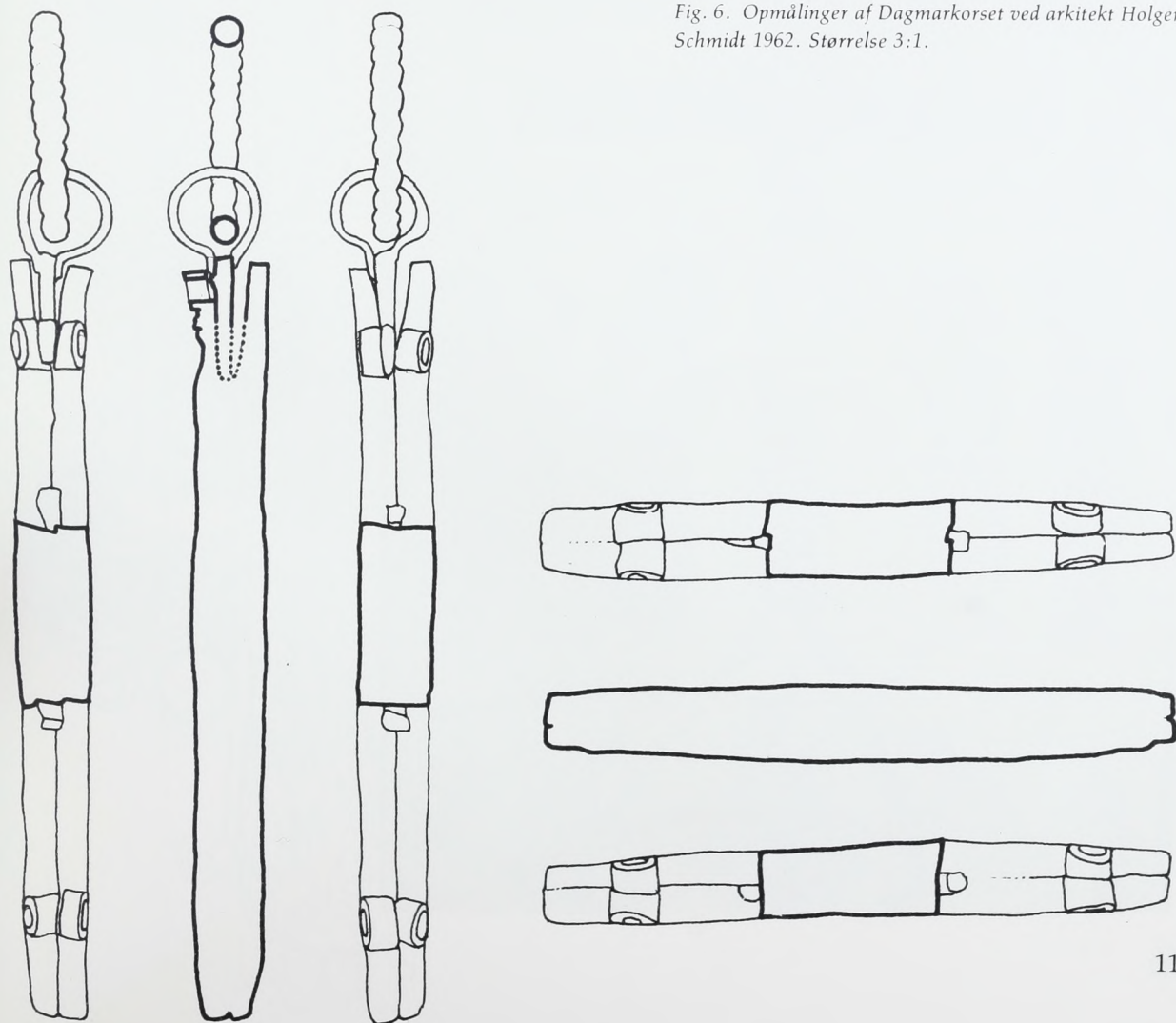

Fig. 6. Opmålinger af Dagmarkorset ved arkitekt Holger Schmidt 1962. Størrelse 3:1.

Fig. 7. Den tronende Kristus, Gudsmoder og St. Johannes, detalje af staurotheket fra domkirken i Limburg an der Lahn. Alberto Luisa, Brescia, fot.

Fig. 8. Byzantinsk emajleret plade med korsfæstelsen, fra o. 1000. I Reiche Kapelle, München. Verwaltung der staatl. Schlösser, Nymphenburg, München fot.

standes figurer. Men valget af de klare farver er ens! Der er to farver blåt, rødt, hvidt, sort og lidt gult på dem alle. Kristus-figures blegrode hudfarve står meget fint mod korsets ultramarin- og gloriens akvamarinblå farver. Det sorte hår og skæg, de røde og hvide bloddråber giver stærke kontraster til alt det blå.

Dagmarkorsets kvalitet sættes meget højt af de kendere af byzantinske emaljer, som er klar over dets eksistens. At de ikke alle er det, skyldes, at det er vanskeligt at få overblik over de byzantinske guldsmedearbejder, fordi de er spredt så vidt omkring. En del blev af de østromerske kejsere og patriarker foræret til vesteuropæiske, georgiske og russiske fyrster, hovedparten blev fjernet fra Konstantinopels kirker ved plyndringen under det fjerde korstog i 1204 og fordelt til de vestlige kirker, bl.a. til Markuskirken i Venedig, og resten kom bort fra kejserstaden ved dennes overgivelse til den tyrkiske sultan 1453. Under senere tiders re-

volutioner har endelig franske, belgiske og russiske emigranter gjort deres til spredningen. Mange af de farverige og højt værdsatte pragtstykker er således ført over Atlanten til glæde for Den ny Verdens magnater og deres museer. Om en af de største står der i introduktionen til hans samlinger i New York: »Pierpont Morgan loved gold-work and enamels«.

Der må være sket et uheld med Dagmarkorset! Sammenligner vi det med andre byzantinske enkolprier, finder vi, at der er forskel på deres ophængning. Dagmarkorset mangler oplukningshængslet øverst på korsstammen og den dobbeltkoniske eller cylinderformede metalperle, som enkolprierne sædvanligvis er hængt op i. Dette tilbehør må være brækket af og er derefter blevet erstattet med det nuværende ophæng, se rekonstruktionstegningen af enkolpiets formodede, oprindelige udseende, fig. 9. Ved uheldet forsvandt antagelig også de perler, som har prydet hver af de fire korsvinkler. Perlerne har siddet på små pinde, hvoraf der nu ses rester, tydeligst i hjørnet mellem Johannes og Chrysostomos. Sådanne – ganske sikkert – naturperler i korsvinklerne kendes fra andre byzantinske enkolprier, bl.a. et i Puschkin Kunstmuseet i Moskva. Også vort eget Roskildekors er besat med perler. Til erstatning for det oprindelige ophæng har man udstyret Dagmarkorset med to små øskener på en guldplade, som er klemmt ind mellem korsstammens to øverste halvdele. Pladen har den funktion at afstive korset foroven, idet der er brud på emaljen og guldunderlaget på korsfæstelsesbilledets øverste del. Pladens placering ses tydeligt på røntgenbilledet, fig. 5. Dette viser også, at man har sammennittet korset med små guldsøm i de to øverste naglehuller. De øvrige er kun opfyldt med emalje. Man kan undre sig over, at korset har fået to øskener. Måske har man (uden held) forsøgt, om man stadig kunne få korset til at fungere som et

Fig. 9. Rekonstruktionstegning af Dagmarkorsets formodede, oprindelige udseende, da det som et enkolpion, korsgemme, var til at åbne og lukke ved hjælp af hængsel foroven og øskener forned og tillige var ophængt i en dobbeltkonisk guldpære. I korsvinklerne ses de små perler, antagelig naturperler, som resterne af små »bærepinde« antyder, at korset oprindeligt var prydet med. Tegnet af Holger Schmidt 1978.

Fig. 10. Thorshammeren fra Sejro hænger i en sølvring af samme art som Dagmarkorsets og hvortil kædens ender er fæstnet. Nationalmuseets 1. afdeling. Thorshammerens højde: 3,5 cm.

enkolpion (til at lukke op) ved først at fæstne et øsken til hver korshalvdel?

Hvad enten nu relikvien faldt ud og forsvandt, da enkolpiet gik itu, eller man reddede den og derefter ville passe særligt godt på den, har man sammenloddet det, samtidig med eller kort tid efter påsætningen af det ny op-hæng. Nederst på korsstammen under Chrysostomos anes et par ujævnheder i kanten. Man kunne fristes til at tro, at disse stammede fra små pigetænders bid i kanten. Sådanne ses så ofte på korsefterligningerne. Ujævnhederne skyldes dog snarere, at man har fjernet tre øskener, to på den ene og et på den anden side af korsstammen. Med en lille guldstang gennem øskenerne havde man kunnet lukke enkolpiet og sikre dets kostelige indhold. Da korset blev loddet sammen overflødiggjordes denne anordning.

Den dobbeltkoniske metalperle, som sidder på de byzantinske enkolpioner, har et så stort, rørformet hul, at en bærekæde kan trækkes igennem den. De nordiske brystkors har en øsken til en bæring. Sætter man en kæde igennem denne, vil korset komme til at sidde skævt. Ringen var derfor beregnet til en kæde, hvis ender kunne fastgøres direkte i ringen, som på Thorshammeren fra Sejro, fig. 10, eller ved hjælp af dyrehoveder, som på Bonderupkorset, fig. 11. Dette var den måde, man i vikingetiden og den tidlige middelalder i Nord-europa fæstnede halssmykker på, hvad enten det var Thorshamre eller kors!

Den perlering, hvori Dagmarkorset er op-hængt, ligner ganske dem, som nordiske middelalderkors er anbragt i, f.eks. to i Nationalmuseet: Orøkorset, fig. 12 og et lille guldkors, som er fundet på en skånsk kirkegård, fig. 13. Ringene har riller, der er udført med en gravstikke, og som får dem til at se ud, som om de var sammensat af en række guldperler. Orøkorset må dateres til 1100-årenes begyndelse, det lille skånske kors er fra dette århundrede, og ændringen af Dagmarkorset, der på grund af bæringens overensstemmelse med de ovennævnte eksempler må formodes at være foretaget i Norden, har antageligvis fundet sted engang i løbet af samme århundrede eller i begyndelsen af det næste.

Forenklingen af det byzantinske enkolpion skete ganske sikkert af nød, fordi det var gået itu og perlerne i korsvinklerne revet af. Men den må vist egentlig siges at være faldet ud til fordel for Dagmarkorset! I den mere komplicerede form havde det næppe haft chance for at blive den succes som folkesmykke, det nu har fået!

Ad flere veje og på mange måder kan Dagmarkorset være kommet fra Konstantinopel til Danmark! Før nogle få af mulighederne skal nævnes, må det fremhæves, at korsets høje kvalitet taler imod, at det skulle være kommet hertil blot som en handelsvare. Dertil har man fra kejserhoffets side været alt for nøjeregnende med guldsmedeværkstedernes produktion. Snarere kan det tænkes at have været en kejserlig gave til en fyrstelig person. Fra »Konstantin VII's ceremonibog« ved vi, at kejseren uddelte brystkors i forbindelse med påsken og ved St. Elias' fest. Saxo fortæller, at Erik Eje-

Fig. 11. Bonderupkorset, der ved hjælp af møntfund kan dateres til midten af 1000-årene, er som andre vikingetidssmykker fæstnet til kæden ved hjælp af dyrehoveder. Korsets højde: 5,4 cm, bredde: 4 cm.

god modtog relikvier og anden gave fra kejseren (Alexius 1. Comnenus), da han var i Konstantinopel på vej til den hellige grav i Jerusalem, et mål han dog ikke nåede, da han døde af en febersygdom på Cypren (1103). Forinden havde han sendt sine gaver hjem til Danmark.

Helst har traditionen villet vide, at dronning Dagmar havde korset med sig fra Bøhmen. Herom tier gamle kilder. Det forudsætter i al fald, at hun havde fået det som spæd og ikke i medgift som brud. For da det danske sendebud kom og bejlede til hende på danekongens vegne, boede hun i Meissen hos sin moder, som faderen, den bøhmiske konge, havde forskudt.

Fig. 13. Brystkors af guld fra 1100-årene, fundet på en skånsk kirkegård. Med bærering som Dagmarkorsets. Korsets højde med øsken og bærering 3,2 cm, bredde: 2 cm.

Fig. 12. Orøkorset, der må dateres til 1100-årenes begyndelse, har det byzantinske enkolpions ophængningsperle, men er tillige udstyret med bærering og dyrehoveder. I dette kors sammenføjes guldsmedekunst fra de østlige middelhavslande med ren nordisk og nordeuropæisk. Korsets højde m. hængsler og bærering: 15 cm, bredde: 6,25 cm.

Fig. 14. Provst Blichfeldts epitafium i Ringsted kirke er anbragt på pillen nær ved hans grav. Her lod Thor Lange i 1916 Joachim Skovgaard udføre et kalkmaleri til minde om dronning Dagmar.

Den kendsgerning, at korset har været itu og er blevet berøvet sine perler, kunne tyde på, at det havde lidt overlast, som f.eks. adskillige af de kirkelige guld- og sølvgenstande, der af korsfarerne blev røvet fra Konstantinopel under det fjerde korstog i 1204, og at det således ved den lejlighed af en korsfarer var bragt til Danmark.

I Rusland, Ungarn og andre østeuropæiske lande har man fundet mange bronzerelievkors af form som Dagmarkorset, altså med medaljonafslutninger på korsenderne. Disse kors stammer fra 1000-årene og de følgende århundreder og har fået navnet Kiev-kors, fordi støbeforme af ler og sten fundet i denne stad viser, at de er blevet til her (se Glimt s. 133). Byzantinske enkolprier har været forbilleder for disse stærkt udbredte bronzekors. Da man ved, at byzantinske kejsere søgte at holde sig gode venner med de nordlige nabofyrster,

bl.a. ved at skænke dem forskellige former for korsgemmer af guld og emalje, er det mest nærliggende at tænke, at Dagmarkorsets vej er gået over Rusland, eventuelt over Minsk i Hviderusland (Novgorod eller hvilken by, det nu var), som dronning Sophie, Valdemar den Stores hustru og Richizas samt Valdemar d. 2.s moder kom fra! Sophie, datter af en fyrst Volodar eller Vladimir, kan have haft korset med sig, da hun kom til Danmark, og hvad var da naturligere, end at hun gav det – måske som arv – til sin datter Richiza, hvis grav i Ringsted kirke blev fuldstændig ødelagt i 1680'erne, antagelig 1683, da Blichfeldt-graven etableredes?

Der gik en rum tid fra 1680'erne til 1695, før Dagmarkorset blev afleveret på Kunstammeret. Man må formode, at det da har været hos kirkens præst, der havde foranstaltet udgravningen. Som monumenter over sig selv lod provst Blichfeldt udfærdige en mægtig gravsten og et epitafium, fig. 14, men herudover søgte han de mange år, han var præst i Ringsted (til 1717), at være mæcen over for kirken ved at skænke den adskillige stykker nyt inventar. Det er unægtelig uforståeligt for os, at han kunne få sig selv til at placere sit gravsted lige midt i de kongelige grave, så meget mere som han ikke behøvede at være uvidende om deres eksistens, da den føromtalte Ringsted-tavle jo opbevarede i kirken. Muligvis er han først blevet opmærksom på tavlen år efter, at skaden var sket. Måske huskede han ikke så godt, hvordan det hele var gået til! Intet kunne være mere belejligt for Kunstammerets leder end at høre, at korset var fundet i den af folkeviserne så højt lovpriste dronning Dagmars grav! Richiza var der jo ingen, der kendte!

Dette sidste kan kun fremsættes som en sandsynlig formodning! Man kan ikke se bort fra den mulighed, at korset virkelig er fundet i Dagmars grav. Vi har blot intet bevis og får det nok heller aldrig. Og om det er fra den ene eller anden grav er nok også af mindre betydning, for det byzantinske enkolpion, der i middelalderen blev ændret her i Norden, er blevet et nationalt klenodie, hvis navn én gang for alle er slået fast i folks bevidsthed. Det kan derfor ikke hedde andet end Dagmarkorset!

Kultøkser fra bronzealderen

Af JØRGEN JENSEN

Året 1977 var et »gyldent« år for Nationalmuseet. I det år modtog museet som danefæ mere guld og bronze, end man nogensinde tidligere, i løbet af et enkelt år, havde modtaget i kraft af den middelalderlige danefæ-bestemmelse.

Ordet danefæ betyder »dødt gods«, dvs. herreløst gods. Allerede i de middelalderlige landskabslove omtales det: »Danefæ« – det vil først og fremmest sige guld og sølv fundet i jorden – skal afleveres til kongen. Bestemmelsen gik i 1683 videre til Christian 5.s Danske lov – og fik endelig i 1752 den form, som lyder:

»Hvo, som måtte finde gamle mønter og andet, som formedelst dets ælde eller særdeles beskaffenhed af nogen rarhed kan anses«, skal indsende dette til kongen. Og bestemmelsen fortsætter, at hvis nogen undlader dette »skal de derfor være tilbørlig straf undergivet«.

Denne bestemmelse gælder stadig. Det vil i dag sige, at fund af danefæ skal indsendes til statens repræsentant i disse anliggender, Nationalmuseet.

Det var i kraft af denne bestemmelse, at Nationalmuseet i 1977 modtog ikke blot det vægtigste stykke guld fundet i Danmark siden guldhornene – en henved 2 kg tung guldring fra vikingetiden – men også en vægtig samling bronzer, ca. 20 kg, bestående af tre store økser fra bronzealderen.

En af økserne var fundet på Sjælland, de to andre i Vendsyssel. Om deres fundhistorie har der været skrevet meget i dagspressen – her skal vi imidlertid søge at sætte de tre økser ind i deres sammenhæng, det vil sige et afsnit af oldtidshistorien, som ligger mere end 3000 år tilbage i tiden.

Den første økse, fig. 1, blev i sommeren 1976 fundet ved harvning af noget havejord uden for en landejendom ved Viby på Sjælland. Det varede imidlertid mere end et år, før

den 46 cm lange og mere end 5 kg tunge økse nåede frem til Nationalmuseet.

Desværre kunne man ikke lokalisere det oprindelige findested. Den havejord, hvori øksen for mere end et år siden var fundet, var nemlig tilkøbt fra mange forskellige steder. Øksen havde en ganske tynd, grøn patina, hvorigennem den oprindelige overflade flere steder skinnede igennem. Det kunne tyde på, at øksen havde ligget i mose- eller engjord. Her havde man altså et svagt spor at gå efter.

Ved samtale med den vognmand, som havde foretaget jordtransporten, blev det klart, at der kun var kørt engjord til ejendommen fra ét sted, nemlig et udstykningsareal i selve Viby, kaldet Købmandsgårdens udstykning. Det er sandsynligt, at øksen stammer herfra, men det formodede findested var nu helt bebygget og en nærmere undersøgelse lod sig derfor ikke foranstalte. Til gengæld blev den tilkørte havejord på Viby-ejendommen gennemført, men der fremkom ikke flere fund.

Som naturligt var, vakte fundet af øksen fra Viby opsigt – og i november måned blev fundet præsenteret i en TV-udsendelse. Umiddelbart efter udsendelsen ringede man fra gården Egebak ved Jerslev til Vendsyssel historiske Museum i Hjørring og meddelte, at man der havde fundet en bronzeøkse, der var større end den, der blev vist i fjernsynet.

Dagen efter var Vendsyssel historiske Museum på stedet, og ganske rigtigt, det drejede sig om en 48 centimeter lang bronzeøkse, fig. 2 nederst. Dens vægt var 7,1 kg.

Gårdejereren kunne heldigvis udpege det omtrentlige findested for øksen. Det var på en mark, som mod nord skrånede ned mod en udyrket ådal. Det var muligvis ved at pløje en fure nærmere skellet, end han plejede, at gårdejereren havde fundet øksen.

Den ret præcise angivelse af findestedet gav håb om flere fund. Med hjælp fra Dronnin-

Fig. 1. Den 5 kg tunge bronzeøkse fundet ved Viby på Sjælland.

gens Livregiment i Nørre Uttrup, afsøgte man senere området og fandt herved økse nummer 2, fig. 2 øverst. Den lignede ganske nummer 1, men var dog »kun« 46 cm lang. Findestedet lå kun kort afstand fra det sted, hvor den første økse blev fundet. Det må have været ploven, som havde revet de to økser ud af deres oprindelige sammenhæng.

De tre økser er de tungeste enkeltgenstande, vi kender fra bronzealderen. Forunderligt er det i hånden at fornemme deres kolossale vægt, når man betænker, hvor sjældent og vanskelig tilgængeligt et råstof bronze var, da økserne for herved tretusinde år siden blev støbt.

Øksen fra Viby er den enkleste af de tre økser. Den er tilsyneladende støbt i en enkelt arbejdsgang i modsætning til økserne fra Egebak, der består af flere dele.

Viby-øksens dekoration består dels af plastiske lister, dels af en enkel linedekoration: tætsiddende bånd af linier og små trekantede kombineret med slyngede bånd af dobbelte linier. Hovedparten af udsmykningen samler sig om øksens nakkeparti og den dølle, hvori skaftet har været indsat. På alle fire sider umiddelbart foran skaftdøllen, sidder et økse-

lignende motiv. Det store våbens symbolske betydning er derved ligesom blevet forstærket. Sådanne, sikkert magiske øksetegn, kan man i øvrigt træffe på redskaber og våben lige fra bronzealderens begyndelse til dens slutning.

Økserne fra Egebak er næsten ens. Begge er de sammensat af flere forskellige dele. Den ene af økserne har bevaret den knop, som afsluttede skaftdøllen opadtil. Det er imidlertid tydeligt, at også den anden økse har haft en lignende knop. Knoppen er omhyggeligt tilpasset øksen og hviler på en lille krave. Set ovenfra er skaftknoppen dekoreret med et stjerneformet mønster, et motiv, som er karakteristisk for våben, redskaber og smykker fra slutningen af det andet årtusinde f.Kr.

Det mest påfaldende ved Egebak-økserne er de store nakkeskiver, som også er støbt for sig og sekundært fæstet til økserne. På nakkeskiverne sidder 12 små tappe nedfældede. På den først fundne økse mangler en enkelt af tappene. Man kan her se, at de er blevet indfældet i den færdigstøbte økse. Hvilken funktion disse tappe har haft, er ganske uklart. Lignende tappe må i øvrigt også have siddet på en anden pragtøkse fra Nordjylland, fundet i Nibstrup Mose ved Brønderslev (fig. 6). På denne økse er alle tappene afbrudt.

På begge bredder er de to økser fra Egebak udsmykket med en kompliceret, sammenhængende spiraldekoration. Denne dekoration må være støbt, dvs. at den sandsynligvis har været udført med en tynd, oprullet bronze-tråd, som man pressede ned i den bløde voks på den model, som blev fremstillet forud for støbningen af økserne.

Spørgsmålet om, hvor gamle økserne er, kan man kun besvare ud fra deres dekoration.

Denne giver os imidlertid klart svaret: den sidste halvdel af det andet årtusinde f.Kr.

De tre økser er ikke de første af deres slags fundet i Danmark, om end de er de største og tungeste. I 1761 blev en 34,5 cm lang, massiv bronzeøkse fundet dybt nede i en mose, der hørte til baroniet Holstenshus i Djernæs sogn

Fig. 2. De to nyfundne bronzeøkser fra Egebak i Vendsyssel. Den først fundne økse ses nederst på billedet.

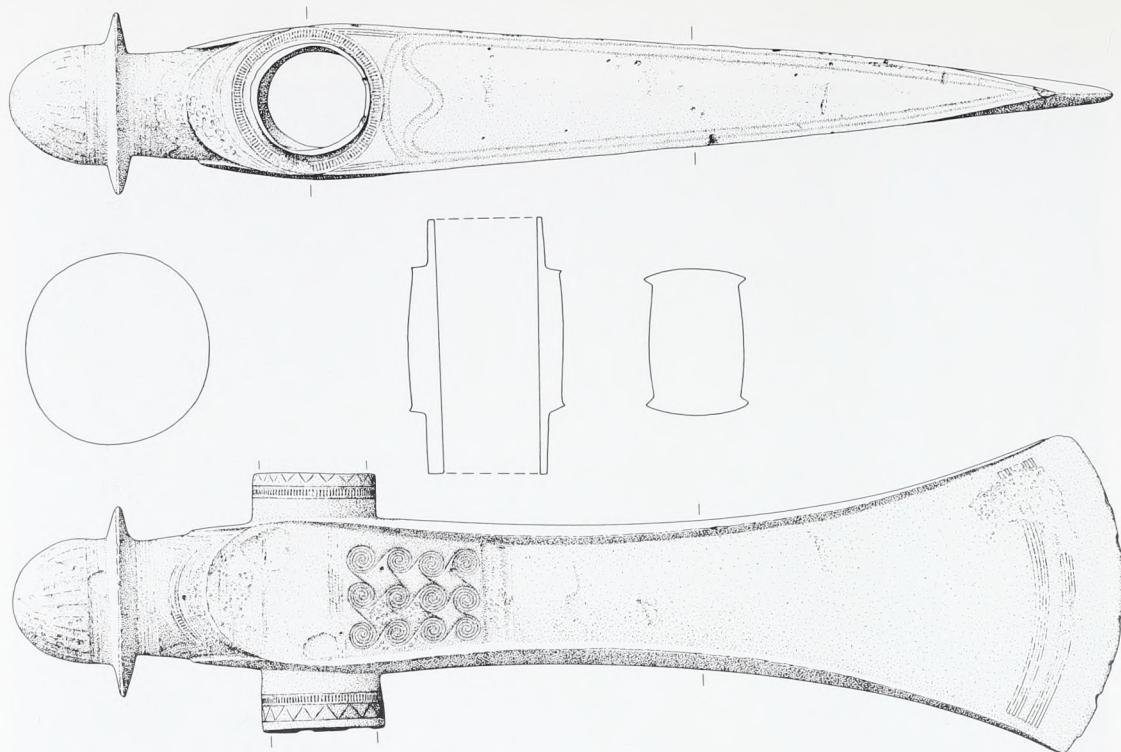

Fig. 3. Bronzeøkse fundet 1761 i en mose ved Djernæs på Fyn. Efter E. Aner og K. Kersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit*, bd. 3, 1977.

på Sydfyn (fig. 3). Den smukt formede, spiraldekorerede økse endte i oldsagssamlingen i Kiel og opbevares i dag på museet på Gottorp Slot i Slesvig.

Knap en menneskealder senere blev en lignende økse fundet ved Ormenæs i nærheden af godset Kørup på Nordfyn (fig. 4). Den var 39,5 cm lang og vejede 3,3 kg. Ligesom øksen fra Holstenshus var også denne dekoreret med spiralornamenter. Øksen blev foræret til den daværende prins Christian Frederik, den senere kong Frederik 7., og fra dennes samling indgik øksen til Nationalmuseet.

Fra Frederik 7.s samling af oldsager stammer endnu en massiv bronzeøkse, efter oplysningerne fundet på Tørslev hede ved Purhus mellem Hobro og Randers (fig. 5 øverst). Denne økse er 48 cm lang og vejer 3,8 kg. Også den er dekoreret med spiralornamenter.

I Nationalmuseets samlinger findes der endnu to økser af samme slags. Den ene er indgået til museet i 1873 fra en antikvitetshandler, som opgav, at den var fundet i Nibstrup Mose ved Brønderslev (fig. 6) mindre end en halv snes kilometer fra de to nye øksers findested. Øksen er 44 cm lang og vejer 5,1 kg.

Som vi allerede har nævnt, ligner den de to nye økser fra Egebak så meget, at det kan være den samme metalstøber, som har støbt alle tre økser.

Endelig købte Nationalmuseet i 1889 en lignende økse af en handelsmand fra Hadsund (fig. 5 nederst). Denne økse er 36 cm lang og vejer 2,5 kg. Hvor den er fundet, vides ikke – måske på Hadsund-egnen – i hvert fald stammer den nok fra Nord- eller Østjylland.

Også i Sverige og Norge har man fundet økser, der ligner de danske. Fra Sverige kendes en halv snes stykker og fra Norge fire (fig. 7). Deres længde ligger mellem 23 og 35 cm. Ingen af dem kommer altså op på siden af de danske. Men fundomstændighederne er de samme: ingen af dem er fundet i grave, alle har de været nedlagt som offergaver i moser, vandløb eller på andre utilgængelige steder i naturen.

Hermed er de tre økser sat ind i deres sammenhæng: henved en snes stykker kender vi af dem, fundet i Danmark, Norge og Sverige. Ingen er dog af samme vægt og størrelse som de tre nyfundne stykker. Men nu til det, som egentlig interesserer: spørgsmålet om, hvad økserne blev brugt til i disse fjerne årtusinder.

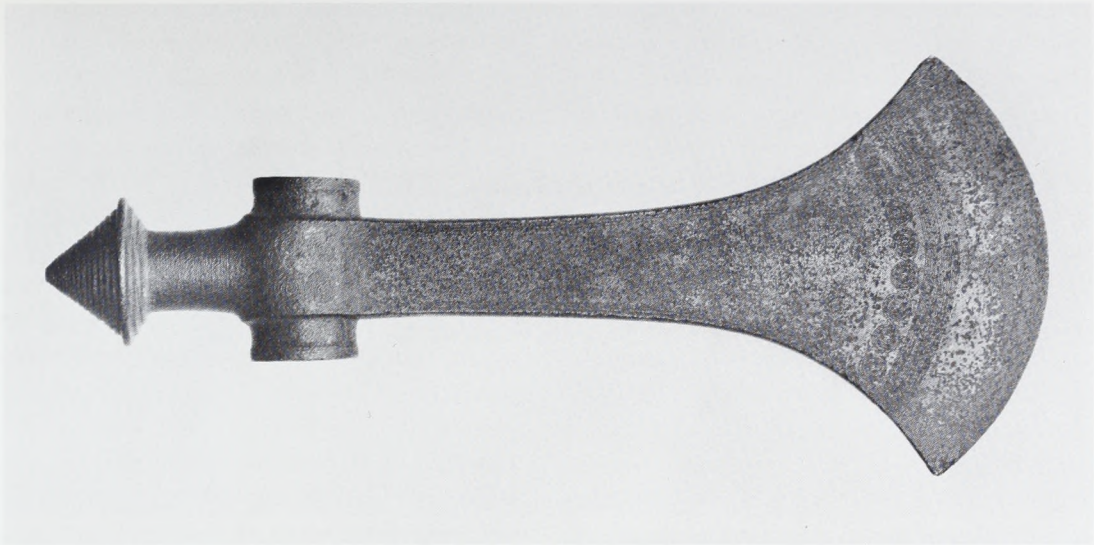

Fig. 4. Bronzeøkse fundet 1782 på en lille holm, Ormenæs, i nærheden af godset Kørup på Nordfyn.

At de store bronzeøkser ikke var beregnet til profan brug står helt klart. Alene deres vægt fortæller os noget andet. Med økseblade af bronze, som vejer henholdsvis fem og syv kilo, fælder man ikke træer eller tildanner tømmer. Økserne bærer som venteligt ikke spor af at have været brugt til sådanne formål. Deres nedlæggelse i moser eller andre vanskeligt tilgængelige steder tyder på en helt anden brug, det var hellige økser.

Vi kan undre os over, at man i en tid, hvor metal var en så vanskelig vare at erhverve, havde råd til at lade så store mængder bronze

gå ud af cirkulation, ganske enkelt ved at efterlade det ude i naturen for aldrig mere at hente det igen.

Det hænger imidlertid sammen med en side af bronzealderens kultur, som kan være vanskelig for os at forstå. Da bronzen først henvend 4000 år siden begyndte at komme i almindelig brug i Danmark og de sydlige dele af den

Fig. 5. Øverst: bronzeøkse fundet på Tørslev Hede mellem Hobro og Randers. Nederst: bronzeøkse sandsynligvis fundet i Nord- eller Østjylland.

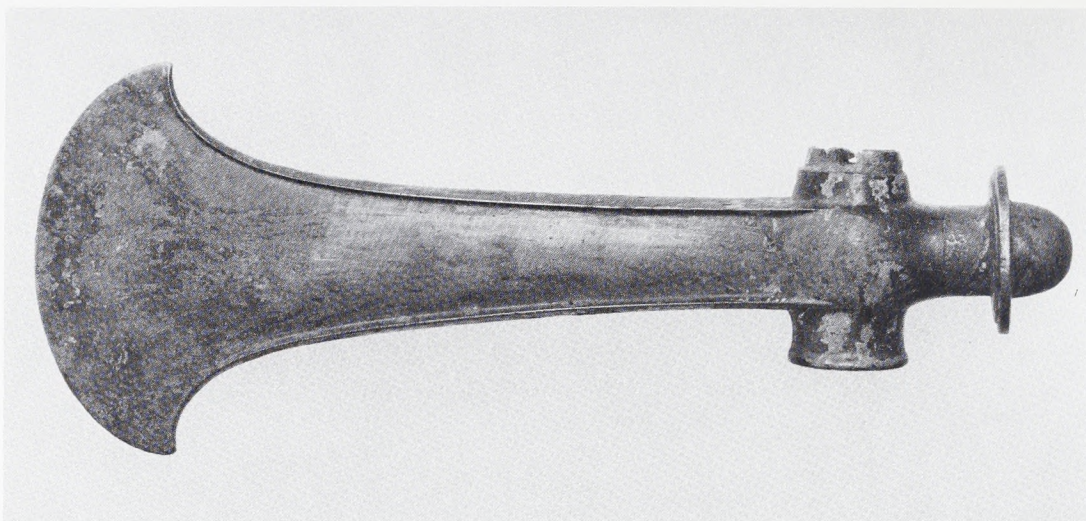

Fig. 6. Bronzeøkse fundet i Nibstrup Mose i Vendsyssel. Sandsynligvis fremstillet af den samme bronzestøber som de to nyfundne økser fra Egebak.

skandinaviske halvø, var det sandsynligvis mere som et statussymbol end som et brugsmetal. Metallet havde en betydning, som rakte ud over dets i øvrigt begrænsede brugsværdi. Det nye, fremmede metal synes at have været et symbol, som de ledende i samfundet brugte til at demonstrere deres magt og indflydelse.

Det er en situation, man kender meget vel fra andre agerbrugssamfund med et samfundssystem af samme karakter som bronzealderens. Hvad det drejer sig om, er ikke at ophobe rigdomme som f.eks. kostbart metal. Det drejer sig derimod om at kunne bruge rigdommen »rigtigt«, dvs. på en måde, som er værdsat i samfundet, f.eks. ved at give den væk eller ofre den i forbindelse med religiøse fester. Det er gennem sådanne handlinger, de ledende skaffer sig anseelse i samfundet.

Man kan altså ikke sige, om den bronze, som blev brugt som offergave og dermed unddraget cirkulationen, at den var spildt. Den havde derimod en anden praktisk funktion end at være nyttemetal til redskaber og våben. Ved at blive »bortødslet«, sandsynligvis af de mennesker, som befandt sig i toppen af samfundet, var den med til at fastholde disse menneskers anseelse – og var derved med til at opretholde den gældende samfundsorden.

Den samme brug af statussymboler kan man iagttage i de grave, som blev anlagt i de

samme århundreder, hvor de store økser var i brug. De tusinder af gravhøje, som blev opført i løbet af det andet årtusinde f.Kr., bronzealderens storhøje, blev ikke rejst for hvem som helst. Alene det arbejde, som medgik til at bygge en sådan gravhøj, fortæller os, at det kun var de få i samfundet, der formåede at rejse sig sådanne mindesmærker.

Men også gravenes indhold fortæller det samme. Nogle få grave indeholder tunge bronzevåben eller smykker. Det var samfundets mest indflydelsesrige mænd og kvinder, som blev begravet således. I disse grave finder man netop, hvad vi ville kalde statussymboler: guldsmykker, tunge bronzevåben, fint udførte klapstole og andet udstyr, som skulle markere den gravlagtes høje status. Det er som sagt kun et fåtal af gravene, der er så rige. Langt størsteparten af de grave, vi i øvrigt kender fra tiden, er mere beskedent udstyrede, bl.a. med færre og mindre bronzegenstande.

Nu skal man næppe forestille sig bronzealderens samfund som et samfund, hvor en lille elite besad al magten og rigdommen, og det store flertal af menneskene udgjorde en besiddelsesløs underklasse. En økonomisk klassedeling, som man kender det i mere udviklede samfund, har der næppe været tale om. Grænsen mellem de mere og mindre velstående synes at have været ganske flydende. Men alligevel må samfundet have været præget af en gennemgående ulighed mellem såvel personer som grupper. De enkelte slægter må have haft deres plads i samfundet bestemt af de

res familiemæssige forhold til høvdingen. Således har der sandsynligvis været højættede og lavættede familier. Det er i hvert fald den sandsynligste forklaring på den ulige fordeling af velstand, vi kan iagttage i bronzealderens grave.

Landet må i den tid have været opdelt i, hvad man kan kalde høvdingedømmer. Ledelsen af disse må have ligget i hænderne på høvdinge af høj rang, og disse høvdinge forestod sandsynligvis også de rituelle ceremonier, som både tjente til at holde samfundet sammen og til at sætte menneskene i forbindelse med tilværelsens overnaturlige kræfter. Sandsynligvis er det også de ledende slægter, som har forestået de offerhandlinger, hvis spor i form af henlagte bronzegenstande vi bl.a. finder rundt om i landets moser.

Fra bronzealderen kender man hundredevis af sådanne offerhenlæggelser. Det er mest bronzevåben, redskaber eller smykker. Undertiden finder man mange genstande sammen. Kostbare nedlæggelser af kvindesmykker eller flere sværd sammen. Det kan også blot være en enkelt genstand: en økse eller en halsring. Men fælles for de fleste af nedlæggelserne er, at de består af genstande, som var i daglig brug før nedlæggelsen, og at det ikke var meningen, at de skulle hentes igen.

Mellem de mange offergaver var der dog også nogle, som ikke var dagligdags genstande, men som alene var beregnet til brug i bronzealderens kult: solvognen fra Trundholm er måske det bedst kendte offerfund af den art. Men også f.eks. lurerne og de kostbare guldsåle hører til denne kategori. Hertil kommer også de store pragtøkser, af hvilke vi nu kender en lille halv snes fra Danmark.

De steder, hvor man anbragte offergaverne, var ikke i landsbyerne eller deres nærmeste omgivelser. Det var derimod på steder, som lå borte fra det daglige liv. Når vi i dag finder bronzealderens offerhenlæggelser, er det som regel på våde steder – i moser, enge eller vandløb. De kan også være gravet ned i stor dybde eller dækket af en stor sten, undertiden er de skjult i gravhøje. Men fælles for de fleste af nedlæggelserne er, at de må være foregået på vanskelig tilgængelige steder, et stykke borte fra landsbyen, i sumpet terræn eller f.eks. i tæt skov.

Af de store, tunge bronzeøkser kender vi desværre kun det nøjagtige findested for et par stykker. Men netop de synes at være typiske for hovedparten af offerfundene fra bronzealderen.

Økserne fra Egebak blev f.eks. fundet i et område, hvor det vendsysselske landskab markant skifter karakter. I øst ligger det høje, bakkede israndsstrøg, der under navnet Jyske Ås strækker sig fra nord til syd gennem Vendsyssel. Det er et område, som i bronzealderen ikke indbød til bosættelse. Vi må formode, at det kuperede terræn dengang var dækket af tæt skov. Her fandtes hverken bosættelser eller gravhøje. I vest derimod strakte der sig et mere roligt og lavere landskab bestående af sandet morænejord. Overalt på dette landskabs bakkedrag lå bronzealderens gravhøje tæt, og imellem dem lå de bebyggede strækninger, adskilt af fugtige og ellebevoksede områder.

Findestedet for økserne fra Egebak har sandsynligvis ligget i bebyggelsens yderste udkant, hvor et uopdyrket, skovdækket terræn strakte sig kilometervis vestpå. Her havde man nedlagt dem – nær en uopdyrket ådal, som ledte ind i det utilgængelige, skovbevoksede bakkeland.

En lige så øde lokalitet valgte man, da øksen fra Ormenæs på Nordfyn i bronzealderen blev gravet ned. I dag er navnet Ormenæs ukendt

Fig. 7. Udbredelseskort over de massive bronzeøkser. I alt kendes 23 stykker fra Danmark, Norge og Sverige.

Fig. 8. Helleristningsbilleder af kultøkser fra Simris i Østskåne.

på egnen. Men endnu i 1700-årene var det navnet på en lille højning, som lå midt i et sumpet område på østsiden af Nærrå Strand, en lille inderlavning, som skød sig ind fra Kattegat på Nordfyn. I bronzealderen blev dette område sandsynligvis ofte oversvømmet af havet. Der var langt til de nærmeste landsbyer, for jorden omkring den lille inderlavnings strandrørsumpe med dens bevoksning af tagrør og kogleaks, lod sig ikke opdyrke. Langt ude i det sumpede terræn lå nogle små højninger sikkert med en lavere bevoksning af strandasters og strandgåsefod. Her fyldte viber og klyder luften med deres skrig – og her, hvor man havde udsyn kilometervis over landet og havet, gravede man den kostbare økse ned.

De store massive bronzevåben havde imidlertid også en funktion, før de blev gravet ned som offergaver på øde steder i naturen. De må have spillet en rolle i bondesamfundenes kult handlinger, en rolle, vi kun kan danne os et vagt begreb om bl.a. gennem de helleristningsbilleder, hvor vi ser overdimensionerede økser blive båret på lange stager af mænd med højt rejst fallos'er (fig. 8).

Sådanne helleristningsbilleder finder man i Sydsverige, navnlig i egnen omkring Simrishamn. Her finder man også de hellige økser afbildet i forbindelse med skibet: helleristningernes almindeligste motiv (fig. 8).

På andre helleristningsbilleder bliver økserne båret af mænd om bord på skibe (fig. 9). Her drejer det sig dog om økser af noget yngre alder end de tre nyfundne kultøkser. De hellige våben har nu kraftigt udsvajede ægge, en form, de beholdt gennem resten af bronzealderen. Sådanne økser kender vi bl.a. fra et fund fra Brøndsted Skov mellem Vejle og Fredericia (fig. 10). Dog er nu ikke blot formen, men også øksernes fremstillingsmåde ændret.

Fig. 9. Helleristningsbillede fra Tanum i Bohuslen, Sverige. I skibet står to mænd med hævede kultøkser af samme art som de på fig. 10 afbildede.

Brøndstedøkserne består nemlig af et tyndt lag bronze, støbt over en lerkærne. Herved er deres symbolske funktion blevet endnu mere åbenbar. Sandsynligvis er det den slags økser, de to små mandsfigurer fra et lille offerfund fra Grevensvænge på Sjælland har haft i hænderne (fig. 11). Af denne lille figurgruppe er i dag kun den ene mand bevaret, hans arm med øksen er yderligere brækket af. Vi er dog så heldige, at der eksisterer gamle tegninger, udført i slutningen af 1700-årene, da figurerne endnu var intakte, hvoraf vi kan bestemme figurgruppens oprindelige udseende. Oprindeligt var der to knælende eller siddende mænd med hornede hjelme. Hver af mændene havde en økse i hånden, svarende til at økserne fra Brøndsted Skov blev fundet parvis. Det samme gjaldt, som vi har set, også de nyfundne økser fra Egebak.

Der kunne anføres talrige andre eksempler på brugen af øksesymboler i bronzealderens mere end tusindårige periode. Tilsammen viser de, hvor stærk en traditionssammenhæng bronzealderens religiøse verden var præget af. Øksen er kun et af de symboler, der fastholdtes gennem hele perioden – men de føjer sig nøje ind i vore forestillinger om et ejendommeligt stabilt samfund, et samfund, som økonomisk, socialt og religiøst forblev forbløffen-

Fig. 10. Bronzeøkser støbt over en lerkærne, fundet i Brøndsted Skov mellem Vejle og Fredericia.

de uforandret igennem mere end et årtusinde.

Ganske vist er vor viden om religionen i dette lange tidsrum af landets forhistorie begrænset af, at vi kun kender dens synlige udtryk. Om idéindholdet er vore forestillinger højst svævende. Ofte ser man f.eks. fremhævet, at det var soldyrkelsen, som kendetegnede bronzealderens religion. Det er rigtigt, at solfremstillinger indgår i den symbolverden, bronzealderens mennesker omgav sig med. Men billedet er nu langt mere kompliceret.

Den hestetrukne sol, som vi kender fra Trundholm-vognen, er kun et blandt mange symboler. Øksebærende, hornede mænd, kvinder med slanger, fugle, fisk, skibe, hornede dyr og mange andre hører også til den symbolverden, som sandsynligvis var udtryk for de myter og gudesagn, hvormed bronzealdermenneskene forklarede deres tilværelse. Generelt tager meget sig ud som en frugtbarhedskult, men meget videre er vi endnu ikke trængt ind i symbolernes idéindhold. Alligevel er de religiøse udtryk en vigtig kilde til forståelse af bronzealderens samfund. For bronzealdermenneskenes religiøse praksis har efterladt sig helt konkrete spor, offerfundene f.eks.,

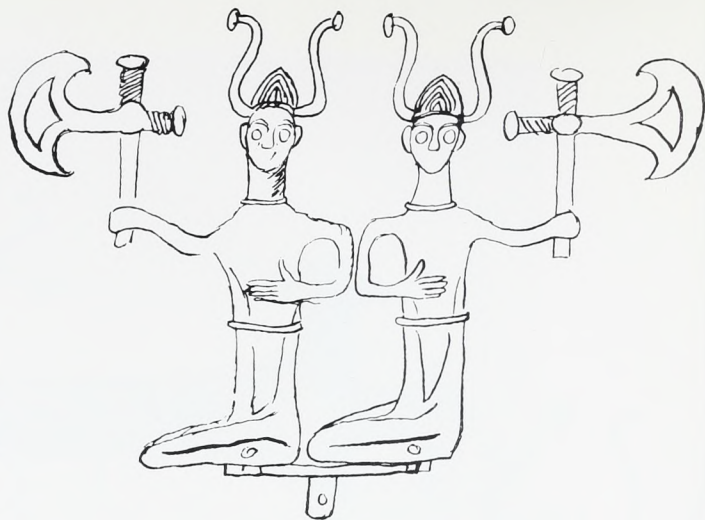
som kan lede os frem til en indsigt i en lang række andre forhold.

De store bronzeøkser kan f.eks. vise os, at der mange steder i Sydsandinavien må have eksisteret samfund, som hver for sig udøvede de samme former for religiøs praksis. Det kan ikke have været nogen fælles ledelse, som bandt disse samfund sammen. Men øksernes tilstedeværelse i Sydvestnorge, langs den svenske Kattegatkyst, i Nordjylland, på Fyn og Sjælland vidner om en livlig udveksling mellem disse områder – en udveksling, som sandsynligvis var baseret på bl.a. ægteskabs- og slægtsalliancer inden for samfundenes ledende lag.

Meget af den udveksling kalder man i oldtidshistorien »handel«. Det er nu spørgsmålet om en sådan betegnelse virkelig er dækkende. En egentlig handel med f.eks. handelsmænd, som benyttede rav som betalingsmiddel, skal man i hvert fald ikke forestille sig. Det ville fordrer et samfund med en økonomi af en helt anden karakter end bronzealderens. Snarere må vi forestille os, at mennesker, varer og idé-

Fig. 11. To øksebærende mandfigurer, fundet ved Grevensøenge nær Næstved. Af den lille figurgruppe er kun den ene mand i dag delvis bevaret. Tegningen blev i 1779 udført af den norske teolog Marcus Schnabel, der tegnede og beskrev fundet, før det i begyndelsen af 1800-årene delvis gik til grunde.

er udveksledes gennem bl.a. slægtskabsalliancer, som bandt de ledende slægter inden for de enkelte dele af Sydsandinavien tæt sammen. I denne udveksling har de store kultøksker og den religiøse praksis, som knyttede sig til dem, også deres plads. De er derved vidnesbyrd om en af de mest sammenhængende kulturepoker i landets oldtidshistorie, bronzealderen.

Kolonihaver

Af INGER TOLSTRUP

»En dag i 1916 kom min far hjem fra sit arbejde og fortalte, at han havde købt en kolonihave i »Skyttelykken« 1500 m fra vores bopæl. Dette køb kom til at betyde en lykkelig omvæltning i vores hjem og tilværelse.

Hidtil sad mor og jeg hver fredag aften efter almindelig arbejdstids ophør og var meget spændt på, om far faldt i – gik lige hjem fra arbejde eller på værtshus. De fleste gange faldt han i. Det betød vanskeligheder med økonomien. Der var dog tre ting, der altid blev betalt til tiden: fagforening, sygekasse og skat, for som far sagde, det var herfra, en arbejder skulle hente hjælp, hvis noget uforudset indtraf.

Nu blev alt helt anderledes. Når far kørte på arbejde, havde han et par nye meget blankpudsede træsko og rent arbejdstøj på, som han igen skiftede til, fordi han nu kørte direkte fra sin arbejdsplads og i kolonihaven, hvor mor stod parat med aftensmaden, der dengang altid var smørrebrød . . .«

Fritiden på museum

Citatet om »Skyttelykken« er hentet fra en af de mange beretninger om kolonihaver, der er indkommet til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser efter en landsdækkende kampagne i oktober 1976, til hvilken der var udarbejdet en spørgeliste om kolonihaver. Listen indgår i et større projekt, der skal belyse, hvordan industrialiseringen har påvirket folks daglige levevis, i første række hvad man har brugt den øgede fritid til.

Siden 1940'erne har Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser indsamlet materiale til belysning af livet på landet i ældre tid, først og fremmest om arbejdsprocesserne i landbruget, senere om fester og højtider i forbindelse med livets og årets gang. I bondesamfundet var arbejde og fritid ikke adskilt, men med industrialiseringen opdeles tilværelsen mere og mere i en del, hvor man arbejder, og en del, hvor

man holder fri – i arbejdsplads og i bolig. I første række er det naturligt nok borgerskabet, der kan holde fri. Kolonihaverne gav arbejderklassen en af dens få muligheder for en meningsfyldt fritid. Samtidig blev haven for mange ikke bare det lille grønne fristed, men også en kompensation for dårlige bolig- og arbejdsforhold.

Med spørgelisten om kolonihaver har museet således også ønsket at indsamle et materiale, der viser noget om arbejderne's kår og daglige levevis, et felt vi gerne vil arbejde videre med.

Kolonihaverne er en flygtig del af vor kultur. Ofte er de anlagt i udkanten af byerne på korte lejemaal. Ikke blot forsvinder eller flyttes disse haver, men de ændrer også form og funktion. Det gør livet i haverne også. Derfor er det vigtigt at få oplysninger om kolonihaverne både før og nu.

Det er ikke kun Nationalmuseet, der interesserer sig for kolonihaverne. De sidste par år har der været en livlig debat i anledning af de mange nedlæggelser, især i København. Det, der især trækkes frem i debatten, er kolonihavernes sociale betydning, ikke mindst i krise- og arbejdsløshedstider. For mange er kolonihaverne desuden et eksempel på en alternativ livsform med værdier som fællesskab, solidaritet og skaberglæde.

Om undersøgelsen

Indtil marts 1978 har omkring 150 meddelere besvaret spørgelisten om kolonihaver. Der er indkommet 4.600 sider, og mere end 500 billeder er blevet affotograferet. Desuden er nogle af museets meddelere blevet besøgt. Mange har også skrevet om deres opvækst og arbejde, således at kolonihavebesvarelserne ikke står alene.

Indsamlingen fortsætter, men allerede på nuværende tidspunkt giver materialet et godt

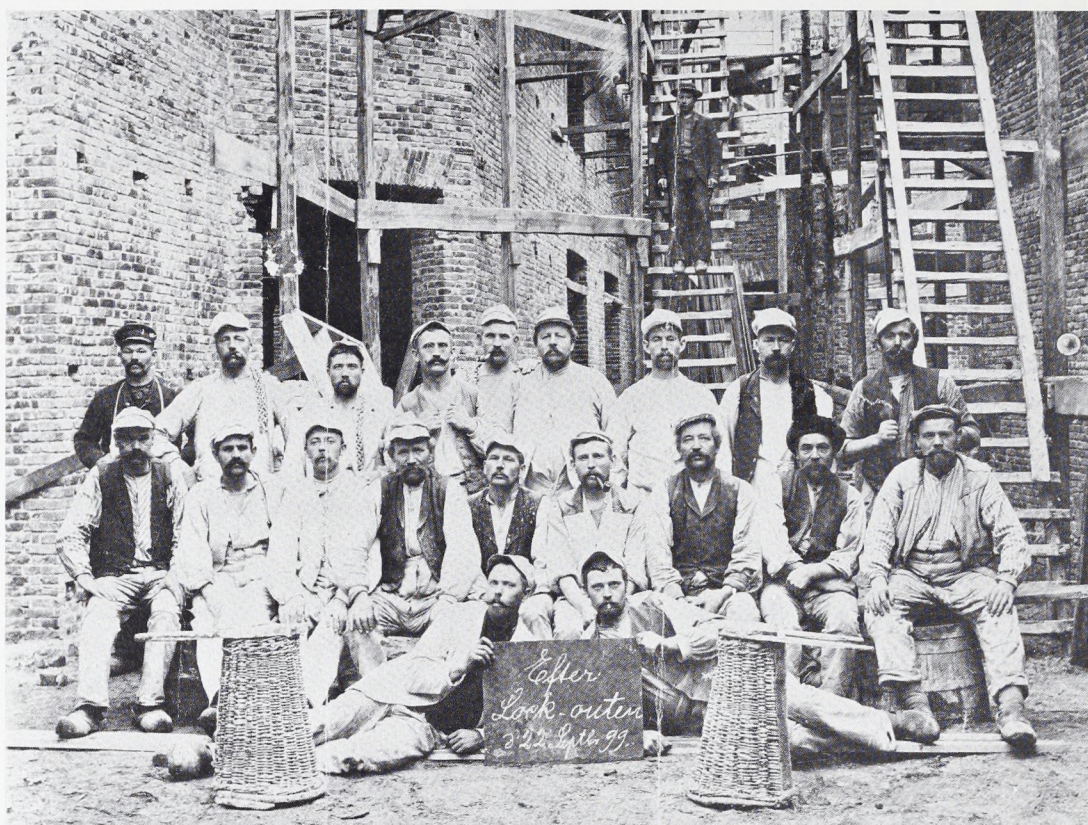

Fig. 1. Murere efter lock-outen i 1899. Før århundredskiftet var fritiden for mange arbejdere kun et par timer i døgnet. Mange var på deres arbejdsplads i 11–12 timer, og søndagsarbejde var ikke ualmindeligt. Indførelsen af otte timers arbejdsdag – 48 timers ugen – havde lige siden 1890'erne været et hovedkrav inden for arbejderbevægelsen. Dette krav blev imidlertid ikke opfyldt i forliget efter stor-lockouten i 1899, men først 20 år senere, i 1919, efter omfattende strejker. Foto indsendt af Poul Madsen.

billede af udviklingen fra århundredskiftet og til i dag.

Perioden fra 1. verdenskrig og indtil 1950 er bedst belyst, men der er også indkommet mange beskrivelser fra nutiden. Flere af meddelerne er således 2. generations kolonihavefolk, der fortæller både om forældrenes og deres egne haver.

Museet har været interesseret i at få beretninger fra hele landet, men da der er flest kolonihaver i København, er der også flest besvarelser herfra.

Frihaver – fattighaver

Allerede i middelalderen havde borgerne i København og de fleste købstæder småhaver ved bygrænsen, og i begyndelsen af 1800-årene kom dertil oprettelsen af en række frihaver:

Lensgreve Carl zu Hessen i hertugdømmerne Slesvig-Holsten lod i 1820'erne anlægge haver til småkårsfolk, blandt andet ved Flensborg, Lyksborg, Åbenrå, Tønder og Ærøskøbing.

Frederik 6., der var meget interesseret i havebrug, ville gerne overføre ideen til Kongeriget. Derfor udsendte Danske Kancelli i 1826 et cirkulære til fattigdirektionerne i købstæderne, hvori man anmodede om, at der blev stillet jord til rådighed for uformuende borgere. Der blev kun i ringe grad reageret på henvendelsen, men efter et nyt cirkulære i 1828 oprettedes der havekolonier i bl.a. Århus, Fredericia, Nyborg og Odense.

I cirkulæret stod der om hensigten med »Hauge-Coloniers Anlæg«, at de »fornemmeligen bør gaa ud paa at sætte uformuende Haandværkere og Kjøbstadsborgere istand til deels gavnlig at anvende den Tid og Kraft, de selv fra deres ofte meget ringe Haandværk og Næringsbrug have til overs, deels at drage Nytte af deres Koners og Børns Beskjæftigelse med Hauge-Arbejdet, altsaa mer skulde tiene til at forebygge aldeles Forarmelse end anvendes som et Bidrag til den egentlige Fattigfor-

Fig. 2. Sommersøndag i havekolonien »Fiducia« 1914. Her er det hele: familiebesøg, flag og et kransekagehus, bygget af ejeren, der ifølge den mindste dreng på billedet »var rød socialdemokrat... Vi var seks søskende. Mor og far arbejdede begge på Beauvais. Arbejdstiden var 10–12 timer daglig, så vi var meget alene. Det kunne godt friste til æble- og pæreskud i andre haver, men det blev ikke ustraffet...«. Ca. 1917 flyttedes havekolonien fra Haraldsgade i København til Lyngbyvejen. »Vi flyttede gerne i haven til maj og blev der til skoleferien var slut, men far blev til september, for da skulle de holde torskegilde, men kun for mænd, og det var med øl og snaps og kunne godt vare et par dage...«. Foto indsendt af Svend Henning Nielsen.

sørgelse, hvorved ej heller bør tabes af Sigte, at Beskjæftigelse ved Hauge-Arbejdet kan lede til at fremme Ædruelighed ved at formindske Krogang, og til at befordre Sundheden ved at foranledige, at den arbejdende Klasse hyppigere nyder Haugeurter til Spise«.

I folkemunde kaldtes frihaverne for fattighaver, og mange steder opgav man snart sagen, netop fordi ordningen blev betragtet som en slags fattighjælp.

Derimod må man sige, at det sociale formål, der angives i cirkulæret, også kom til at gælde for senere kolonihaver.

Fra land til by

I 1880'erne opstod en fornyet interesse for småhaver i forbindelse med de store ændringer i samfundet, f.eks. produktionsomlægningen i landbruget, befolkningstilvæksten, industrialiseringen og provisorietidens kampår. Fra 1880 til 1910 var vandrigen fra land til by meget stor, og i København og de større provinsbyer steg indbyggertallet med eksplosiv fart.

For 1. generations-arbejderne blev det en omvæltning at komme til byen. Mange måtte

bo i de nye arbejderkvarterer med de hastigt byggede lejekaserner, hvor de sanitære og sundhedsmæssige forhold ikke var de bedste. Kolonihaverne blev for dem en kompensation for mørke, små og usunde boliger og dårlige arbejdsforhold. Desuden gav haverne et ikke ringe økonomisk tilskud til husholdningen, og for mange blev det store ønske om »at få jord under neglene« opfyldt.

Pionererne

I starten indgik »Den lille have« i et politisk spil mellem Højre og Venstre. Højre købte grunde og udlejede lodder på enkelt-

Fig. 3. Lysthus fra Århus 1924. »Min far byggede selv et lille lysthus. Det blev nærmest brugt som redskabsskur, og så kunne vi gå i læ, hvis der kom en regnbyge«. I de mindre provinsbyer, hvor det er sjældent, at man overnatter i haverne, er det stadig almindeligt med sådanne små læ- og lysthuse. Foto indsendt af Orlando Maraldo.

mands-kontrakter til arbejdere, der var medlemmer af Højres vælgerforeninger. Dette var et udslag af partiets særlige socialpolitiske linje, hvor tanken om hjælp til selvhjælp var det centrale, men det var også, som en meddeler fortæller, »for at arbejderne ikke skulle få tid til at beskæftige sig med politik – socialistisk politik, ja, det var den tid«.

Højres haveforeninger mistede dog hurtigt deres betydning, da de potentielle lejere ikke blot reagerede mod den politiske agitation, der blev drevet, men også mod de ret høje lejeafgifter. I 1892 oprettedes det upolitiske aktieselskab »Det københavnske Haveselskab«, men også dette selskab lejede jorden ud på enkeltmands-kontrakter og satte sig imod foreningsdannelser.

I 1884 tog en af Venstres landstingsmænd, Ålborg-vognmanden Jørgen Berthelsen, initiativet til den første kollektive kolonihaveforening. På det tidspunkt var han formand for en lokal forening, »Arbejderforeningen af 1865«, der virkede som syge- og begravelseskasse. Her forsøgte han at tage nye sociale opgaver op, men mødte ofte modstand. Det gjorde han også, da han foreslog, at forenin-

gen skulle oprette småhaver for medlemmerne. I stedet for at give op lejede Jørgen Berthelsen selv et stykke jord af kommunen til udlægning af arbejderhaver efter andelsprincippet. I årene derefter blev der oprettet flere haver i Ålborg, og i andre byer landet over tog man hurtigt ideen op. Som regel var det dog fremdeles private jordejere, der så deres fordel i at udleje små jordparceller til enkeltpersoner.

For at modvirke eventuel spekulation stiftedes i 1908 den første sammenslutning af kolonihaveforeninger i København. Man ønskede at stå stærkere, når man skulle forhandle med kommunen. På det tidspunkt kunne de fleste haver nemlig siges op med 14 dages varsel.

I 1908 var der ca. 20.000 kolonihaver i Danmark, heraf ca. 6.000 i København. I 1916 udvidedes sammenslutningens virksomhed til at omfatte hele landet, og man stiftede »Kolonihaveforbundet for Danmark«.

Bevægelsen repræsenterede – og repræsenterer også i dag – mange forskellige politiske tænkemåder, men efter systemskiftet i 1901 var det arbejderbevægelsen og dermed Socialdemokratiet, der særlig tog sig af havesagen. Venstres interesse gled i baggrunden, og initiativet til anlæggelse af de mange haver kom først og fremmest fra socialdemokratiske organisationer og byråd.

Kolonihavefolket

»Ganske vist kan det ikke andet en berede uskrømtet Glæde at se den store Udbredelse, den (Kolonihavesagen) har faaet i den sidste halve Snes Aar, men paa den anden Side af-dæmpes denne Glæde betydeligt, naar der ses hen til, at det i mange Anlæg er de bedre stillede Arbejdere, Haandværksmestre og Bestillingsmænd, som er de talrigest repræsenterede blandt Lejerne.«

Således skriver Jens Riis i »Det københavnske Haveselskab«s jubilæumsbog i 1907.

»Det københavnske Haveselskab«s formål var at arbejde for, at de dårligst stillede i samfundet fik jord, men de haver, der blev anlagt, bl.a. »Vennelyst« på Christianshavns Vold i 1892, var forholdsvis dyre. De diminutive haver med de pittoreske huse og den dejlige beliggenhed blev for en stor del lejet ud til borgerskabet, kunstnere, skuespillere, jurister m.m. Pudsigt nok er det denne atypiske haveforening, der i dag oftest bliver vist frem for turister.

Desværre findes der ingen statistik over, hvem der havde kolonihaver i de første årtier. Beskrivelser fra samtiden understreger imid-

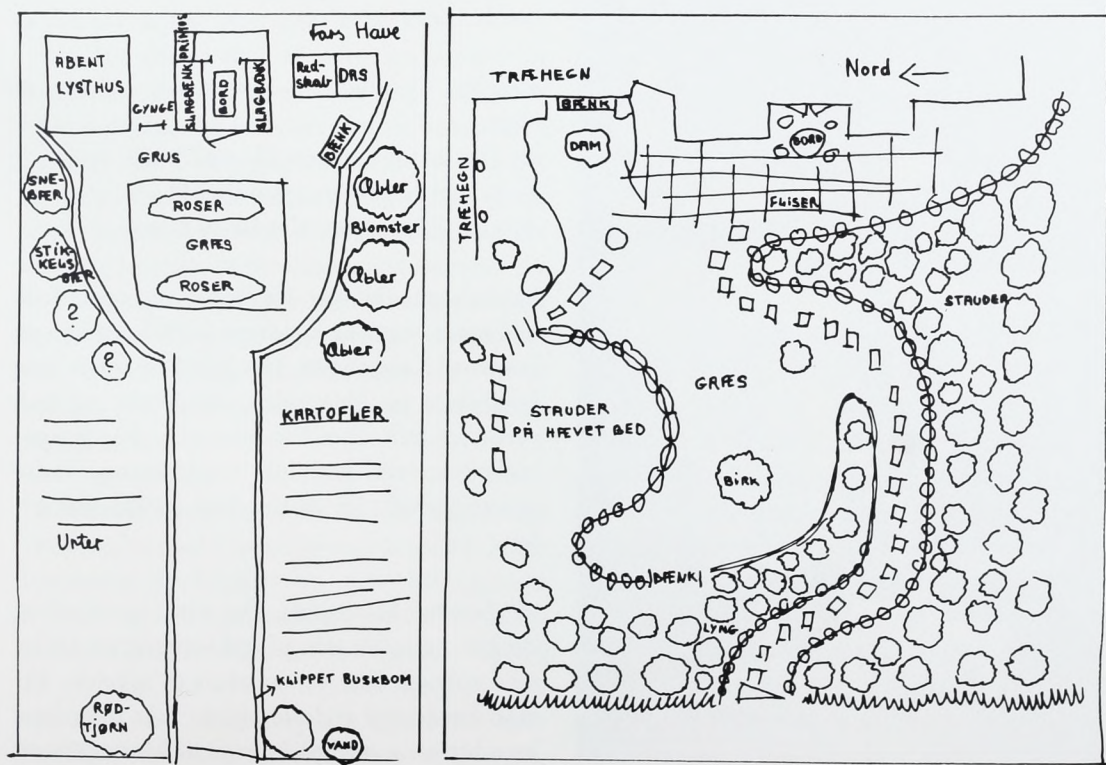
lertid gang på gang, at det er den bedre stillede del af arbejderklassen, der havde kolonihaver.

En meddeler fortæller således, at det ikke var billigt at anskaffe en have:

»I foråret 1912 købte min far, der var arbejdsmand på Kvægtorvet i København, en kolonihave i Haveforeningen »Fred« ved Vestre Kirkegård . . . Køb af hus og have kostede 85 kroner, som var en enorm betaling, der kun kunne præsteres gennem yderste sparsommelighed på andre punkter. Min far var afholdsmand og ikke-ryger. Siden min allerførste erindring har denne kolonihave stået for mig som noget helt enestående, ikke blot som en latent kapital, der altid kunne gøres til likvid mønt, men også som et symbol på, at vi ejede lidt mere end andre . . .«

Fig. 4. De to skitser er tegnet af samme meddeler og illustrerer udviklingen fra nyttehave til prydhave. Den første er fra faderens have i Ålborg i 1910, strengt geometrisk anlagt og med kartofler og grøntsager som de vigtigste produkter. Den anden mere »landskabelige« have, hvor fliseegangene bugter sig mellem græs og stauvede, er meddelerens egen kolonihave i Århus i 1977.

»Roserne og græsplænen er min mands arbejde, men stauvedet har altid været mit. Der kan man lade fantasien råde, og hvor er det skønt, når det lykkes at få sat de rigtige farver sammen . . .«. Skitser indsendt af Ingeborg Andreassen.

Hovedparten af de meddelere, der har skrevet til Nationalmuseet, er industriarbejdere, der har arbejdet på den samme virksomhed i en længere årrække. Dertil kommer mange tjenestemænd: postbude, jernbanefunktionærer og lignende. Mange har haft skifteholdsarbejde, og af de forskellige optegnelser fremgår det da også, at denne arbejdsform passer godt til arbejdet i haven. Dels fordi man kan tilbringe ledige dagtimer her, dels fordi det er en god modvægt mod det ofte monotone arbejde på fabrikken.

Man må dog ikke glemme, at der også har udviklet sig en form for kolonihaver, vi ikke har fået beskrevet, nemlig slumbebyggelse, hvor man bor hele året; områder præget af

Fig. 5. I dag adskiller køkkenet i kolonihaven sig ikke meget fra det hjemlige køkken. De fleste har indlagt vand, køleskab og kosangasanlæg. Tidligere havde man flueskab, isskab og primusapparater, eller som på billedet her fra 1943 et »fyr« i baghaven, hvor man måtte lave mad i al slags vejr. I samme have, der var anlagt på en opfyldt losseplads i København, var der tilmed gas i jorden, og man kunne »... ved at stikke et hul i jorden og sætte tre mursten udenom sætte en fløjtekedel over med vand til kaffen...«. Foto indsendt af Ellen Margrethe Funck.

socialle problemer og alkoholisme. Det er en gruppe, vi gerne vil høre mere om.

Kolonihavefolket er med andre ord ikke noget entydigt begreb. Jeg har nævnt to yderpoler, men nedenstående viser, at der har været nuancer der imellem.

Nogle få steder holdt man fast ved det oprindelige sociale sigte og lejede kun haver ud til familier med børn og en indtægt under sygekassegrænsen. Andre steder anlagdes kolonihaver i tilknytning til arbejdspladser, f.eks. ved Sukkerfabriken i Nykøbing F., og i nogle provinsbyer havde man haveforeninger, hvor kun selvstændige erhvervsdrivende kunne blive medlemmer. Mange gange har arbejderne taget sagen i deres egen hånd og selv lejet jord af kommunen, og i flere tilfælde, især i Jylland, har de bedst stillede arbejdere og håndværkere, når det var muligt, købt jorden i fællesskab og stiftet parcellforeninger med senere bebyggelse for øje.

Grundlæggelse af en københavnsk kolonihave

Som nævnt var der mange arbejdere, der tog initiativet til oprettelse af haveforeninger. Et godt eksempel er foreningen »Venners Lyst« i Lersøen ved Lyngbyvej i København.

Kolonien blev stiftet i 1913 af sporvejsfunktionærer. I en sang, digtet til en fest i 1920, hedder det:

»Skaltz, Knudsen og Rasmussen gik sig en Dag
en Tur ud ad Lersøen til, og i Mag
de bryggede paa en gevaldig Idé
den var ikke tosset, det fik vi at se«

Rasmussen, der var fra Sorø, var oprindelig uddannet bager og konditor. I 1903 tog han og konen til København. Her blev han ansat som konduktør og blev siden vognstyrer og hun syede for folk. Familien kom til at bo i Svane-møllekvarteret, hvor der boede mange andre sporvognsfolk. En datter, født i 1903, fortæller:

»Vi boede i Mariegade. Der var 2 værelser og køkken og toilet ude på køkkentrappen fælles med naboen. Det var jo nemt til arbejde, når man boede ved endestationen. Når mændene kom hjem og stod på hjørnet af Mariegade og

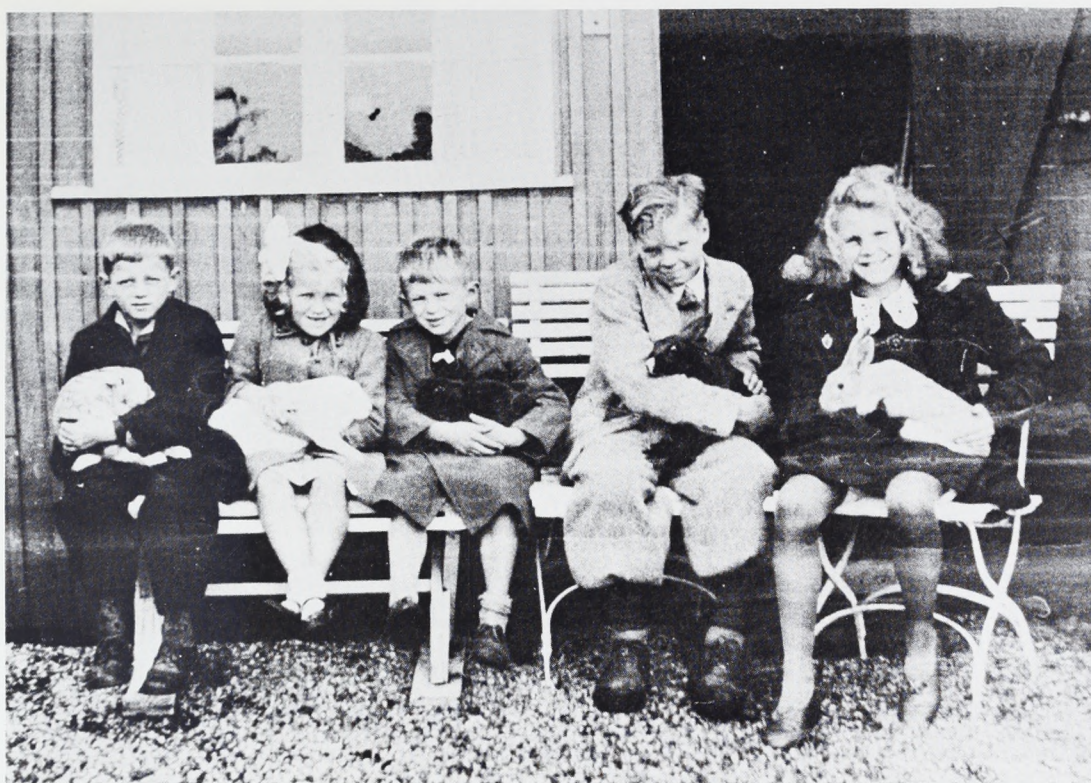

Fig. 6. Ifølge haveforeningernes love var det forbudt at holde husdyr, men alligevel havde mange høns og kaniner, ja i sjældnere tilfælde en gris. Det var som regel børnene, der passede kaninerne, og det kunne nok skabe problemer: »Far købte et par hvide landkaniner, som fik syv dejlige unger med røde næser og øjne. Vi legede meget med dyrene, og de fik navne. Og den dag, vi fik kanin til middag, kunne vi se, hvem det var, og ingen fik mad den dag. Vi fik meget skind det år, far tørrede det selv på døren til redskabsskuret, og vi fik alle hjemmesko med hvidt skind, og halerne brugte vi som minder, de duftede godt...«. Beretningen er fra 1920'erne. Billedet er fra en anden beretning og taget i 1943. Ejeren havde det år ikke færre end 60 kaniner, som blev slagtet. Skindene blev solgt til Magasin du Nord. Foto indsendt af Louis Sørensen.

diskuterede dagens hændelser, var hele spektret af dialekter repræsenteret: jyder, fynboer og sjællændere. Dengang kom man meget sammen, når det kunne passe for arbejdstiden. Mændene spillede kort, og damerne snakkede, ja det var dejligt efter endt arbejde . . .

En dag aftalte så 2 af min fars venner og arbejdskammerater med far at gå på jagt efter en kolonihave, og de endte ved en losseplads i Lersøen. Der blev rigtigt nok spekuleret, så det knagede. Resultatet var, at de blev enige om at søge oprettet kolonien. Det lykkedes, og det viste sig hurtigt, at der var mange interesserede i foretagendet. Ingen som ikke har set det fra starten, drømmer om, hvilket arbejde det var. Denne dejlige haveforening kom til at hedde »Venners Lyst«, det var et velvalgt og rigtigt navn«.

I haveforeningens love fra 1913 hedder det, at »Formålet med Foreningen er at skaffe Medlemmerne de billigste og mest betryggende Vilkaar og ved sammenhold skaffe Medlemmerne alle de Fordele, der kan opnaas« og af § 12 fremgår, at »Personer, der bevisligt har optraadt som Strejkebrydere under Arbejdskonflikt, kan ikke være Medlem af Forenin-

gen. Hvis en saadan Person alligevel er blevet optaget, er han, naar Bestyrelsen kræver det af ham, pligtig til straks at ryddeliggøre og fraflytte det lejede Areal uden nogen Erstatning eller Tilbagebetaling.«

Flere meddelere har fortalt om det fællesskab, der udviklede sig i »Venners Lyst«. Man gik til 1. maj demonstration på Fælleden sammen, holdt pinsefest og sankthansfest, havde skydeforening osv. Hjælpsomheden var stor. Der blev arbejdet sammen om planlægning af haveforeningen og man hjalp hinanden med at rejse huse. Der blev digtet og sunget

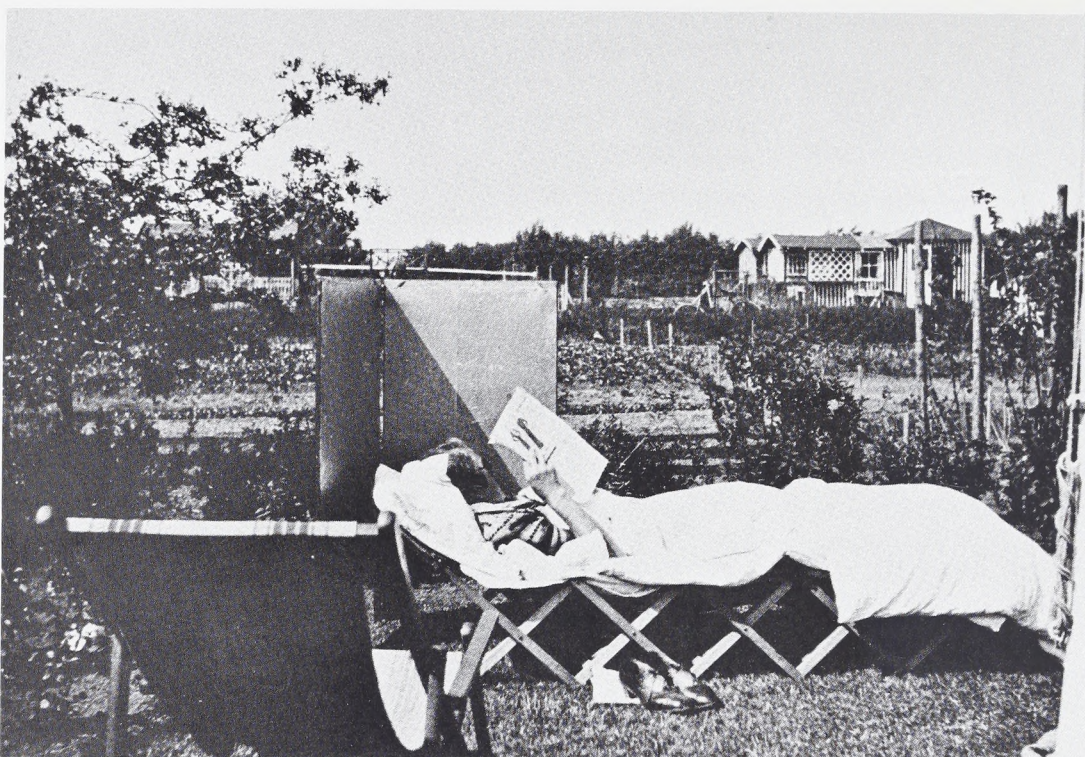

Fig. 7. De fleste kolonihavefolk i København boede i haven fra 1. maj til 1. oktober allerede i 1930'erne, men undertiden skulle der ske noget ekstraordinært, før man overnattede: »Det var en af de første gange, vi boede i haven, og det var under generalstrejken i 1944. Vi blev derovre – turde ikke gå hjem. Vi slæbte en høstak ind i huset, og der lå jeg med drengene. Gudrun sov i feltsengen. Midt om natten frøs hun, der var jo kun sækkelærred under, og så kom hun over for at ligge mellem os og blive varmet. Om formiddagen tog hun så sengen med ud.« Foto indsendt af Louis Sørensen.

sange om livet i haverne og drukket en del kaffe og øl.

Det gode miljø i »Venners Lyst« skyldtes først og fremmest, at der var tale om en socialt set homogen gruppe. De fleste af mændene havde samme arbejdsplads, de var dus, ligesom man jo var det på arbejdspladsen, og de havde alle øgenavne. Det store og meget krævende arbejde, der skulle til for at omdanne en tidligere losseplads til en blomstrende havekoloni, gjorde sit til at skabe kontakt familierne imellem. Det gode sammenhold blev også styrket af, at medlemmerne selv havde et ansvar for, at tingene fungerede. Man valgte selv en bestyrelse, der tog sig af administrationen, arrangerede pligtarbejde, havekonkurrencer, fester m.m.

Selve havekoloniens udformning betød også meget. I »Venners Lyst« var der kun 90 haver, og i de fleste boede der familier med børn. De små haver og lave hække gjorde deres til, at medlemmerne altid kunne følge med i, hvad der foregik. Man kunne se og høre hinanden, og den fælles interesse for havearbejdet var altid et godt samtaleemne over hækken.

De forhold, der er trukket frem her, er noget, der karakteriserer de fleste ældre haveforeninger, men når eksemplet »Venners Lyst« er fremhævet, er det for at vise, at netop denne haveforening rummede et udkast til en anden og bedre livsform, en solidarisk, åben og bevidst tilværelse med et fælles mål. I »Venners Lyst« kunne man se foreningen brugt som et forsøg på at bygge bro mellem arbejdere og fritid. Man var organiseret og fagligt aktive, de fleste boede i samme kvarter, man vedtog selv love i foreningen, som også berørte arbejdslivet, gik til demonstration på Fælleden og talte om arbejde og politik i fritiden.

Det skal dog fremhæves, at det først og fremmest er mændenes dagligdag, der her er beskrevet. Det var dem, der omgikkes mest i haveforeningen, tog en øl foran »tutten«, og det var også dem, der havde stemmeret på ge-

neralforsamlingerne. Der skete ikke de store forandringer i kvindernes hverdag.

En kvindelig meddeler fortæller således:

»Gæsterne mente, at mor sad i liggestolen dagen lang. Ingen af dem tænkte på, at her var husførelsen så primitiv, at der gik mere tid end i en lejlighed. Der var jo tre børn at vaske om og lave mad til, og haven skulle også passes.

Én gang om ugen vaskede mor stovvask, så var der gang i primussen hele dagen. Det foregik med vaskebrættet i haven, og hele haven hængte fuldt af tøj, duftende og snehvidt. Selv om vi boede i haven, skulle vi være skinnende rene, det satte vores mor en ære i...«.

I »Venners Lyst« så man træk fra to kulturelle miljøer, dels udsprunget af arbejdernes egen hverdag og inspireret ovenfra af fagforeningerne, dels præget af borgerskabets idealer og normer.

Lysthus og have

Omkring århundredskiftet var haverne små, fra 120 til 400 m². Efter en arbejdsdag på

10–12 timer måtte der ofte lægges et par ekstra timers arbejde i haven.

De nybyggede lysthuse – med navne som »Familiens Hvile«, »Aftenro« og »Harmonien« – var ofte efterligninger af de store villaer. Var det drømmen om eget hus, protest mod teknologien, det monotone arbejde og de dårlige lejekasserner? I alle tilfælde et udtryk for spontan skaberglæde og glæde ved livet.

I en beretning, vi har modtaget, står der bl.a.:

»... Jeg husker tilbage til 1890, jeg har været 8 år. Vi boede på Middelfart Landevej. På den ene side af gaden var der bebyggelse, på den anden side lå sukkerkogeriet, og der bagved lå

Fig. 8. Forårsrengøring i kolonihave, taget af en omvandrende fotograf i 1950. »Når vi skulle flytte i haven, blev alt transporteret på cykler, eller også gik vi derud, så det tog nogle dage at komme i orden, og rent skulle der jo også gøres. Men da mine vagter på arbejdet jo var skiftehold, kunne vi tage nogle timer hver dag, så vi nåede det. Vi er i sving allesammen. Vores datter Inger hjælper sin mor med det grove, og barnebarnet hjælper mig med rosenbedet.« Foto indsendt af Magnus Skotte.

havekolonien. Jeg var med far i haven hver dag. Han dyrkede kun grøntsager og kartofler. Vi var seks børn, så der var mange, der skulle være mætte hver dag. Sådant en luksus som blomster havde vi skam ikke. Huset bestod af fire stolper, med tag på. Der var tre bræddewægge, som kun gik halvt op, der var ikke noget gulv, men grus gjorde den samme nytte. Der var et fast bord og en fast bænk. Far var maler på banen, og han havde leget lidt med farver her på »huset«, det var malet som røde mursten med fuger – det var jeg meget stolt af . . .«

Kriser, kartofler, kul og koks

Omkring 1. verdenskrig og i mellemkrigsårene steg antallet af kolonihaver. Krise, arbejdsløshed, bolignød og kortere arbejdstid var årsag til, at flere mennesker anskaffede sig kolonihaver. Ofte flyttede folk ud i husene fra

1. maj til 1. oktober, og mange blev tvunget til også at bo der om vinteren på grund af bolignød, noget kommunerne så igennem fingre med.

Det kunne være svært at se det fantasifulde ved husene for skavanker, utætheder, kulde og fugt. De nettede lysthuse kaldtes nu kolonihavehuse. De blev større, voksede ved knopskydning alt efter familiens behov og adgang til materialer. Man tog, hvad man kunne få fat i – alt fra udbankede olietønder til store trækasser, som biler og andet stor gods blev fragtet i. Ofte var materialet bestemmende for husets form. Det hele blev dækket af maling – lag på lag.

Kolonihavernes økonomiske betydning var stor i denne periode. En meddeler fortæller således:

»I disse kriseår i 30'erne gik min far meget arbejdsløs. Jeg husker udmærket, at størstedelen af vore jordbær, nye kartofler og tomater blev solgt til private og handlende. De første jordbær kunne indbringe 2–3 kroner pundet. Tomaterne blev leveret til en delikatesseforretning, og til gengæld modtog vi kød og pålægsvare.

Fig. 9. Det har altid været kolonihavefolkets lod at flytte, når stat eller kommune skulle bruge jorden til andet formål. Her ses familien Christensen i deres have i udkanten af Esbjerg i 1918. De er netop blevet opsagt på grund af boligbyggeriet i baggrunden. Et lyspunkt var der dog. Christensen, der havde været arbejdsløs, fik arbejde på byggepladsen. Foto indsendt af J. Hoffmann.

Fig. 10. En søndag i en københavnsk kolonihave i 1920. Meddeleren, den lille pige på billedet, fortæller: »Om søndagen oprandt den store familiedag. Det var en travl dag. Først skulle vi børn skrubbes, og jeg skulle have papillotter i håret. Kl. 11.30 fik vi rent tøj på, næsten helt i hvidt. Så kom det store øjeblik, hvor familien kom travende, og siden gik turen til marketenderen med trillebøren efter øl og vand. I dag er vi alle så forvante. En ting jeg savner, er det store familiebillede. Der er ingen, der i dag bare kommer og tager madpakken med. Måske er det noget bilernes skyld, folk kører længere væk.« Foto indsendt af Johnny Hansen.

Min far holdt også duer og høns i et lille udhus, der var sammenbygget med lysthuset. Også de blev solgt eller indgik nu og da i familiens søndagsmiddag.«

Adskillige meddelere, der har boet i kolonihaver, anlagt på lossepladser, kan huske, hvordan haven blev kulegravet for koks til kakkelovnen derhjemme. Et vittigt hoved har digtet om »Lossen« til en fest i 1920:

»I Haven der findes den frodigste Jord
Der Masser af Potter og Pander gror
og Jorden er spækket med Koks og Kul
jo, her kan man grave en Mængde Guld.

Og Vand er der nok af det hele Aar
en dejlig Parfume fra Grøfterne staar
af Fluor og Myg er der altid nok
om Sommeren særlig en vældig Flok«.

Fritidshaven og fremtiden

Med 1960'ernes velfærd ændres havernes og husenes funktion og udseende. Mange haveforeninger nedlægges. Kommunerne foretrækker gode skatteborgere fremfor »muldvarpe«. Det gamle maleriske hus flyttes ud i byens periferi, hvis det da ellers opfylder de stadigt strengere krav fra kommunerne. Det beklædes til uigenkendelighed med bloksbrædder, så det kan falde sammen med de fa-

briksfremstillede fritidshuse. De nye grunde i »sommerbyerne« er i modsætning til tidligere på lange lejemål, så det kan betale sig at investere i ordentlige huse. Dertil kommer, at mange kommuner kræver kloakering, indlagt el og vand m.m., således at man nu henvender sig til et købekraftigt publikum. Medens en have i 1912 kostede 85 kroner, kan man i dag lægge tre nuller til. Haven har ikke længere husholdningsøkonomisk betydning, græsplænsens grønne tæppe og de stedsegrønne buske har fortrængt kartofler og kål.

Mange kolonihavefolk synes, at kolonihaveånden og fællesskabet er ved at forsvinde. Nogle mener, at det er på grund af velfærdssamfundet og det øgede forbrug, andre giver vejret skylden, »sommeraftenerne er ikke så lune mere«, og man vil hellere sidde inde og se TV. Når folk føler, at fællesskabet er blevet mindre, kan det skyldes det, man kalder »solurs-effekten«. Mange er tilbøjelige til – som

Fig. 11. I dag holder de fleste haveforeninger kun én fest i løbet af sommeren, som regel til Skt. Hans, mens det tidligere var almindeligt med flere fester i den tid, man boede i haven. En meddeler fortæller om en sommerfest i 1915, da hun var ti år gammel: »Der var tombolaboder og børnelege, sækkevæddeløb, løb med æg på ske og meget andet. Jeg vandt et reklamekort fra en tandlæge: Ihænderhaveren af dette kort kan hente et gebis, værdi 50 kr. Far solgte det til en tandløs for 25 kr., og jeg fik et par ankel-lange knapstøvler, mit store ønske. Om aftenen var der dans og fyrværkeri«. Billedet er fra en sommerfest i haveforeningen »Solvang« i Gentofte 1948. Foto indsendt af Louis Sørensen.

soluret – kun at tælle de lyse timer. I gamle dage var alt mere enkelt, solen skinnede altid, og man kom hinanden mere ved.

Det kan godt være, at fællesskabet ikke er så udpræget i vore dage, som de gamle husker

det. Ønsket om at få kolonihave er dog stadig stort hos mange, selv om det er en mere privat form for have- og fritidsliv, man har i dag.

Mange havekolonier har måttet kæmpe for at blive liggende, og i de sidste par år er kolonihavesagen blevet livligt diskuteret. I dagens debat har man – som også tidligere – fremhævet kolonihavernes sociale, økonomiske og især rekreative funktioner. Debatten har skabt en fornyet forståelse for de værdier, der ligger i kolonihaveideen, og åbnet for nye tanker. Man står over for et generationsskifte, og mange drager i dag sammenligninger mellem kolonihavelivet og alternative livsformer som bl.a. Christiania, produktionskollektiver og ø-lejre, en udvikling det bliver spændende at følge.

Illegale blade på Fyn

Af JESPER VANG HANSEN

Den største samling af illegale blade fra besættelsestiden findes på Det kgl. Bibliotek, der siden 1950 har haft til opgave at indsamle materiale om den frie presse. Frihedsmuseets samling er knap så stor, men er ved at komme godt med.

I de senere år har museet modtaget mange illegale blade fra folk, der har haft dem liggende fra besættelsestiden. Samlermanien har bevirket at priserne på illegale blade er stigende, og det er derfor prisværdigt, at mange mennesker, i stedet for at realisere samlingen til samlere, donerer den til Frihedsmuseet. Ofte indeholder det indkomne materiale blade, som ikke findes i museets samling og det sker af og til, at der dukker ukendte blade op, som hverken Frihedsmuseet eller Det kgl. Bibliotek hidtil har kendt noget til.

Det kgl. Bibliotek udsendte i 1954 en bibliografi: »Besættelsestidens illegale Blade og Bøger 1940–45«. Bibliografien indeholder, med supplementet fra 1960, i alt 552 forskellige illegale bladudgivelser. Frihedsmuseets samling omfatter knap 400 forskellige og heraf er de 23 ikke registreret i Det kgl. Biblioteks bibliografi.

At Det kgl. Biblioteks samling af illegale blade er større og mere komplet, betyder ikke, at Frihedsmuseets er overflødig, tværtimod. Samlingen er let tilgængelig, og kan med fordel benyttes til studier, ikke mindst fordi man inden for rækkevidde har et omfattende bibliotek, som stort set er komplet hvad angår dansk besættelsestidshistorie. Museets øvrige samlinger står ligeledes til rådighed for sammenlignende studier.

Frihedsmuseet bliver besøgt af mange skoleklasser, og for at disse skal få det størst mulige udbytte af besøget, kan museets skoletjeneste tilbyde forskelligt undervisningsmateriale. Et af tilbudene er udlån af skolemapper med kildemateriale, heri bl.a. originale illegale blade. Her kommer museets efterhånden store

dubletsamling til sin ret. Selv om specielle sider af besættelsestidens historie ønskes belyst, kan museet udarbejde kildesamlinger hertil. Til skolemapperne kan museet tillige udarbejde specielle opgavesæt. Det skal dog nævnes, at hvis mapperne skal indeholde unikt materiale leveres dette kun i kopi.

Frihedsmuseet har kontakter til enkelte lokalmuseer landet over. Dubletsamlingen kunne bibringe mange landsdelsmuseer materialer til f.eks. udstillinger, hvorimod de sikkert kunne være Frihedsmuseet behjælpelig med illegale blade fra egnen. Frihedsmuseet håber derfor, at yderligere kontakter kan etableres til museer landet rundt.

Hvorfor Fyn?

Frihedsmuseet er for tiden igang med en grundlæggende undersøgelse af industrisabotagen i Danmark under besættelsen. Hovedvægten i undersøgelsen lægges på interviews af den menige sabotør samt af folk, der sad i ledelsen. Det viser sig, at hovedparten af sabotørerne begyndte deres illegale »karriere« med bl.a. bladarbejde, oftest med duplikeringen og distribueringen af bladene. Derfor får Frihedsmuseet, foruden oplysninger om industrisabotagen, mange værdifulde oplysninger især om det tidlige bladarbejde. Desuden er det interessant at sammenholde meddelelserne i den frie presse med de øvrige illegale aktiviteter. Et af de områder som undersøges er Fyn.

Illegale blade på Fyn

Fyn havde to slags illegale blade. Omfangsrigest var de blade, som blev skrevet andetsteds end på Fyn, men blev mangfoldiggjort og uddelt af fynske grupper. Dernæst eksisterede der illegale blade, hvis oprindelse var helt lokal.

Odense blev centrum for flere lokalredaktioner af de store landsdækkende blade. Fra ok-

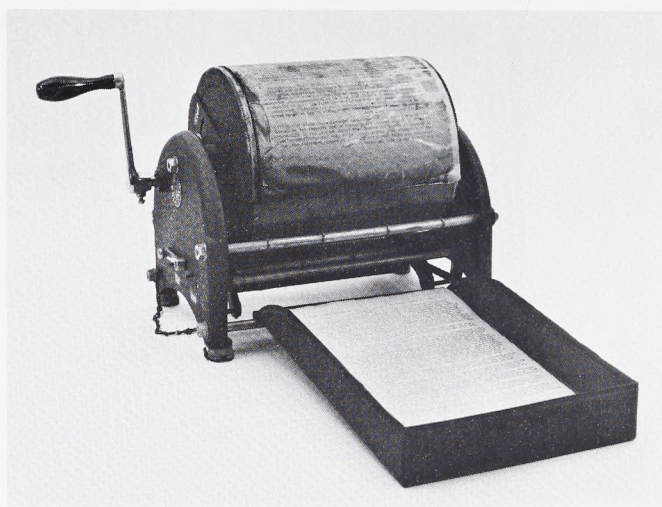
Fig. 1. Håndduplikator. Langt de fleste illegale blade blev fremstillet på duplikator.

tober 1941 blev kommunisternes blad »Land & Folk« duplikeret i byen efter manuskript tilsendt fra hovedledelsen i København. Omkring et år efter blev »Frit Danmark« ligeledes genoptrykt i Odense. Hurtigt blev disse to blade reproduceret i så store oplag, at de ikke blot blev sendt rundt på Fyn, men periodevis også til Syd- og Sønderjylland. Selv om bladene flere gange måtte skifte duplikerings- og trykkested, formåede de at udkomme indtil kapitulationen uden væsentlige forsinkelser. Når dette kunne lade sig gøre har organisationsapparatets effektivitet æren herfor.

At det netop var kommunisterne, der først fik et landsdækkende illegalt blad var ingen tilfældighed. Allerede inden sommeren 1941 havde kommunisterne forberedt sig på en eventuel illegalitet. Den illegale organisation var derfor opbygget inden påbegyndelsen af bladarbejdet. Da al kommunistisk virksomhed blev forbudt, berøvedes D.K.P. alle dets legale meddelelsesmidler, og det var derfor nødvendigt såvel for det indre sammenhold, som for manifestationen udadtil, at skabe et nyt, men illegalt blad.

»Frit Danmark« var et tværpolitisk organ, der ligeledes var bestemt til at være landsdækkende. Takket være det nære samarbejde med mange kommunistiske bladgrupper landet over, lykkedes dette hurtigt. »Frit Danmarks« første numre fra Odense blev udsendt i nært samarbejde med den stedlige kommunistiske bladgruppe. Flere eksemplarer af »Frit Danmark« blev duplikeret på samme duplikator som »Land & Folk« og mange »Frit Danmark«-blade blev omdelt gennem det kommunistiske distributionsystem.

Hurtigt fik »Frit Danmark« dog opbygget sin egen bladorganisation på Fyn og inden længe udkom »Frit Danmark« i større oplag end »Land & Folk«. »Frit Danmark«s lokalredaktion i Odense kan rose sig af, at man var en af de første i provinsen, der formåede at bogtrykke bladene. Men bogtrykkeren i Middelfart, som havde påtaget sig dette arbejde, måtte i foråret 1943 flygte til Sverige, og endnu engang måtte duplikatoren i sving. Lokal-

redaktionen fik dog snart kontakt med fagfolk på Andelsbogtrykkeriet i Odense, der var villige til at sætte bladet. Af sikkerhedsmæssige grunde måtte de skifte arbejdssted et par gange, indtil de fandt et så utraditionelt sted som en tandlægeklinik, hvor de kunne arbejde uforstyrret indtil krigens slutning.

Under resten af krigen forblev sættearbejdet og trykningen af »Frit Danmark« adskilte. Trykningen foregik flere steder på Fyn, bl.a. på et trykkeri i Humble på Langeland, i Nyborg og en enkelt gang i selve Odense. Koordinationen af arbejdet mellem sætteriet, trykkeriet og distributionen af bladene var ledet af få mennesker, og udover kontaktfolkene kendte de enkelte grupper intet til hinanden. Derved ville en eventuel razzia forblive isoleret til et enkelt led.

Fra august 1943 udkom »Frit Danmarks Nyhedstjeneste«, der fra starten blev genoptrykt af Frit Danmark-gruppen i Odense. De fleste blev duplikeret, og først fra januar 1945 blev enkelte numre trykte. Få af disse ugentlige »Nyhedstjenester« blev suppleret med lokale nyheder.

Frit Danmarks Odenseredaktion udgav fra marts 1943 to blade med lokale nyheder kaldet »Odense Tillæg« og »Fra Fyn«. Bladene udkom uregelmæssigt og var oftest et tosidet duplikat, der blev vedlagt enten »Frit Danmark« eller »Frit Danmarks Nyhedstjeneste«. Enkelte gange udkom disse selvstændigt, enten som løbeseddel, eller som erstatning for meddelelserne fra København, hvis disse udeblev eller var forsinkede.

Dansk Samlings illegale blad »Morgenbladet« nåede at få sin egen redaktion i Odense. Indtil marts 1945 havde Dansk Samling-folkene i byen måttet nøjes med trykte eksemplarer fra København til fordeling. Den lokale udgave blev duplikeret på papir fra Andelsbogtrykkeriet, som også leverede en del papir til »Frit Danmark«. Dansk Samlings repræsentant i Frihedsrådets Lokalkomité var nemlig ikke beskæftiget med udgivelsen af »Morgenbladet«, men med trykningen af »Frit Danmark«.

En socialdemokratisk kreds i Randers udgav et blad, de kaldte for »Folkeviljen«. Ligesom Dansk Samling havde dette blad folk i Odense til at fordele tilsendte eksemplarer af bladet. Fra efteråret 1944 udvidedes arbejdet, således at de lokale repræsentanter selv skulle sørge for duplikeringen. Indholdet var som hovedbladets, men suppleret med enkelte lokale nyheder. Kredsen havde det politiske mål at forene de to arbejderpartier til en fælles enhed.

Fyn havde endvidere repræsentanter for »Studenternes Efterretningstjeneste« i Odense, Nyborg og Svendborg. Gruppen i Odense

blev optrevet allerede i efteråret 1943, og det var således kun grupperne i Nyborg og Svendborg, der nåede at duplikere en lokal udgave af organisationens blad »S.E.«. Til gengæld udkom disse lokaludgaver i store oplag.

En bladgruppe i Fåborg var tilsluttet »Dansk Studiering« eller kortere kaldet »Ringene«. Fra tidligt i 1943 indtil februar 1945 duplikerede gruppen bladet »Det Politiske...«, der var et optryk af hovedbladet af samme navn, stammende fra København. Ulykkeligtvis blev flere fra gruppen arresteret under en gestapozazzia, der var på jagt efter våbendepoter.

Endnu et blad, som ikke havde fynsk oprindelse, blev duplikeret et sted på Sydfyn. Det var »Nordens Frihed«. Bladet stammede fra København og størstedelen af oplaget blev fordelt gennem postvæsenet. To lokalredaktioner blev oprettet, én på Als og én på Sydfyn. Lokalredaktionen på Sydfyn udgav tillige »Nordens Friheds Nyhedstjeneste« i de sidste måneder af 1944. Nyhedstjenesten indeholdt lo-

Fig. 2. »Frit Danmarks« illegale sætteri på en tandlægeklinik i Odense. Her blev fynsudgaven af bladet sat af typografer, som alle var ansat i Andelsbogtrykkeriet. Billedet er rekonstrueret. Iver Wang fot.

Fig. 3. »Trods Alt« den 6. august 1943. De illegale blade var i høj grad med til at formulere strejkeparolerne.

kale nyheder, og det udkom i en periode, da hovedbladet var forhindret i at komme.

Lokale illegale blade

De store landsdækkende illegale blade var forholdsvis godt repræsenteret på Fyn. Derimod var der kun få illegale blade med lokal oprindelse.

En gruppe på tre personer i Assens nåede i oktober-november 1944 at udgive to numre af deres blad »Assens Vagten«, inden de to blev arresteret, og den tredje måtte flygte til Sverige.

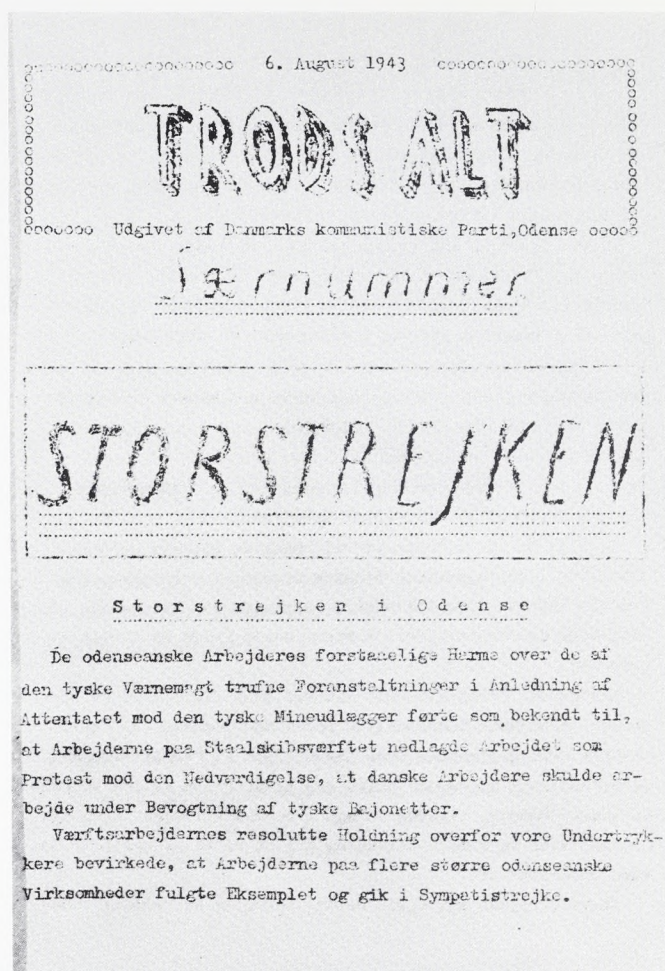
Fåborg havde fra efteråret 1943 til august 1944 et lille duplikeret blad »Personligt og Fortroligt«. Et nyhedsblad, der byggede på de fortrolige meddelelser, som tilsendtes dagbladene fra forskellige bureauer, og som ikke, på grund af censuren, måtte bringes der.

Den omtalte bladgruppe fra Nyborg, der var tilknyttet »Studenternes Efterretningstjeneste«, udgav tillige i foråret 1945 nogle numre af et blad, de kaldte »Orientering«, der indeholdt uddrag fra andre illegale blade, krydret med lokale nyheder.

Svendborg havde to lokale blade. Det ene var kommunistisk og hed »Gnisten«. Det nåede kun at komme i et nummer, fordi det odenseanske blad »Trods Alt« overtog opgaven at orientere om begivenhederne på Syd-fyn. »Trods Alt« blev til gengæld udvidet med en Svendborg-side.

Det andet illegale blad fra Svendborg var »Giv Agt«. Dette blad nåede kun at komme i fire numre, i et oplag på i alt 3.000 eksemplarer, inden det gik ind i maj 1944. Bladet op-hørte ikke på grund af razzia, men simpelt hen fordi hovedparten af redaktionen blev fuldt optaget af arbejdet i byledelsen og ikke havde tid til at fortsætte. Bladet havde ellers ideelle betingelser, da det duplikeredes på en »legal duplikator«. Duplikatoren tilhørte KFUM og benyttedes dagligt til andet arbejde.

Kommunisternes blad »Trods Alt«, der blev fremstillet i Odense, var det største lokale ille-

gale blad på Fyn. Første nummer kom allerede i juli 1942 og det fortsatte med at udkomme krigen ud. Største oplag af et enkelt nummer menes at have været på 4.000 eksemplarer. I begyndelsen af 1943 havde bladet læsere over hele Fyn, og man bestræbte sig på at dække hele området nyhedsmæssigt. Bladet var duplikeret i oktavformat og havde op til 16 sider. De sidste fire numre af »Trods Alt« blev bogtrykt i Odense.

Bladet udkom hver måned. Under auguststrejken i 1943 kom det daglig og havde således monopol på nyhedsformidlingen, da dagbladene var strejkeramte.

D.K.P.s duplikator brugtes endvidere til at mangfoldiggøre et lille blad uden navn, der var skrevet på tysk af en tysk immigrant. Bladet, som desværre ikke findes på Frihedsmuseet, var beregnet for de tyske soldater i Odense og i Fredericia.

Hermed er præsenteret de illegale blade,

som blev trykt eller duplikeret på Fyn under besættelsen og som Frihedsmuseet har kendskab til. Der har uden tvivl eksisteret flere og

muligvis kan nogle af de illegale blade, som museet har registreret uden oprindelsessted, henføres til Fyn.

Totaloplagstallene for de illegale blade trykt på Fyn

	Lokalblade	Landsblade
<i>Odense</i>		
Land & Folk		150.000
Trods Alt	85.000	
Frit Danmark		350.000
Frit Danmarks Nyhedstj.		250.000
Frit Danmarks Odense Tillæg	130.000	
Frit Danmarks Fra Fyn	25.000*	
Folkeviljen		10.000*
Morgenbladet		37.000
<i>Assens</i>		
Assens Vagten	700	
<i>Fåborg</i>		
Det Politiske . . .		12.000
Personligt og Fortroligt	400*	
<i>Nyborg</i>		
Orientering	3.000	
Studenternes Efterretningstj.		50.000
<i>Sydfyn</i>		
Nordens Frihed		2.000
Nordens Friheds Nyhedstj.	8.000	
<i>Svendborg</i>		
Giv Agt	3.000*	
Gnisten	400	
Studenternes Efterretningstj.		40.000
I alt	255.500	+ 901.000 = 1.156.500

Kilde: »Besættelsestidens Illegale Blade og Bøger 1940-45«, København 1954.

Tal med * er efter eget skøn.

De illegale blades totaloplag for hele landet er beregnet til ca. 24 mill. Hvis bladene skulle deles efter befolkningstallet, ville man kunne henvære ca. 2 mill. eksemplarer til Fyn. Ud-

regningen skal tages med al mulig forbehold, da alle oplagstal er usikre, samt at produktionsstedet ikke nødvendigvis indikerer bladernes udbredelsesområde.

Fig. 4. »Giv Agt« fra Svendborg.

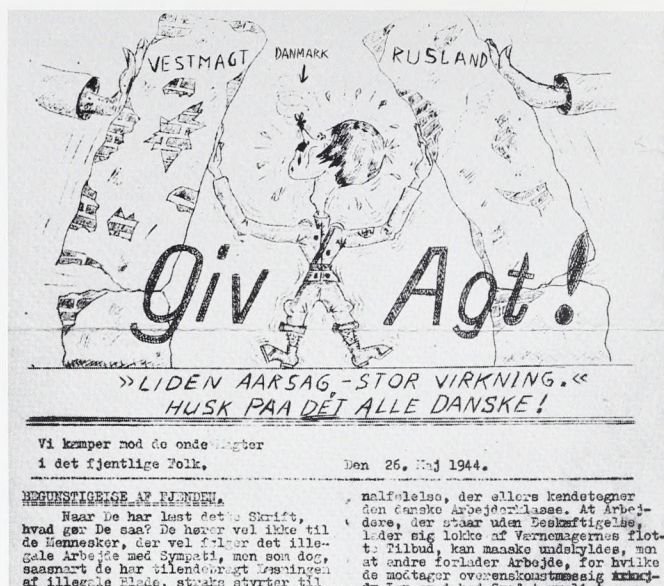
De illegale blades rolle under besættelsen

Primært opstod de illegale blade som følge af bladensuren, der allerede blev indført i april 1940. De illegale blades hovedopgave var derfor at informere befolkningen korrekt. Men befolkningens informationstrang i Danmark under besættelsen var ikke så stor, at den alene kunne være den igangsættende faktor for bladene. Informationer om begivenheder både i ind- og udland kunne befolkningen skaffe sig gennem radioen, som ikke blev konfiskeret af besættelsesmagten, som det var tilfældet i andre okkuperede lande. Med en enkelt antenneindretning kunne de fleste radioapparater nå svenske og flere allierede radiostationer. Hvis informationstrangen havde været større, ville de illegale blade allerede været begyndt at udkomme i 1940, ligesom de gjorde i Norge.

De illegale blades fremkomst må sættes i forbindelse med den øvrige modstandskamp. Gennem bladene kunne man få afløb for sin harme og aggression mod den tyske besættelsesmagt. Og bevidst eller ubevidst var bladene med til at opbygge modstanden både hos skriveren af bladet og dets læsere. Det er ingen hemmelighed, at de danske myndigheder og offentligheden i almindelighed var imod den aktive modstand, som f.eks. sabotage, og at de gjorde næsten alt for at forhindre denne. Derfor var de illegale blade, i hvert fald frem til august 1943, den agiterende og opiniondannende faktor, der var med til at vinde befolkningens samtykke for den aktive modstandskamp. En partisanbevægelse ville intet kunne udrette uden befolkningens rygstød.

Fremstilling og distribution

Det var vanskeligt at producere et illegalt blad. Først skulle man skaffe sig informationer, og hertil var gode forbindelser nødvendige. Dagspressen var velunderrettet på grund af de efterhånden mange fortrolige meddelelser, der cirkulerede mellem bladredaktionerne, og da man ikke kunne bringe nyhederne i dagbladene på grund af censuren, forsvandt mange ud til den illegale presse. Flere journalister var beskæftigede både med den legale presse og

med undergrundspresen. Nogle illegale blade klarede sig med stof taget fra andre illegale blade, og andre igen fik deres informationer fra de specielle illegale nyhedsbureauer, der dukkede op.

Produktionsapparatet bestod oftest blot af en skrivemaskine og en duplikator. Problemet var at finde et egnet lokale, hvor man kunne arbejde uforstyrret. Mange illegale blade levede en omflakkende tilværelse; så snart der bare opstod frygt for, at stedet skulle blive opdaget, måtte nyt opholdssted søges. Bladfolkene kunne ikke være fordringsfulde ved valget af lokale, man måtte tage det, der tilbød sig. Bladet »Trods Alt« blev i en periode fremstillet på en cementfabrik efter lukketid.

Ofte opstod der problemer med at skaffe papir nok til trykningen af bladene. Det var nødvendigt at have kontakt til personer eller firmaer, der til dagligt havde et stort papirforbrug og som kunne undvære en del af dette. De illegale blade i Odense klarede problemet ved kontakter til papirlageret og forbindelser til flere bogtrykkerier.

Efter duplikeringen/trykningen skulle bladene ud til læserne. Hvis distributionsapparatet ikke fungerede tilfredsstillende, var det omsonst at trykke store oplag af bladene, da de ellers ikke ville komme ud til befolkningen.

Det var et farefuldt job at skrive, trykke og uddele de illegale blade. Mange blev arresteret og deporteret til tyske koncentrationslejre.

Efter gennemsnitstallene at dømme kunne det tyde på, at Fyn, i forhold til det øvrige land, havde færre illegale blade og i særdeleshed få helt lokale blade. Vanskelighederne og faren ved fremstillingen har sikkert afholdt mange fra at forsøge, men da disse har været de samme for hele landet, må forklaringen findes et andet sted. Problemet er komplekst og kan næppe klarlægges, da der ikke kan gives en entydig forklaring på de illegale blades opståen.

Fyn forblev besættelsestiden igennem et sekundært militært område for tyskerne, og der var derfor ikke så mange soldater her som i det øvrige land. Presset på befolkningen må derfor have været mindre på Fyn, og muligvis er dette en af forklaringerne på den mindre modstandsaktivitet, som bladarbejdet var en del af. Odense var modstandsarbejdets centrum på Fyn, det var her, de fleste tyske soldater befandt sig, og det var også her, de fleste illegale blade blev produceret.

Sammenligningen mellem illegale blade og antallet af tyske soldater bør føres på andre landsdele, inden den kan godtages. Et eksempel, der kan underbygge denne antagelse, skal ikke undlades:

Fredericia, der befolkningsmæssigt var en lille by, havde lige så mange forskellige illegale blade som Odense, endda flere med helt lokal oprindelse. I Fredericia, som også dengang var et vigtigt jernbaneknudepunkt, var der stationeret mange tyske soldater.

Hvad kunne man læse i de illegale blade?

I september 1942 fandt to begivenheder sted i Odense, der hver for sig normalt ville være det helt store pressestof.

Natten mellem den 20. og 21. september 1942 lykkedes det nogle unge mennesker at snige sig ind i en lagerbygning, som værne-magten anvendte til depot for dele til u- og hurtigbåde. Stærkt hjulpet af en brandbar væske fik de sat ild i bygningen, således at den udbrændte totalt.

Den 22. september samme år holdt DNSAP i anledning af Frikorps Danmarks orlov hvervemøde i Fyns Forum. Talerne var Sturm-bannführer, tidligere kaptajn-løjtnant i den danske hær, K. B. Martinsen. En bladgruppe fik succes med en løbeseddel hvorpå der stod: »Vi ses i aften ved Fyns Forum«. Hundredevis af odenseanere fulgte opfordringen, og det udviklede sig til en massiv demonstration mod mødet. Mange vovede sig indenfor og bidrog til at mødet endte i fiasko. (Selv ikke dagbladet »Fædrelandet« anmeldte mødet!) Mange ruder røg sig en tur netop denne aften.

Ingen af de to ovenstående begivenheder blev omtalt i den legale dagspresse for Fyn. Hvervemødet blev kun nævnt en passant, formentlig på grund af ulyst. Sabotagen blev ikke omtalt, simpelthen fordi der fra Udenrigsministeriets Pressebureau forelå forbud herfor. Forbudet mod at omtale ildebranden, fulgtes op af en notits om, at dagbladene måtte undgå omtale af ildebrande, medmindre det forelå klart, at der *ikke* kunne være tale om sabotage.

Det illegale blad »Trods Alt« omtalte begivenhederne ved hvervemødet ved Fyns Forum således:

»Der er ikke tale om tilfældige »Smaaepisoder«, som den Presse, der har bøjet sig for den tyske Censur, skrev. Nej, det var vældige folkelige Manifestationer af hidtil uset Omfang, saadan som vi ogsaa saa det i Odense den 22. September. Det var et Røre, der tjente det danske Folk til Ære.« (T.A. nr. 3).

Fig. 5. En af de første store sabotageer i Odense skete den 21. september 1942, hvor et pakhhus i Havnegade blev ødelagt. Her opbevaredes bl.a. elektriske maskiner til u-både.

De i pressen omtalte »Smaaepisoder« hentydede til demonstrationerne der opstod i forbindelse med Frikorpsets hjemkomst fra østfronten.

Ganske vist var der mange mennesker foran Fyns Forum hin aften den 22. september, men at kalde det for en folkelig manifestation var nok mildt overdrevet. Men meningen var god nok. De illegale blade var nemlig i begyndelsen ikke blot nyhedsformidlende, men også et propagandistisk redskab, hvis hovedopgave var at virke opinionsdannende for aktiv modstand mod besættelsesmagten og mod forhandlingspolitikken.

Sabotageaktionen mod lagerbygningen på havnen blev der ikke skrevet noget om i dette nummer af »Trods Alt«. Redaktørerne kendte aktionen, og det vellykkede resultat synes umiddelbart at have været en omtale værd. Først i næste nummer af bladet, der udkom måneden efter, blev aktionen omtalt, dog ikke direkte, men i forbindelse med de omfattende politiundersøgelser branden medførte. Årsagen til den forsinkede omtale kan muligvis

skyldes uvished om den brede befolknings reaktion på sabotage.

Sabotage havde det været småt med før september 1942. I juli og august var det gået ud over et par tyske biler og et garageanlæg, men ellers kunne de ting, der skete, betragtes som hærværk, såsom overmaling af tyske skilte og overklipping af telefonledninger. Da lagerbygningen brændte ned, satte det danske politi en stor undersøgelse i gang. Statsadvokatens rejsehold, ledet af Himmelstrup, kom til Odense, og der blev optaget over hundrede rapporter og afhøringer, men uden resultat. To dage efter indrykkede kriminalpolitiet en annonce i de odenseanske dagblade, der udlovede en dusør på 5.000 kr. for oplysninger, der kunne føre til opklaring af branden. Annoncen forblev i øvrigt avisernes eneste omtale af sabotageaktionen.

Fra myndighedernes side var der ingen tvivl om holdningen til sabotagen. Statsminister Buhl havde i begyndelsen af september 1942 holdt en radiotale, der på det kraftigste fordømte sabotagehandlinger. Og skønt det ikke varede mange dage, inden man i den engelske radio kunne høre Christmas Møller argumentere for det modsatte, må man før august 1943 betragte den brede befolknings holdning som værende mod sabotagen. De illegale bla-

Fig. 6. Sabotage den 21. maj 1944 mod 19 lastbiler. Disse blev anvendt af tyskerne ved udvidelsen af Beldringe lufthavn. Sabotagen blev omtalt i dagspressen, som om det var rutebilstationen der var saboteret. Christoffersen, Odense, fot.

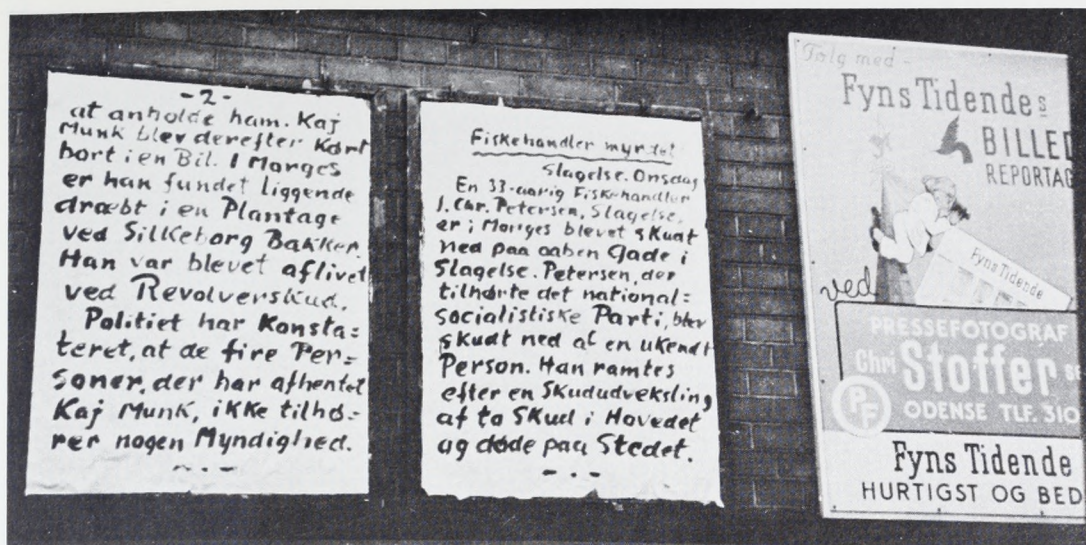

Fig. 7. Pressemeddelelsen om mordet på Kaj Munk skulle efter tysk ordre gengives side om side med meddelelsen om drabet på en stikker. Ordren gjaldt også for vægavisser. Christoffersen fot.

des omtale af sabotagen måtte nødvendigvis i begyndelsen være forsigtig, hvis det skulle lykkes at kæmpe mod besættelsesmagten og mod folks almindelige opfattelse, hvorpå forhandlingspolitikken hvilede.

Fra midten af 1943 voksede antallet af sabotager i Odense. Modstandsstyrkerne på Fyn fik kontakt til England og man begyndte at modtage våben og sprængstoffer fra luften. Frit Danmarks Odense-redaktion begyndte, ved siden af genoptrykningen af hovedbladet, at udsende et »Odense Tillæg« og »Fra Fyn«, som et informativt supplement.

»Trods Alt« blev i løbet af 1943 mere informerende, end det før havde været. En god nyhed om en vellykket sabotage kunne nu videregives uden frygt for læsernes reaktion. Holdningen i befolkningen var ændret, således at beretningerne om sabotage nu kunne virke opinionsdannende.

Censuren

Hvis man sammenligner to fynske dagblade, f.eks. Fyens Stiftstidende og Fyns Socialdemokrats omtale af sabotagen, undres man over ligheden. Årsagen hertil var, at artiklerne blev formuleret af Udenrigsministeriets Pressebureau og udsendt til redaktionerne med meddelelse om, at hvis begivenheden skulle omtales, måtte det ske med det dikterede ordvalg. Ofte var meddelelsen fulgt af klausuler om overskriftens størrelse, ingen billeder og måske forbud mod at bruge nyheden på »spisesedlerne«.

Censuren lod de færreste sabotageaktioner slippe igennem, hvorfor kun meget få fynske sabotager blev bragt i de fynske dagblade.

Flere af de sabotager, der kom i avisen var påtvunget dagbladene i en bestemt opsætning. Et eksempel ses i dagbladene for den 22. maj 1944, da der om natten var blevet saboteret 19 lastbiler, som blev brugt af tyskerne til udbygningen af lufthavnen i Beldringe. På avisernes forsider kunne man læse:

SABOTAGE I ODENSE

Ritzaus Bureau meddeler:

Natten mellem Lørdag og Søndag er Rutebilstationen i Kongensgade i Odense blevet alvorligt beskadiget ved Sabotage.

SABOTØR OG SPION HENRETTET

Fra officiel tysk side meddeles:

Den for Begunstigelse af Fjenden dødsdømt Carl Jørgen Larsen, født den 6.-7.-1899 i Aarhus, der har været virksom i en Sabotage- og Spionageorganisation, er blevet henrettet.

De to meddelelser var bragt i samme størrelse og med samme typer umiddelbart under hinanden. Ifølge Udenrigsministeriets Pressebureau kunne bladene ikke undslå sig at bringe disse.

Fig. 8. Fyns Tidende blev schalburgteret den 21. februar 1945. I 1944 og 1945 blev flere forlystelsesetablissementer, aviser og virksomheder sprængt i luften af Schalburgkorpsset på tysk foranledning. Man håbede derved at gøre sabotagen upopulær blandt befolkningen. Den illegale presse spillede her en vigtig rolle med at påvise schalburgtagen. Christoffersen fot.

Lignende meddelelser som den ovenfor gengivne sabotagemeddelse kunne læses næsten dagligt i årene 1944 og 1945. Dagbladene blev tvunget til at bringe artikler, der direkte var nazistisk propaganda. Den 10. februar 1944 kunne man bl.a. læse en artikel om sabotage og kriminalitet. Et par uddrag skal her bringes som et eksempel på, hvor vidt de tyske bestræbelser gik:

»Det er ved mangfoldige Eksempler bevist ved Afhøringer af danske Sabotører, at de var underkøbte og bestukne med bolchevistiske og engelske Penge« . . .

»Den stadig stigende Kriminalitet, der finder Udtryk i Mord, Røveri, Sædelighedsforbrydelser og Tyveri, er en direkte Udløber af den Forraaelse, Sabotørerne har lagt Grunden til, og som efterhaanden har skabt den amoralske Antagelse, at alt er lovligt.« . . .

Hvis ikke den illegale presse havde eksisteret, således at den kunne afværge disse angreb, havde den øvrige modstandsbevægelse været ringe stillet.

Humor i de illegale blade

Sabotagen mod de 19 lastbiler i Kongensgade den 21. maj 1944 blev også omtalt i den illegale presse. I »Trods Alt« skete det på en pudsigt måde:

ANNONCE:

Ca. 20 Lastvogne søges p.Gr.a. indtrufne Omstændigheder til indbringende og ufarlig Kørsel. Henvendelse »Fjernemagten«.

Paa Husmandsskolen er en Portnerplads ledig for en villig Mand. Høj Løn og Begravelsesforsikring.

Humoren var et flittigt brugt våben i de illegale blade. Ovenstående eksempel må henføres under det, man kalder for »sort humor«. Mere almindelige var de små vittigheder, der gjorde grin med værnemagten eller de danske nazister. Humøristiske tegninger benyttede flere blade sig af. Det svenborgensiske blad »Giv Agt« havde således en humoristisk tegning som »hoved«.

De illegale blade i de sidste besættelsesår

Modstandsbevægelsen på Fyn udviklede sig til at blive en velorganiseret og effektiv arbejdende organisation. Samarbejdet på tværs af politiske skel fungerede ikke blot i bladarbejdet, men også inden for de andre grene af modstandskampen. Sabotageaktionerne blev udført hurtigt og med stor præcision. Aflytningen af Gestapos telefoner bevirkede, at intet forblev hemmeligt, modstandsbevægelsens kommunikationssystem virkede perfekt, og dens udrykningskommando kunne tilkaldes med kort varsel. Nogle vil påstå, at modstandsbevægelsen var så stærk og handlingskraftig, at det var den, der havde initiativet og

dermed magten om nætterne i de sidste måneder af besættelsestiden.

På indholdet i de illegale blade kan man mærke de ændrede forhold for modstandsbevægelsen. Informationerne om sabotager og likvideringer bringes nu nærmest i telegramstil. Befolkningen var nu bag modstandsbevægelsen, og man behøvede ikke længere at spille plads på argumenter; handling var argument nok.

Fra at have været et kommenterende og argumenterende organ, der omtalte sabotage og anden modstandsaktivitet på afstand, turde de illegale blade i 1944 og 1945 give sig til kende som modstandsbevægelsens egne blade.

Nye danske udgravninger i Oldtidens Karthago

Af ELGA ANDERSEN, SØREN DIETZ, ANNE KROMANN, JOHN LUND OG STEFFEN TROLLE

En kort artikel i »Nationalmuseets Arbejdsmark« for året 1975 meddelte, at museet i samme forår havde gennemført en første mindre kampagne under UNESCO-projektet »Pour Sauver Carthage«, et internationalt projekt, hvis formål det var at redde de sidste stumper af denne vigtige oldtidsby, som trues katastrofalt af moderne villa- og institutionsbyggeri.

I 1977 gennemførtes den anden og væsentligt større kampagne i den serie på tre udgravninger, som skal udgøre den danske indsats. Som i 1975 blev arbejdet gennemført for midler fra Tuborg-fondet og Statens Humanisti-

ske Forskningsråd, men også Kulturministeriet og rigsantikvarembetet har ydet økonomisk støtte.

Den følgende beretning om de danske aktiviteter behandler først og fremmest det store og vigtige materiale, der er udgravet under den sidste kampagne, som – mere præcist – gennemførtes i september og oktober 1977.

Efter forskellige traditioner skulle en fønisk ekspedition under dronning Elissa (Dido), søster til kong Pygmalion af Tyrus, havde grundlagt Karthago, der på fønisk betyder »den nye by«, på et tidspunkt, som i vores tidsregning med en noget overdreven nøjagtighed svarer til år 814 f.Kr. Om de mennesker, der skulle have beboet området før, ved vi kun lidt. Men hvadenten en egentlig by har eksisteret på stedet før koloniseringen (hvilket

Fig. 1. Kort, som viser Karthagos beliggenhed. På kortet til højre er angivet stederne for de forskellige ekspeditioners aktiviteter. (DA) = Danmark, (BU) = Bulgarien, (IT) = Italien, (CA) = Canada, (TU) = Tunesien, (TY) = Tyskland, (FR) = Frankrig, (AM) = Amerika, (ENG) = England.

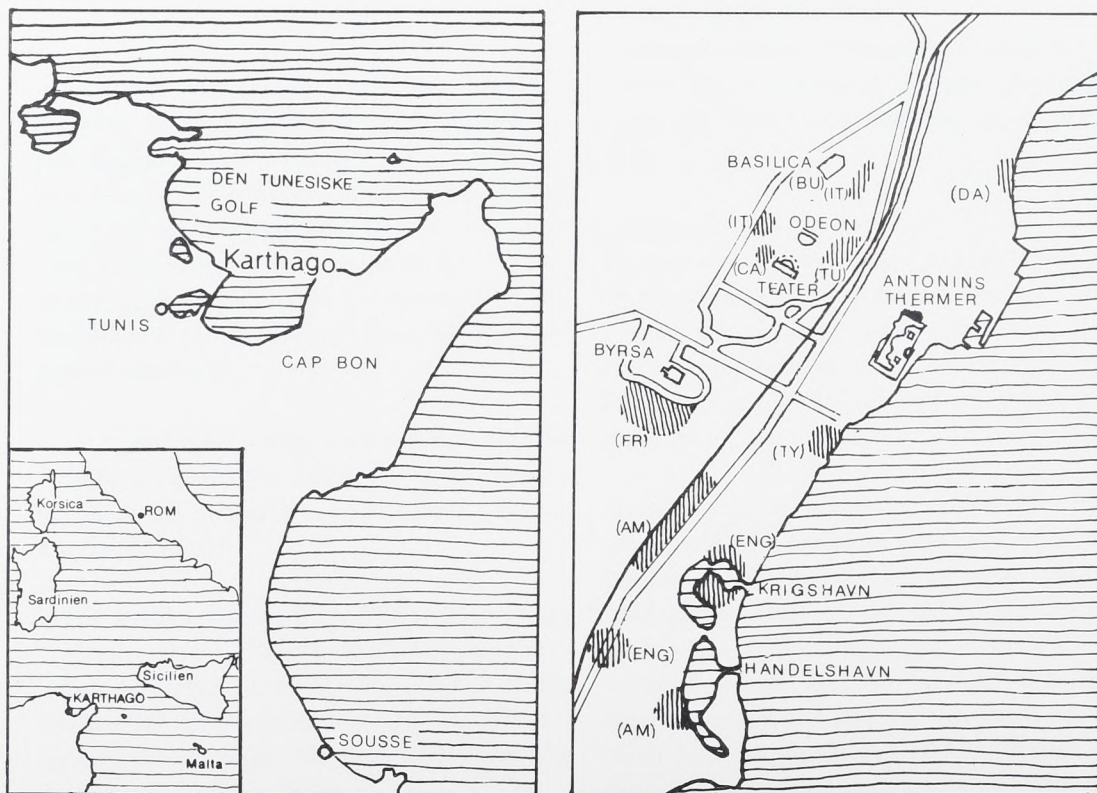

Fig. 2. Skrænten site 90 fra NV på udgravningens første dag den 15. april 1975.

er særdeles usandsynligt) eller ej, så er Karthagos geografiske placering typisk for fønikerne både langs levantens kyst og i det vestlige Middelhav, hvor fønikerne kaldtes for punerne.

Byen ligger på en halvø, som oprindelig kun har været forbundet med fastlandet ved to landtanger, mod vest en omkring 5 km bred, isthmus, og en ganske smal langs kysten mod syd. Havet nord for isthmen er først siden blevet til den indsø, den er i vore dage (fig. 1).

Det var denne by, der på alle sider var omgivet af en vold, som romerne i året 146 f.Kr. under Scipio Aemilianus ødelagde og nedbrændte efter tre års belejring ved slutningen af Tredje Puniske Krig.

Den puniske by blev overstrøet med salt, og indbyggerne solgt som slaver, for at en by aldrig skulle genopstå på dette sted. Der gik dog ikke mere end knap 25 år, før de første tilløb til en romersk bydannelse fandt sted, men først i den tidlige kejsertid efter midten af 1. århundrede f.Kr. tog den kolonisering for alvor fart, som i løbet af nogle århundreder skulle gøre Karthago til en af de rigeste og største byer i det romerske imperium: porten til et af de største og vigtigste »kornkamre« for selve byen Rom.

Dette Karthago skulle med vandaler og byzantinere som senere indbyggere i princippet bestå, indtil araberne i 698 e.Kr. erobrede den da stærkt svækkede by med en lille og uanselig hærstyrke.

Den nærmere beliggenhed af de danske udgravninger på Falbes site 90 i den nordlige udkant af oldtidsbyen Karthago er foreløbigt beskrevet i den omtalte artikel i »Nationalmuseets Arbejdsmark« 1975. De to udgravningskampagner har primært bragt et stort materiale for dagen, som belyser den anden bys 800-årige historie, men som det skal ses, har ekspeditionen også færtten af det tidligere Karthago, tilsyneladende fra den begivenhedsrige epoke, som gik umiddelbart forud for Tredje Puniske Krig.

Falbe selv foretog udgravninger på site 90 i to perioder. Første gang i 1824 medens han fungerede som dansk generalkonsul i Tunis, anden gang sammen med englænderen Sir Grenville Temple, som medlem af en mere eller mindre systematisk arbejdende ekspedition til Algier og Tunis i 1837-38.

Omfanget af Falbes undersøgelse på skrænten (se fig. 2) kan groft vurderes ud fra

Fig. 3. Udgravningen på skråningen ved site 90 i slutningen af oktober måned 1977 da 2. kampagne sluttede. Sammenlign i øvrigt med planen fig. 4.

oplysningerne i Antiksamlingens (dengang Kunstmuseet) accessionsprotokol for året 1842, hvori det hedder, at den mosaik med fremstilling af en nereide, som i dag opbevares i Antiksamlingen »blev funden den 20. til 23. marts 1838 i huset no. 90 på Falbes kort i salen no. 1«, det fremgår endvidere, at man afdækkede »et meget stort gulv, i hvis midte var forestilt i kolossal størrelse, en havgud . . .«. Uden om denne var anbragt fire figurer, hvoraf nereiden var den ene. Selve centralfiguren, en oceanosfremstilling, findes på British Museum i London.

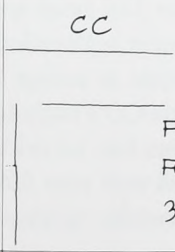
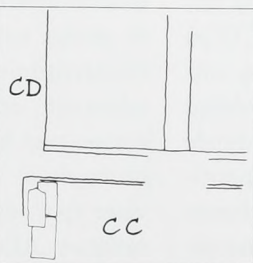
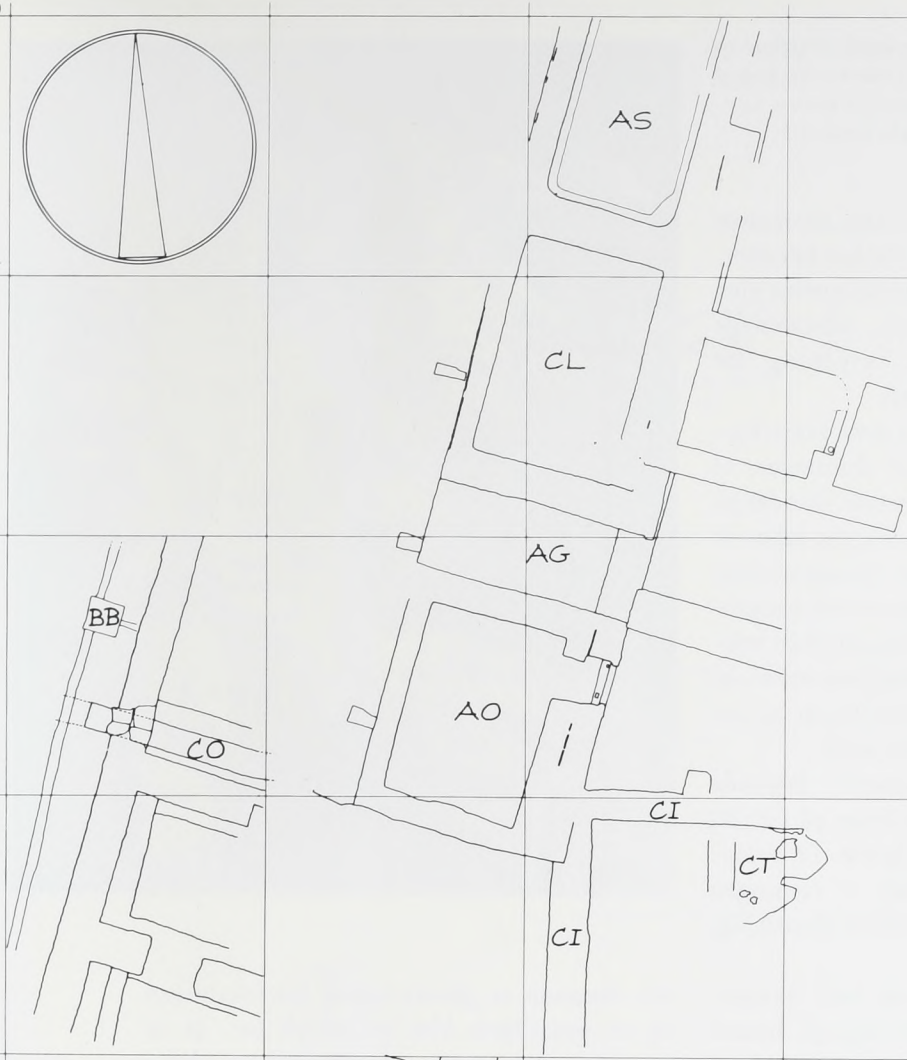
Hvad man skulle kunne forvente at finde, er altså et hus (rimeligvis privathus) med flere

rum, hvoraf ét stort, der har haft mosaikken som gulv.

Udgravningerne i 1975 og 1977 har afdækket ganske velbevarede arkitekturrester og et rigt holdigt oldsagsmateriale ned til meget anseelige dybder (se fig. 3). Stratigrafien kompliceres af, at husene har været genanvendt og udbedret adskillige gange, ligesom yngre huse støtter sig til ældre mure. Det er ikke, i denne korte artikel, muligt at give en fyldestgørende beskrivelse af den enorme kompleksitet i ar-

Fig. 4. Oversigtsplan over størstedelen af den udgravede arkitektur og de anlæg som var udgravet ved slutningen af den anden kampagne i oktober 1977. Bogstavkombinationerne refererer til arkitektur og anlæg som omtales i teksten (tegnet og opmålt af Elga Andersen).

60
55
50
45
40
35
30
25
20
15
10

FORENKLET PLAN AF MUR-
FORLØB, MÅLT 1975 OG 77.
31.03.1978 ELGA ANDERSEN

35 30 25 20 15 10

Fig. 5. Renden BB set fra nord. Slambrønd i forgrunden. Hele renden har været dækket af genanvendte tagtegl hvoraf rester endnu ses midt i billedet. Til venstre i forgrunden ses dækstenene over den dybe rende CO.

tiktektur- og oldsagsbilledet, som de mange århundreders beboelse af site 90 har bevirket, men forhåbentlig kan de valgte stikprøver give et indtryk af bebyggelsens tidsmæssige spændvidde og lokalitetens betydning for Karthagos historie og topografi.

Figur 4 er en oversigtsplan over arkitekturen, som den fremstod mod slutningen af kampagnen 1977. Som det fremgår, var der på det tidspunkt udgravet 15 kvadratiske felter på hver 25 m² og to mindre felter på sammenlagt 16,25 m², i alt 391,25 m². Felterne er nedgravet til meget forskellige dybder, alt efter hvilke anlæg de tilhører, og det skal bemærkes, at planen ikke umiddelbart giver nogen oplysninger om anlæggenes relative alder.

En gennemgang kan passende begynde øverst på skråningen, hvor to felter på i alt 50 m² er udgravet i varierende dybde. En velopbygget cementrende forløber i retningen NNØ-SSV øverst i felterne BB på planen fig. 4.

Renden har oprindeligt, i sin hele længde, været dækket af genanvendte tagtegl, hvoraf en del stadig ses på fig. 5. Over slambrønden i forgrunden fandtes et tegl med fabrikationsstempel, som angiver, at det er fremstillet i et værksted i selve Rom i den senere del af 1. årh. e.Kr. Renden, som hælder mod syd, er indtil videre tolket som en ferskvandskanal; men begyndelsen og enden er endnu ukendte. Længere nede af skråningen til venstre på billedet fig. 5 fremkom en anden rende, CO på planen, med orientering vinkelret på og underlejret renden BB. Renden CO er betydeligt dybere end BB, idet bunden endnu i 1 m dybde ikke er nået. CO er delvist dækket af kantstillede kvadre, en byggeteknik som forekommer gammeldags, ja snarere punisk en romersk. Rendens relativt høje alder kan passe med den stratigrafiske placering under teglrenden, som af forskellige årsager næppe er anlagt senere end 2. årh. e.Kr., men hele CO's indhold, som består af helt bevarede store kar, en del lamper og mønter, skal dateres så sent som 5/6. årh. e.Kr. Hele denne kronologiske og stratigrafi-

ske situation er ganske typisk for lokaliteten og er naturligvis blot et udtryk for, at de samme bygninger og anlæg har været i brug gennem århundreder.

Længere nede ad skråningen ligger en serie på fire sammenbyggede rum, alle med det karakteristiske træk, at de har været dækket med hvælv (rummene AO, AG, CL og AS på planen fig 4) (se også fig 3). Rummet AG er orienteret med længdeaksen VNV-ØSØ, medens de øvrige rum har orienteringen NNØ-SSV. Hvælvrummet AS, som i øvrigt ikke er fuldt udgravet, er tydeligvis en cisterne, men de øvrige rum har været anvendt til beboelse (CL muligvis et værksted). De tre sydligste rum viser spor efter talrige ombygninger og reparationer. Alle fire rum er bygget ind i et ældre hus, hvis gule vægpuds med turkisfarvede dekorationer stadig ses, hvor den ældre mur går højere op end hvælvbygningerne. Hvad der imidlertid var mest overraskende ved udgravningen i denne sektor var, at de to sydlige rum AO og AG var blevet anvendt som grave, efter at den egentlige bebyggelse var ophørt (se plan

Fig. 6. De to grave AG og AO (tegnet og opmålt af Elga Andersen).

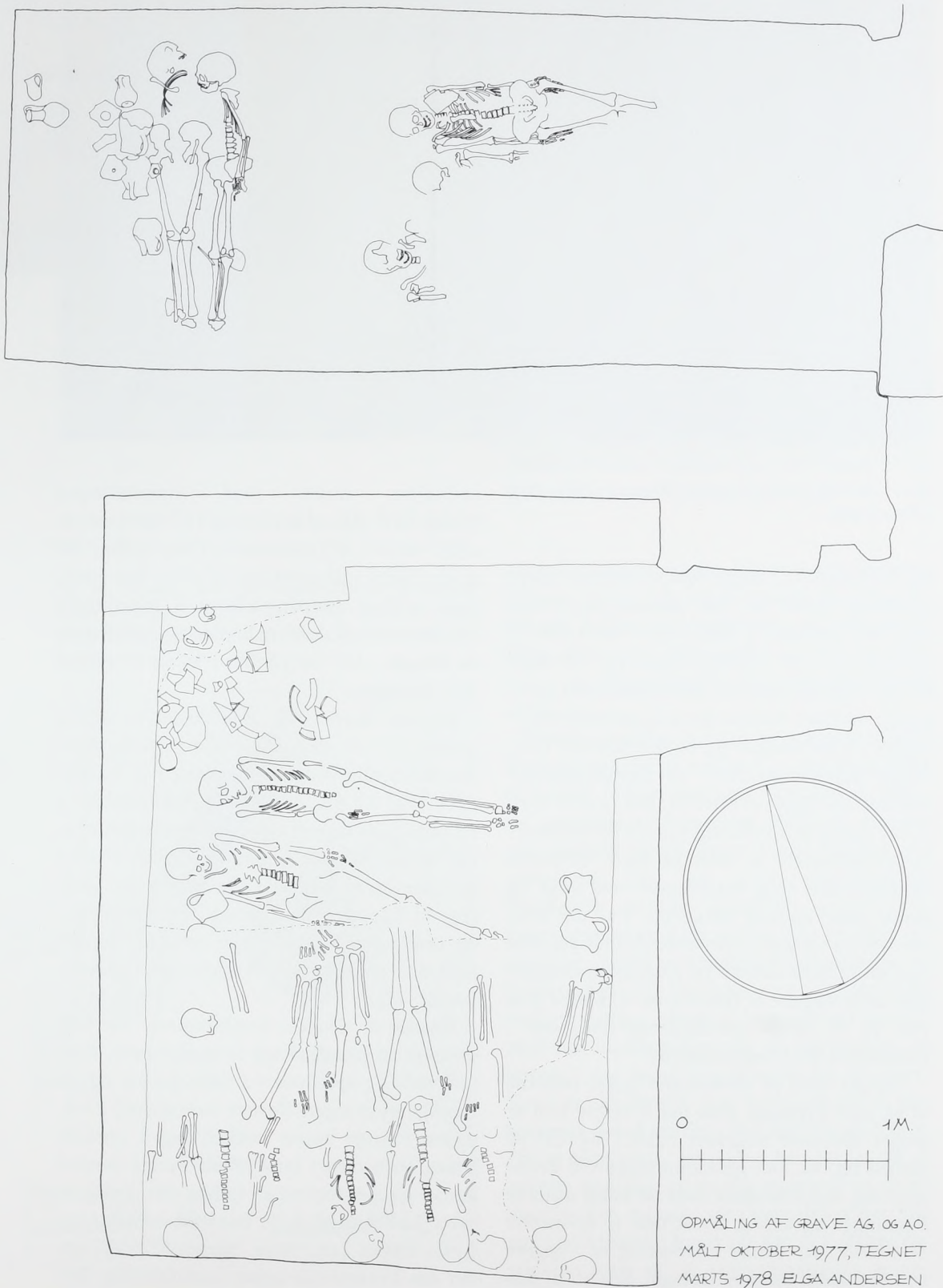

Fig. 7. Graven i AO, som indeholdt mindst 15 skeletter og et betydeligt antal gravgaver. Graven er endnu ikke fuldt udgravet.

fig. 6 og fig. 7). I begge rum er gulvene tilsyneladende brudt op, før skeletterne er lagt ned. AG indeholdt 5 døde, AO i hvert fald 15 (gravene er ikke endeligt udgravet). De døde var ret rigeligt forsynet med lerkar som gravgaver, desuden fandtes en stor mængde jernnagler, et par lamper og en del mønter. Gravenes indhold angiver, at begravelsestidspunktet har ligget et sted i 5. årh. e.Kr., men vi har stadig en forklaring tilgode på det mærkelige fænomen, at man på dette tidspunkt anlægger den slags massegrave med unge og gamle døde mellem hinanden. Var der mon tale om en epidemi, eller befandt indbyggerne sig i en krigssituation? En planlagt antropologisk undersøgelse af skeletterne vil kunne give svar på en række påtrængende spørgsmål i forbindelse med begravelserne.

Længst nede på skråningen ligger resterne af en stor bygning, som indtil videre kun er meget sparsomt udgravet (CI/CT og CD på planen fig. 4). Det ejendommelige ved denne bygning sammenlignet med de hidtil omtalte bygninger og anlæg er, at den er orienteret N-S/Ø-V. At denne orientering er »yngre« end den hidtil omtalte fremgår dels af, at den

overlejrer mure med orienteringen NNØ-SSV, dels af at murene i CI anvender de ældre mure i AO som støtte. I den sydlige del af den hidtil udgravede del af dette hus fremkom et Ø-V gående velbevaret mosaikgulv CC, bevaret i ca. 2,80 m bredde og omkring 10 m længde, dets betydning i huset er endnu ikke fastslået.

Øst for muren CD afdækkedes en aflang grube (CD 2) med kasserede bygningsdele, tilsyneladende nedgravet engang i 5.-6. årh. e.Kr. (fig. 8). Blandt fundene skal fremhæves en serie flade tagtegl og en række ejendommelige lerrør. Rørene er gennemsnitligt 17 cm i længden og er drejet ud i en konisk hul spids (fig. 9). Med deres bleggule til hvide overtræk og rødlig-gule skærv er de nært beslægtede med den senromerske vare, fundet i gravene (se fig. 12).

Rørene er såkaldte hvælvingsrør, der blev anvendt til konstruktion af tøndehvælv, kuppelhvælv og apsishvælv i både private og offentlige bygninger. Rørene blev sat ind i hinanden i lange buede rækker, lagt i cement. Store, men meget lette hvælv kunne dermed konstrueres. I Ravenna i Italien står stadig intakte kirker med dette konstruktionsprincip, f.eks. kirken San Vitale, bygget 522-547 under den byzantinske kejser Justinian (fig. 10).

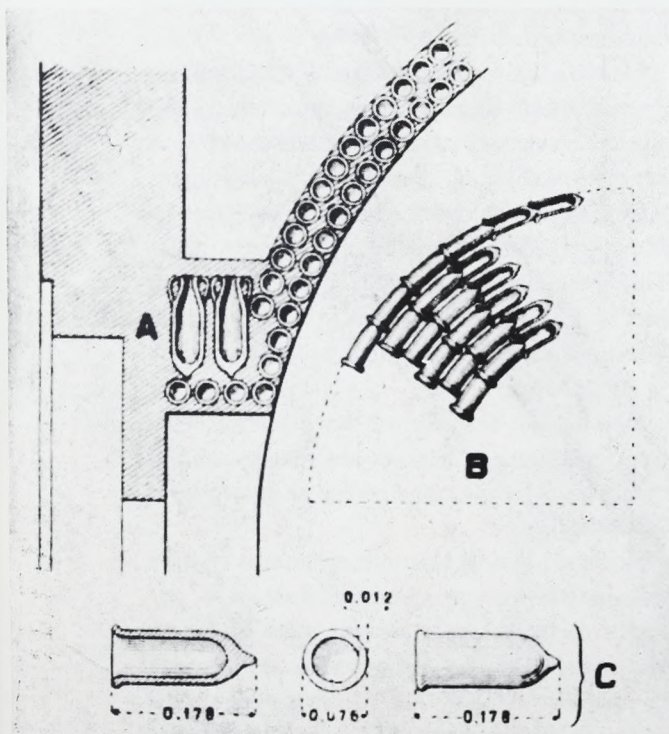

Fig. 8. Indholdet af gruben CD 2, som fremkom øst for muren CD, skal dateres til 5./6. årh. e.Kr. ud fra de fundne tagtegl og hvælvingør.

Fig. 9 Hvælvingør fundet i gruben CD 2.

Fig. 10. Tegning, som viser konstruktionen af hvælvet med hvælvingør på San Vitale kirken i Ravenna. (Efter Ballardini, G.: »L'Eredità Ceramistica Dell' Antico Mondo Romano«, Rom 1964).

Men hvælvingørernes historie går længere tilbage i tiden. Selv om de også findes i Spanien, på Sicilien, i Norditalien og helt op til Köln, blev de i tidsrummet 2. årh.–5. årh. e.Kr. navnlig anvendt i det romerske Nordafrika.

Husets nordlige afslutning udgøres af den Ø–V gående del af muren CI, som imidlertid er hugget brutalt igennem i det østlige parti. En nærmere undersøgelse viser, at murens gennembrud netop ligger i den vestlige afgrænsning for en stor uregelmæssig NNØ–SSV gående, sandfyldt grube, hvis nærmere afgrænsning endnu ikke er fuldt registreret. Det kan imidlertid konstateres, at gruben, som må betegnes som resultat af en »rovgravning«, udover at have ødelagt muren, også har medført fjernelse af størstedelen af gulvet i den hidtil registrerede del af huset. Kun i et lille hjørne, som fremkom ind til den bevarede del af muren i det lille felt på $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ m på planen, var endnu bevaret en del af gulvets underlag og en lille stump af en snoet bort fra den mosaik, som oprindeligt har udgjort gulvfladen i huset (se fig. 11). Vores foreløbige teori er, at »rovgravningen« er re-

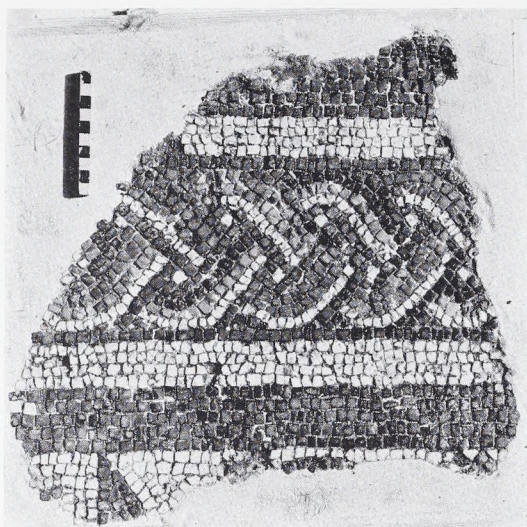

Fig. 11. Rester af en bort til et mosaikgulv fundet i den nordlige del af huset CD/CI, som vi, med et vist forbehold, har udlagt som »Falbes hus«.

sultat af de af C. T. Falbe m.fl. foretagne undersøgelser i 1824 og 1838, samt at borten er den sparsomme rest efter det gulv, hvoraf neireidmosaikken i Antiksamlingen har været en del. Med andre ord: det N-S/O-V orienterede hus er den bygning, som er omtalt i Kunstmuseets protokol fra 1842. Der mangler dog stadig en totaludgravning af huset og en række tekniske undersøgelser, før identifikationen kan fastslås med sikkerhed.

Det skal kort oplyses, at opførelsestidspunktet for huset efter den foreløbige registrering at dømme næppe skal placeres meget senere end sidste halvdel af 2. årh. e.Kr., hvilket føjer endnu en brik til det brogede mønster, som beboelsen af skråningens huse udgør.

Et af de vanskeligste problemer, som opstår for en udgraver af romerske monumenter, er, at det kan være svært og i hvert fald umådeligt resourcekrævende at få klarhed over lagfølgen i lagene under den romerske bebyggelse. Den romerske stenarkitekturs massive mure gør det ofte til en større entreprenørmæssig opgave at komme længere ned, og mange ekspeditioner stopper da også ved de romerske horisonter.

I de sidste dage af efterårskampagnen 1977 lykkedes det imidlertid for den danske ekspedition at nå ned til lag fra før den romerske bebyggelse i et kvart felt i hjørnet mellem

muren CD og mosaikgulvet CC. I en dyb sonde på op mod 3 m under overfladen blev isoleret horisonter, hvis oldtidsinventar af mønter og keramik klart og uden senere indblanding henførte dem til senpunisk tid, 2. årh. f.Kr., fra perioden umiddelbart før Karthagos fald i 146 f.Kr. Enkelte genstande fra disse lag vil blive omtalt i afsnittene nedenfor.

Det keramiske materiale

Fundmaterialet er overmåde stort og omfatter foruden keramik blandt andet metalgenstande (herunder mange bronze- og jernnagler), glas, benredskaber, gravindskrifter, arkitektoniske og skulpturelle fragmenter. Den altovervejende del af fundmassen er imidlertid potteskår, hvilket er ganske normalt for en udgravning i Middelhavsområdet. Det er velkendt, at lervaser er så sige uforgængelige, når de har forladt pottemagerens ovn. Karrene kan gå itu, men skårene har høj modstandskraft over for naturens ødelæggelseskræfter og kun ringe genbrugsværdi for menneskene.

Et givet skårmateriale kan derfor give arkæologerne mange nyttige oplysninger. Moden i bordvarekeramik skiftede forholdsvis hurtigt i den klassiske oldtid, både i former og dekoration, og der var mange forskellige produktionscentre. Ved at analysere fundkombinationerne kan arkæologerne datere de enkelte udgravningslag ret nøje.

Navnlig den amerikanske ekspedition fra University of Michigan har prioriteret keramikstudierne meget højt. Det kræver et stort udgravningshold og dermed store bevillinger. Man målte forholdet mellem skårmængden og den opgravede jord med spande. Man sorterede skårene efter varegrupper, der derefter hver især blev vejjet for at give et præcist billede af deres procentuelle fordeling i de forskellige lag og fundgrupper.

Den danske ekspedition har måttet arbejde mere beskedent. Alligevel har den hjembragt en tilfredsstillende registrering af de vigtigste keramikgrupper.

Nederst i den dybe sonde fandtes typiske hellenistiske varegrupper (hellenistisk = perioden mellem Alexander den Store og kejser Augustus). Karakteristisk er små, tenformede og hankløse flasker, der kaldes unguentaria. Andetsteds i Karthago er fundet pottemager-

ovne indeholdende sådanne flasker, hvilket viser, at de fremstilledes lokalt. I de samme lag kom mange fragmenter af den såkaldte »Campanavare« for dagen: en keramiktype med et sort overtræk og undertiden indstempelt dekoration. Lave, åbne skåle er de almindeligste former. – I den omtalte sondage kan udviklingen i det keramiske materiale følges. »Campanavaren«, der i et vist omfang går tilbage til tiden før Karthagos ødelæggelse i 146 f.Kr. afløses i de tidlige romerske lag af en let genkendelig, fin varegruppe med et rødt overtræk, såkaldt »African Red Slip«. Produktionen af denne keramik begyndte i Nordafrika, specielt Karthago, allerede tidligt i første århundrede e.Kr. i konkurrence med værkstederne i Arretium (Arezzo) og Gallien. Med tiden nåedes en betydelig eksport af den afrikanske keramik til mange provinser af det romerske imperium. Vi fandt fragmenter af de tidligste vaseformer af denne vare: lave skåle med bladlignende figurer plastisk applikeret på randen i såkaldt barbotineteknik. Senere eksempler på den samme vare – især åbne skåle – blev påtruffet overalt i udgravningen, selv i byzantinske lag. Talmæssigt overskyggedes den imidlertid af hverdagens brugskeramik: køkken- og grovare, der indsamledes af os med ligeså stor omhu som det fine bordservice.

I 1. årh.–4. årh. er den dominerende køkkenvare en grovere version af ovennævnte »African Red Slip«, den såkaldte afrikanske sorttop-vare, der kaldes sådan, fordi randene er sværtede. Omkring 400 går denne keramik

af brug og afløses af meget grove køkkenvarer. I den danske udgravning blev der fundet påfaldende mange større fragmenter af disse sene kasseroller og gryder med tilhørende låg.

En anden karakteristisk lokal varegruppe fra tiden efter 400 er en meget enkel bordvare afledt af »African Red Slip«, skåle med en bred krave et godt stykke under randen. Men en hel del af keramikken fra 5.–7. årh. er endnu ikke helt klart defineret og klassificeret. Det gælder bl.a. de mange hele kander og flakoner, der blev fundet i de to grave (fig. 12). De har en karakteristisk rødlig skærv og et hvidligt-gult overtræk ligesom de førnævnte hvælvsrør (se s. 56). Efterhånden som fundene fra de mange udgravninger i Karthago bliver bearbejdet, vil vi få et detaljeret billede af den lokale romerske keramikproduktion fra 1. årh. f.Kr. til 7. årh. e.Kr.

Lamper

Ved udgravningen fandtes op imod 70 terrakottalamper – inklusive fragmenter. Denne fundgruppe er vigtig, fordi det er muligt at datere antikke lamper nogenlunde præcist. Herved er der en hjælp til tidsfæstelsen af lagene, hvori de er fundet. Samtidig er lamperne kilde til vor viden om hverdagslivet i oldtiden. Man kendte ikke til mange andre former for kunstig belysning, og olielampen var en næsten uundværlig brugsgenstand.

En typisk græsk eller romersk lampe består i princippet af en beholder til olivenolie – det foretrukne brændstof. Olien påfyldtes via

Fig. 12. Tre lerkar fra gravene i AO og AG. Karakteristisk vare fra perioden 4.–6. årh. e.Kr.

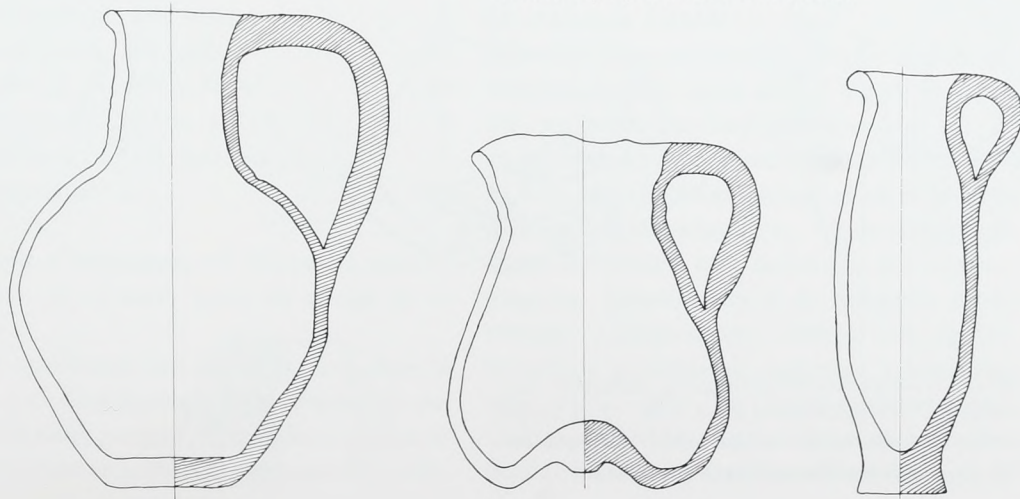

Fig. 13. Hellenistisk lampe med horn. Fra lag dateret til 1. halvdel af 2. årh. f.Kr.

huller i beholderens overside eller gennem tuden. Vægen var anbragt i en tud, der rager frem foran oliebeholderen, og modstillet tuden kan sidde en lille hank, der ofte er gennemboret. Græske lamper blev drejet op ved pottemagerhjulet, i modsætning til de hellenistiske og romerske, der som regel støbtes i forme. Man kendte også til lamper af andre materialer – især bronze – men de er sjældnere bevaret for eftertiden. Lerlamperne blev masseproducerede og har været relativt billige.

Lamperne fra Falbes site 90 kan i tid placeres mellem 2. årh. f.Kr. og 6.–7. årh. e.Kr. Fig. 13 viser et tidligt eksempel, der fandtes i et lag, der ved fund af puniske mønter fra ca. 190 til 146 f.Kr. kan dateres til tiden umiddelbart før romernes ødelæggelse af Karthago. Lampen er hjuldrejet og har oprindeligt haft et mørkt overtræk. Karakteristisk for denne hellenistiske lampetype er det »hornlignende« fremspring på siden af oliebeholderen. En egentlig hank har formodentlig manglet.

Den bedst bevarede af lamperne fra den tidlige romerske kejsertid ses fig. 14.1. Tuden er gået tabt, men lampetypen kan bestemmes ved hjælp af de to knoplignende gevækster på oliebeholderens skulder, der omgiver den centrale relieffremstilling, som forestiller to gladiatorer. En datering til slutningen af 1. årh. eller begyndelsen af 2. årh. e.Kr. er sandsynlig.

Lamper som fig. 14.2–3 er eksempler på den type, der forekommer hyppigst i udgravningen. Den er for eksempel repræsenteret i graven AG. Tidsmæssigt er vi nu fremme i slutningen af 4. årh. og 5.–6. årh. e.Kr. Sådanne

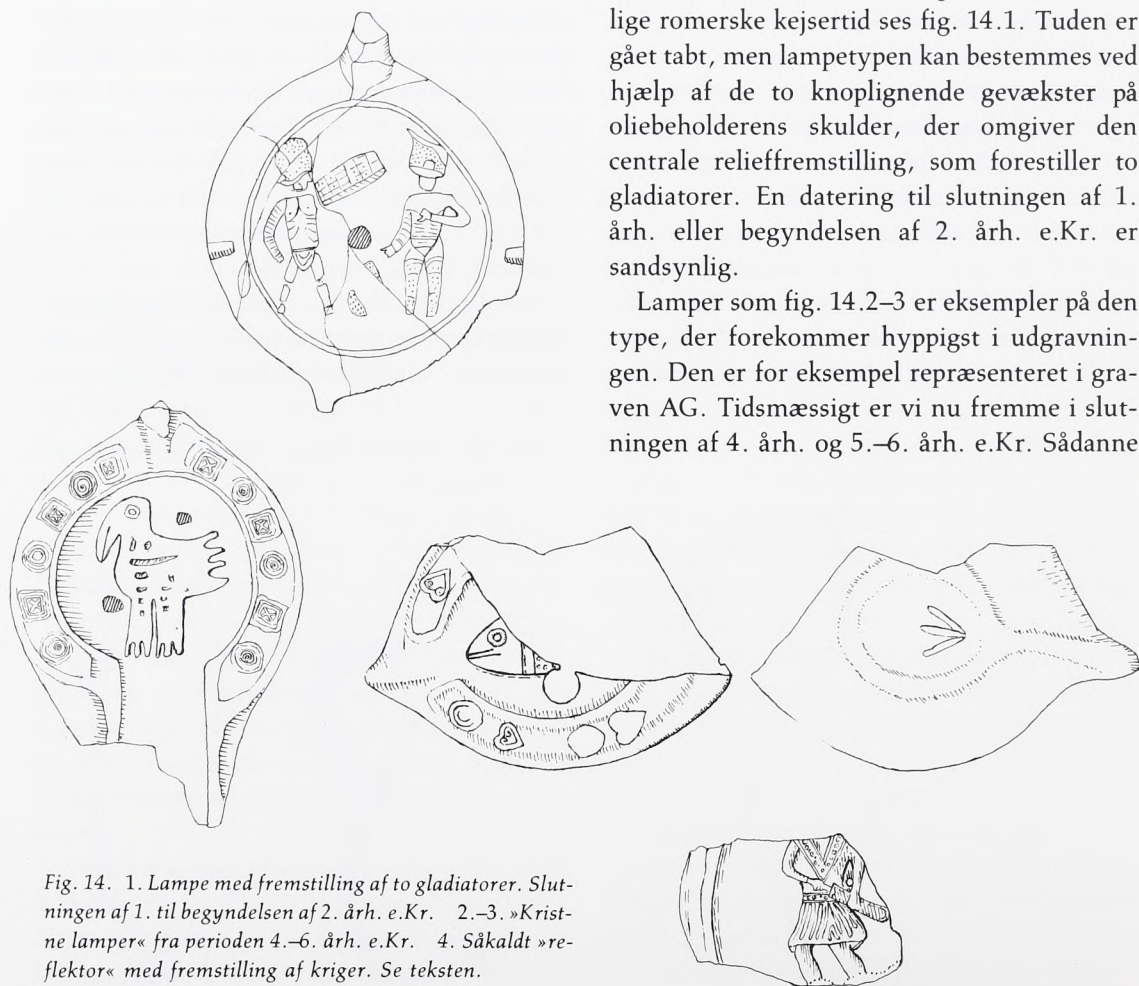

Fig. 14. 1. Lampe med fremstilling af to gladiatorer. Slutningen af 1. til begyndelsen af 2. årh. e.Kr. 2.–3. »Kristne lamper« fra perioden 4.–6. årh. e.Kr. 4. Såkaldt »reflektor« med fremstilling af kriger. Se teksten.

lamper af rødbrændt ler er fundet i stort tal i hele Nordafrika. De blev sandsynligvis fremstillet i de samme værksteder, der stod for produktionen af den tidligere omtalte senromerske keramik med rødt overtræk. Forme til denne lampetype er fundet i flere tunesiske lokaliteter, men Karthago menes at have været et hovedcenter i produktionen. Man taler i denne forbindelse ofte om »kristne lamper«, fordi de undertiden bærer relieffremstillinger med bibelske scener og motiver eller forskellige kristne symboler. Fisken på fig. 14.3 er således et velkendt motiv i den tidlige kristne kunst. Hedenske fremstillinger og helt neutrale billeder forekommer dog også på lamperne i denne gruppe. Typens popularitet attesteres både af de mange bevarede eksemplarer og af den store udbredelse i den romerske verden. Eksportererede stykker er fundet så langt mod nord som i Storbritannien og Tyskland, og flere steder kopierede lokale værksteder de »kristne lamper«. Et sjældent fund er fig. 14.4. Dette fragment af en cirkulær skive med fremstilling af en kriger må tænkes anbragt som en slags hank-opsats på en lampe af den netop omtalte type. Sådanne opsatser kaldes for »reflektorer«, men det er et spørgsmål, om de ikke snarere har været pynt end en praktisk betonet tilføjelse.

Mønterne fra Karthago

Blandt de genstande, som den danske karthagoekspedition bragte for dagen i 1975 og 1977, var henvend 300 mønter, der efter en foreløbig gennemgang kan opdeles i følgende grupper.

puniske (3.-2. årh. f.Kr.)	9
alexandrinske (2. årh. e.Kr.)	4
romerske (1.-5. årh. e.Kr.)	50
vandalske (5.-6. årh. e.Kr.)	60
byzantinske (6.-7. årh. e.Kr.)	8
orientalske (7. og 19. årh. e.Kr.)	2
ubestemmelige	ca. 170

En enkelt af mønterne, en siliqua fra vandalperioden, er af sølv, mens de øvrige er af bronze.

Som hovedregel kan det siges, at mønter lå spredt over det udgravede areal; her er tale om tilfældigt tabte pengestykker, ikke om samlede summer, som er gemt bort med overlæg. Alli-

gevel synes der at være en tendens til at materialet fra de mindre grupper, nærmere betegnet den puniske og den byzantinske, holder sig inden for ret snævre områder. De nedenfor anvendte numre henviser til fig. 15.

De puniske mønter

Karthagos ældste beboere punerne er repræsenteret ved ni mønter; fem fra 264-41 f.Kr., tre fra 200-146 f.Kr. og én, der ikke er nærmere bestemt. Den ældre serie (nr. 1) stammer fra et møntsted på Sardinien, men selv om bronzemønter normalt holder sig nær udmøntningsstedet, er der flere eksempler på, at bronzen fra de forskellige puniske møntsteder kurerede over hele riget. Den senere serie fra tiden omkring Tredie Puniske Krig er præget i selve Karthago.

Mens to af mønterne fra den tidlige serie blev fundet på steder, hvor deres nærværelse må anses for ret tilfældig, lå alle de andre forholdsvis nær hinanden i udpræget puniske lag, der indeholdt flere genstande fra perioden nemlig i det dybe felt mellem muren CD og mosaiken CC (se s. 58).

De alexandrinske mønter

Udmøntninger fra ptolemæerkongerne, der beherskede Ægypten fra 3. til 1. årh. f.Kr., er hidtil ikke dukket op i materialet, selv om de forekommer i andre fund fra Karthago. Men fire små mønter præget i den ægyptiske hovedstad Alexandria under Trajan? (nr. 3), Hadrian (nr. 4) og Antonius Pius (138-61) tyder på en vis forbindelse mellem de to byer også i 2. årh. e.Kr.

De romerske mønter

Rigsromerske prægninger fra de første århundreder e.Kr. indskrænker sig til to stykker; en dupondius fra Domitians dage (nr. 5) og en antonian med kejser Tetricus' billede (nr. 6), som efter stilen at dømme er en af de hyppige galliske efterligninger. Ingen af dem har større betydning som daterende for udgravningslag. Hovedparten af de romerske fundmønter er langt senere. Mellem 296 og 311 fungerede et romersk møntsted i Karthago med guld-, sølv- og bronzeudmøntninger. Guld og sølv blev næppe brugt meget i den daglige handel, og desuden må man antage, at

Fig. 15.

Fig. 15. Udvalg af mønter fra kampagnerne 1975 og 1977.

1. Punisk bronzemønt præget på Sardinien ca. 264–241 f.Kr. Fs. Korngudinden Tanit. Bs. hest foran palmetræ. *Sylloge Nummorum Graecorum* 42 nr. 220 f.
2. Punisk bronzemønt præget i Karthago ca. 200–146 f.Kr. Fs. Tanit. Bs. Hestehoved. SNG 42 nr. 414 f.
3. Bronzemønt præget i Alexandria, da Ægypten var romersk provins. Fs. Trajan? (98–117). Bs. Harpokrates' krone. Jfr. SNG 41 nr. 265.
4. Bronzemønt præget i en af de ægyptiske nomer (distrikter). Fs. Hadrian (117–38). Bs. Vædder. SNG 41, nr. 1156.
5. Romersk bronzemønt, dupondius, præget i Rom. Fs. Domitian (81–96). Bs. Fides (Tilliden) stående med kornaks og frugtfad.
6. Romersk bronzemønt, antoninian, præget i Gallien. Fs. Tetricus I (270–274). Bs. Victoria.
7. Romersk bronzemønt, follis, præget under Diokletian (285–305). Fs. kejseren som konsul. Bs. Providentia og Quies (Forsynet og Freden). Mønter af denne kategori forekommer ikke i materialet fra Karthago.
8. Romersk bronzemønt præget under Constantius II (337–61). Fs. Kejseren. Bs. Kampscene.
9. Romersk bronzemønt præget under Valentinian I eller hans efterfølgere (ca. 364–92). Fs. Kejseren. Bs. Victoria gående tv.

folk passede godt på ædelmetallerne; men man kunne godt have ventet at støde på nogle af tetrakiets store bronzemønter, som var ret almindelige (nr. 7). Imidlertid er måske netop størrelsen grunden til, at de udebliver; dels var de ikke så nemme at tabe, dels blev de inddraget, efterhånden som bronzeprægningerne gik ned i vægt, og erstattedes af små og uanselige mønter fra Konstantin den Store og den efterfølgende periode. Den almindeligste bagsidetype fra 3. århundredes midte er den, der viser, hvorledes kejseren med et minimum af anstrengelse vælter en fjendtlig rytter og hans hest i støvet (nr. 8). Senere foretrækkes en anden type, der symboliserer kejserens heltegerninger, nemlig sejrsgudinden selv med krans og palmegren (nr. 9). Overhovedet er der ikke megen variation i fundmønternes typer, og den amerikanske numismatiker Th. Buttrey, der har behandlet materialet fra University of Michigan's udgravninger i Karthago anstiller den teori, at bronzemønter fra 3. århundredes midte er blevet importeret til Karthago i store partier for at dække byens behov for småmønt. Dersom de var ankommet lidt efter lidt ad almindelige handelsveje, ville der formodentlig have optrådt mere afvekslende

10. Vandalsk sølvønt, siliqua, præget under Genseric (428–77). Fs. Kejser Honorius. Bs. Byen Rom sidder tv.
11. Vandalsk bronzemønt, 4 nummia, præget under Huneric. (477–84). Fs. Kejserhoved. Bs. Værdiangivelse.
12. Bronzemønt præget i vandalperioden 5.–6. årh. Fs. Kejserhoved. Bs. Victoria gående tv.
13. Byzantinsk bronzemønt præget under Justinian 1. (527–65). Fs. kejseren. Bs. A = 1 nummion.
14. Byzantinsk bronzemønt, 20 nummia, præget under Mauricius Tiberius (582–602). Fs. Kejseren. Bs. Værdiangivelse og dato (591/92).
15. Byzantinsk bronzemønt, 10 nummia, præget under Phokas (602–10). Fs. Kejseren. Bs. Kors samt kejserens navn og værdiangivelsen.
16. Byzantinsk bronzemønt, 10 nummia, præget under Heraklius (610–41). Fs. Kejseren. Bs. Værdiangivelse.
17. Byzantinsk bronzemønt, 20 nummia, præget under Constans 2. (641–68). Fs. Kejseren. Bs. Kors samt værdiangivelsen.
18. Arabisk bronzemønt præget under omajadedynastiet i 7. årh. e.Kr. Som følge af det muhammedanske billedforbud bærer mønten udelukkende indskrifter af religiøs art.

typer. Desuden tyder mønternes store slitage på, at de havde en lang omløbstid. Ofte er de så medtagne, at det er umuligt at henføre dem til nogen bestemt kejser, og det kan sågar være vanskeligt at skelne mellem 4. og 5. århundredes udmøntninger.

De vandalske mønter

I 439 måtte romerne i Karthago vige pladsen for vandalkongen Genseric. Han kom fra Spanien og skal have medbragt stempelskærere, som slog sig ned i den nyerobrede stad for at udøve deres håndværk dér.

En sølvønt fra disse tidlige prægninger er dukket op under de danske udgravninger (nr. 10); forsiden viser ikke Genseric selv, men den vestromerske kejser Honorius (393–423), thi vandalerne var stærkt tilbageholdende med nyskabelser på det møntmæssige område og foretrak at imitere de mest populære mønter fra de to romerske kejserriger. Sandsynligvis havde de erfaret, at velkendte og accepterede pengestykker var nemmest at handle med.

Bronzemønter fra vandalperioden synes at udgøre størstedelen af hele fundmaterialet; men ligesom de romerske er de ofte så slidte, at de ikke kan bestemmes med større nøjagtig-

Fig. 16. I 1977 blev udgravningen besøgt af adskillige interesserede fagfæller og nød endvidere godt af de tunesiske myndigheders store bevågenhed. I midten af oktober måned fik man besøg af den tunesiske kulturminister M. C. Klibi, som her ses i lyst tøj, mellem den tunesiske rigsantikvar M. N. A. Beschouch, udgravningslederen, og overinspektøren i Karthago-området M. A. Ennabli.

hed. Og selv når typerne er tydelige, kan det være vanskeligt at datere stykkerne, fordi de jævnligt mangler regentnavn eller anden tidsangivelse. Mønten med værdiangivelsen 4 nummi på bagsiden (nr. 11) plejer man at tillægge Genserics efterfølger Huneric, men den almindeligste type med Victoriaskikkelsen (nr. 12) blev udmøntet af flere forskellige vandalfyrster og rimeligvis efterlignet af ikke-vandalske stammer i Nordafrika. Det er derfor ikke nemt at afgøre, på hvilket tidspunkt de vandalske fundmønter kulminerer.

De byzantinske mønter

I 533 blev den sidste vandalkonge Gelimer (530–34) fordrevet fra Karthago af Justinian 1.s general Belisarius. Byen blev en del af det byzantinske rige og fortsatte som møntsted også under Justinians efterfølgere.

Af de otte byzantinske fundmønter er én fra Justinian (nr. 13), én fra Mauricius Tiberius (nr. 14), én fra Phocas (nr. 15), to fra Heraclius (nr. 16), to fra Constans II (nr. 17) og én ubestemmelig fra 7. årh. Fire af mønterne befandt sig i overfladelag eller andre tilfældige positioner, men de øvrige, nemlig en fra Mauricius Tiberius og Constans II og to fra Heraclius lå i samme felt i indgangspartiet til CL (fig. 4), den ene af dem på en dørtærskel under en vættet søjle (nr. 14).

I betragtning af det mere end halvandet-hundredårige byzantinske herredømme i Karthago må otte mønter siges at være et beskedent fundmateriale i sammenligning med de øvrige, og man kan ikke gå ud fra, at de giver noget realistisk billede af byens møntcirkulation i den byzantinske periode. Forklaringen er måske, at den udgravede bydel nu har været mere sparsomt beboet, hvad jo også gravene fra 5. årh. i de to beboelseshuse kunne tyde på (jfr. s. 54–56).

Hvis det med tiden kan lykkes at datere det vandalske møntmateriale nærmere, bliver det

måske muligt at sige, hvornår møntcirkulationen var på sit højeste, og hvornår den begynder at aftage mærkbart. Som det nu er, må vi på grundlag af mønterne nøjes med at konstatere, at stedet i hvert fald var befolket endnu i slutningen af 5. årh. e.Kr.

Den orientalske mønt

Det byzantinske herredømme i Karthago blev afbrudt af araberne i 698, og en enkelt arabisk bronzemønt repræsenterer det nye regime (nr. 18).

Personalia

Den danske Karthago-ekspedition blev startet i 1975 på initiativ af professor P. J. Riis og overinspektør M.-L. Buhl, der sammen med professor W. Wohlert udgør en komité med koordinerende funktioner. Lederen af projektet er rigsantikvar, professor P. V. Glob, udgravningsleder i kampagnerne i 1975 og 1977 var museumsinspektør Søren Dietz, og arkitekt var Elga Andersen (M.A.A.). I udgravningen har endvidere deltaget museumsinspektør Steffen Trolle, museumsinspektør Stine Wiell, magister John Lund, konservator Morten Djørup. Desuden deltog følgende studenter fra Københavns Universitet: Jan Stubbe Østergaard (i 1975), Finn Nielsen, Claus Grønne, Steen Jensen og Bodil Mortensen (de sidste fire i 1977). Udgravningen har nydt godt af stor interesse og hjælpsomhed fra den danske ambassade i Tunis, fra overinspektøren i Karthago M. A. Ennabli, fra den tunesiske rigsantikvar N. A. Beschouch og den tunesiske stat gennem kulturminister M. C. Klibi, som i slutningen af oktober måned aflagde udgravningen et besøg (se fig. 16).

En kongelig suite på Kronborg

Af HARALD LANGBERG

Som Kronborg fremtræder i dag, kan slottet med rette siges at være skabt af Frederik 2., for det er ikke i det ydre ændret meget, siden han i 1585 afsluttede de omfattende byggearbejder, han havde iværksat 1574. Hvad fjendtlige kanoner, og hvad brande og forvitring efter Frederik 2.s tid har forårsaget af ødelæggelser, er der i det store og hele rådet bod på.

Kronborgs indre har haft en anden skæbne. I de fire århundreder, der er forløbet siden byggeriets afslutning, har generation efter generation foretaget forandringer.

Porten ind til slotsgården fremtræder i dag som et langt, hvælvet rum. I den ene side er der døre ind til et billetkontor, der er indrettet i et aflangt rum, som ligeledes er hvælvet. På den anden side af porten har der været endnu

et langt, hvælvet rum. Det stod indtil 1736 – sammen med de to andre rum – som mindelser om et hvælvet portanlæg, hvorover Frederik 2. i 1575 byggede sit kammer. Endnu inden arbejdet hermed var afsluttet, blev han imidlertid klar over, at kammeret over de tre hvælv ville blive for småt. Han lod det derfor forlænge vestover, og til understøtning af en kamin, indbygget i kammerets nye vestvæg, rejste han en søjle i stueetagen. Hertil brugte han en prægtig, middelalderlig granitsøjle, der i dag kan ses af besøgende, som fra slotsgården går ind i nordfløjens vestende til Handels- og Søfartsmuseets entré.

Under byggearbejder for et halvt århundrede siden dukkede den mærkelige søjle pludselig op. Den stod helt indemuret i et skillerum og var forlængst glemt.

Den ende af nordfløjen, hvori søjlen rejstes, var opført samtidig med portanlægget og erstattede et ældre – formentlig smallere – hus, der på en plan fra 1558–59 er betegnet som »forvalterens hus«. I Frederik 2.s nybygning blev der også bolig for kongens faste mand på stedet, men hvordan han fik sig indrettet, er ikke rigtig klart. Så meget er dog sikkert, at også de følgende kongers betroede mænd på Kronborg – og det vil efter 1660 sige fæstningens kommandanter – i lange tider havde deres enemærker her.

Under Store Nordiske Krig var generalmajor M. C. von Schnitter Kronborgs kommandant. Han gjorde meget for fæstningsværkerne forbedring og har bl.a. efterladt sig en befæstningsplan, der viser, hvordan slottets underetage var opdelt omkring 1715. De fleste af rummene vest for porten gik fra ydervæg til

Fig. 1. I Kronborgs nordfløj hørte underetagen fra porten (yderst t.h. i billedet) og hen til slottets hjørne længe til kommandantens bolig. Hjørnetårnet – med vagtposten – var endnu i begyndelsen af dette århundrede kommandantens trappetårn.

ydervæg, hvilket ikke var så mærkeligt, da nordmuren var den svære, middelalderlige ringmur, som man ikke så gerne gennembrød, og næsten alt lys derfor måtte hentes fra vinduer, der vendte ind til gården.

Nogle år efter von Schnitters afgang overtog generalmajor Ditlev Revenfeldt i december 1732 kommandoen. Han var halvbroder til Christian 6.s »stedmoder«, dronning Anne Sophie, og blev straks efter tronskiftet 1730 fjernet fra sin post som overkrigssekretær. Da han i denne stilling havde været at betragte som minister, betød Kronborg ikke noget advancement, men hvordan det nu end forholder sig, blev hans bolig på det gamle slot få år efter hævet op over, hvad forgængerne havde taget til takke med – såvidt vi da kan se.

Når sagen ikke er så ganske enkel, hænger det sammen med tjenesteboligernes særlige situation på slottet. I nordfløjens anden og tredje etage var der gennem lang tid rum, som kaldtes »de kongelige«, men når majestæten behagede at indfinde sig på slottet, var følget gerne så stort, at de fastboende med deres familier måtte pakke sig bort i ganske få rum, så deres bedste dagligrum kunne stilles til rådighed for kongefamilien og hoffet.

I hofmarskallatet udfærdigede hoffoureren lister over fordelingen af samtlige brugbare boligrum, men dem var der ikke så mange af, navnlig ikke for højfornemme personer. Det var derfor nærliggende at sørge for en sådan indretning af nordfløjens stueetage, at den let lod sig slutte til »de kongelige rum« i etagerne ovenover.

At general Revenfeldt i 1736 fik, hvad man tør betegne som en »kongelig suite« i nordfløjens stueetage, kan derfor ikke umiddelbart betragtes som et udslag af særlig kongelig nåde, endsige af hensyntagen til generalens personlige relationer til kongefamilien.

Arbejdet med suitens indretning skete under generalbygmester D. E. Häussers ledelse, men det var hofbygmesteren Laurids Thura, der blev sat på opgaven. Blandt gamle tegninger er der en fra 1737, som synes at gengive det projekt, man i hovedsagen fulgte i 1736,

medens næppe nogen bevaret plan helt præcist viser, hvad der udførtes. Den plan, som Thura gengav 1749 i andet bind af »Den danske Vitruvius«, er tilforladelig, men ikke helt korrekt. Den viser formentlig et projektstadium med forskellige rettelser og tilføjelser. De bevarede håndværkerregninger og en del yngre planer gør det muligt ret nøje at følge, hvad der skete, men af størst betydning for os i dag er det, at store dele af 1730'ernes rumindretning endnu er i behold, så man på stedet kan få et indtryk af det hele.

Det ovenfor omtalte, hvælvede rum vest for porten blev sløjfet. Da hvælvet i dette rum, der kaldtes »skolen«, havde været med til at bære flisegulvet i kongens kammer, måtte de sorte og hvide marmorfliser i det kongelige

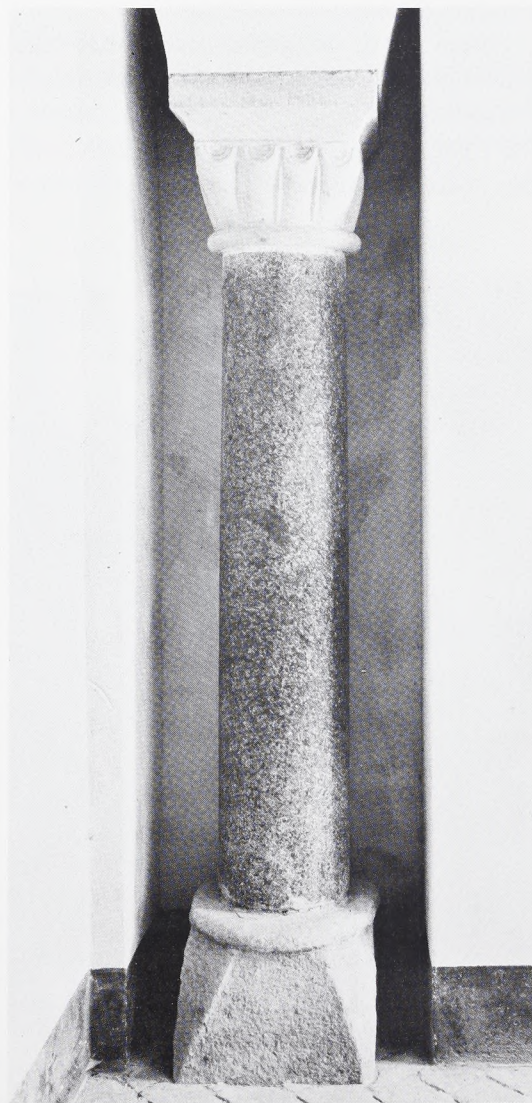

Fig. 2. Den genfundne granitstøje i underetagen af Kronborgs nordfløj, sml. den understen plan side 69.

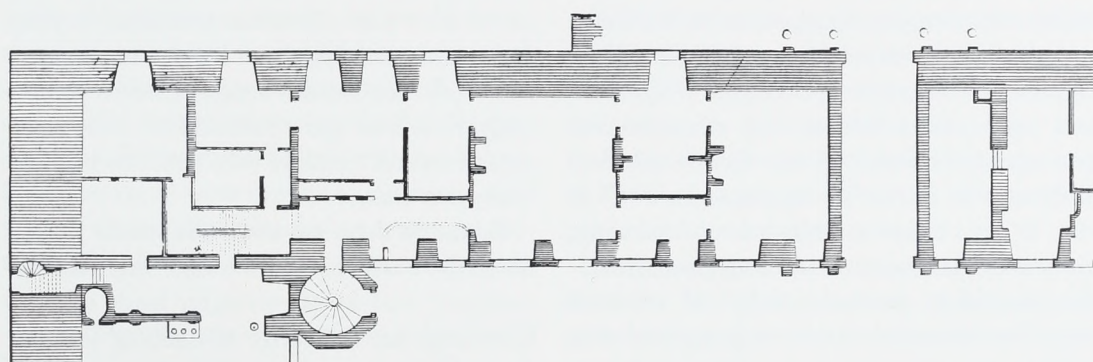
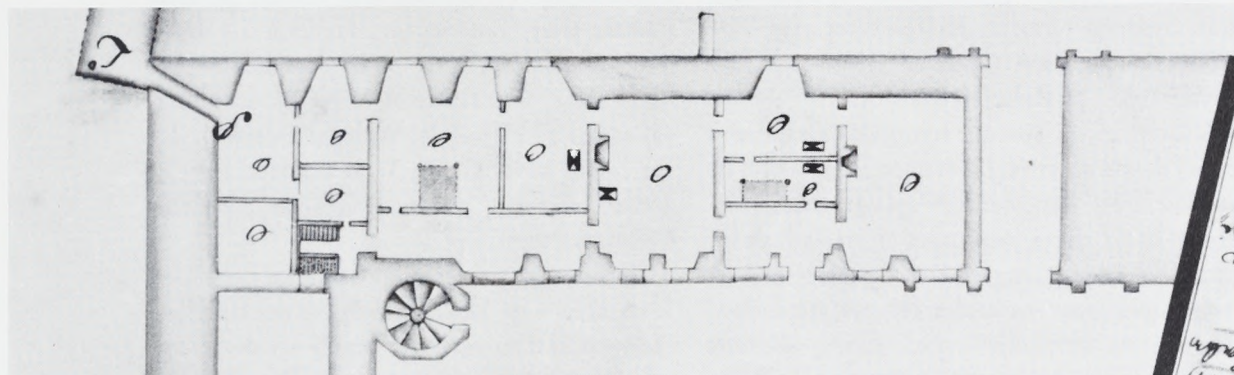
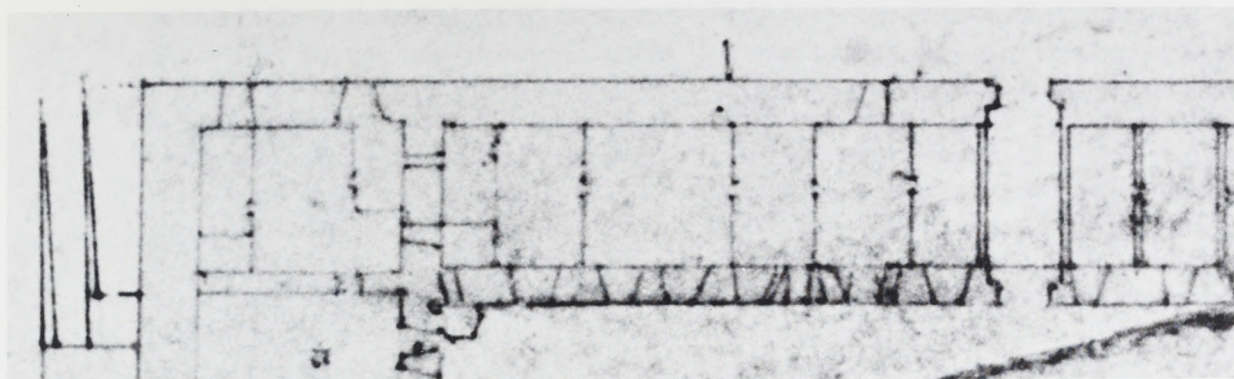

Fig. 3a, b og c. Den vestlige del af underetagen i Kronborgs nordfløj. Øverst M. C. v. Schnitters plan fra 1715, i midten en tegning fra 1737 og nederst L. Thuras plan fra 1749. (1:400).

kammers vestende midlertidigt optages og et bjælkelag indlægges.

Det tofagsrum, som i dag strækker sig fra porten og hen til muren med søjlen, blev derefter indrettet, idet søjlen blev skjult bag kaminen, som hofbilledhugger Didrik Gercken leverede.

Vest for tofagsrummet kom der et lille sovekammer med alkove, og på den anden side af dette kammer nyindrettedes en eksisterende tofagssal, som bl.a. fik sin nuværende kamin, der skyldes Gercken.

Af de tre rum er de to store i behold. Sovekammeret er spoleret, for så vidt som alkoven er forsvundet. Alkoven lå mellem kammeret og forstuegangen ved døren, og når forstuen i

dag er et ca. 4 m dybt rum, skyldes det, at arealet, som alkoven i sin tid optog, er sluttet til gangen.

Sovekammeret, de to store rum og gangen er forbundet ved dobbelte fyldingsdøre, udførte af snedkeren Didrik Schäffer, der ligesom Gercken hørte til de håndværkere, kongen gerne benyttede på Christiansborg. Dørene er placeret i en nordre og en søndre »enfilade«, dvs. at der langs ydermurene i nord og syd er rækker af ens døre, som flugter, således at man, når de står åbne, kan se gennem dem fra den ene ende til den anden.

Den søndre enfilade fortsattes – bag gård-facaden – gennem en gang frem til en bekvem, ligeløbet (»italiensk«) trappe, som førtes op til etagen ovenover. Vigtigere var den nordre enfilade, der videreførtes gennem tre rum, således at der langs den gamle, nordre ringmur kom i alt seks rum, med fem dobbeltdøre liggende på snor. Her blev tale om en rum-suite, som havde betingelser for at blive respektabel. Hvad der manglede af vinduer, blev brudt gennem den næsten fire meter svære ringmur; væggene paneleredes, og i samtlige rum opsattes naturligvis stuklofter. De blev udført af gipseren Gottfred Schuster, som havde virket på Københavns slot.

Ville man nu spørge, hvorledes de enkelte rum i denne suite skulle bruges, kom svaret til at afhænge af den, der blev spurgt. Håndværkerne har i deres regninger givet indbyrdes forskellige oplysninger. Det betyder ikke så meget, når gipseren kalder rummet med alkoven for »generalens sovekammer«, medens snedkeren blot kalder det et »kapinet«. Uklarheden vedrører den lange suites to vestligste rum med henholdsvis to og et fag vinduer ud til volden. Tofagsrummet betegnes af gipseren som »generalens kabinet« og etfagsrummet som »generalindens kabinet«. Denne uklarhed bliver større, når det på tegningen fra 1737 er vist, at der i alkoven skulle stå en smal seng, medens der i tofagsrummet, som gipseren kalder generalens kabinet, skulle stå en bred seng. Der er imidlertid ikke megen grund til at fordybe sig i, hvordan general Revenfeldt og hans familie ville indrette sig, for tegningen, der rimeligvis gengiver det projekt, kongen har godkendt, peger hen mod en fornem, franskpræget suite med to sovekamre, hvor et fyrsteligt par ville kunne indlogeres. Fyrstinden ville i så fald få sit sovegemak i rummet med den store seng.

Dette rum, der er paneleret fra gulv til loft, eksisterer den dag i dag med sine to vinduer ud til volden, men i lange tider var bagenden skilt fra som et smalt rum, hvori der rimeligvis var retirade. Skillerummet ses på Thuras plan i »Danske Vitruvius« fra 1749 og eksisterede endnu i begyndelsen af vort århundrede.

Takket være sin dronning havde Christian 6. en talrig, tysk familie, og det er næppe utænkeligt, at en eller anden tysk fyrstinde

har dvælet i det nyindrettede gemak, men i så fald har glemslens slør lagt sig derover. At fæstningens kommandanter boede i suiten til daglig, er klart, men at den også blev brugt af kongelige, skal belyses ved et par eksempler.

I 1766 fejredes et stort kongeligt dobbeltbryllup, som skulle – troede man – bidrage til fred og forståelse hen over Nordeuropas grænser. Danmarks konge blev gift med en engelsk prinsesse, og hans søster blev gift med den svenske kronprins. De to prinsesser, den engelske og den danske, som ofredes på dette fredens alter, var kusiner. Frederik 5.s dronning, Louise, der var mor til prinsesse Sophie Magdalene, som skulle blive svensk dronning, var søster til Prinsen af Wales (Frederick), der var far til såvel Georg 3. af England som til dennes søster, Caroline Mathilde, der blev Danmarks dronning.

De to prinsesser blev gift samme dag – den 1. oktober – og havde yderligere det tilfælles, at ingen af dem forinden havde set deres ægtefæller, som end ikke personligt var til stede, da de blev viet. Caroline Mathildes bryllup fandt sted i London, hvor hendes bror repræsenterede den danske konge, medens Sophie Magdalene blev gift i København, hvor arveprins Frederik optrådte som stedfortræder for kronprins Gustav.

Da nu alt dette var overstået, skulle Sophie Magdalene afleveres til Sverige. Intet var naturligare, end at afleveringen fandt sted fra Kronborg, der lå Sverige så nær, og som var fortræffeligt egnet dertil. Få år forinden havde Frederik 5. ladet de kongelige rum i nordfløjens anden og tredie etage istandsætte ved hjælp af de samme kunstnere og håndværkere, som indrettede Marienlyst for ham. De hårde flisegulve fra Christian 4.s tid var erstattet med planker og parket, væggene var paneleret på moderne vis, og der var kommet stuklofter af Fossati og forgyldte, udskårne konsolborde, leveret af Grundt. Frederik 5. fik ikke megen glæde deraf, men nu kunne hans søn, Christian 7., tage derop med sin søster og med hele sit kongelige hof, der udfoldede sig i al sin glans. Mange har beskrevet begivenheden.

Prinsessen græd.

Det vil føre for vidt at fortælle, hvorledes festlighederne forløb, og hvordan de enkelte rum på slottet blev benyttet, men af hofmar-

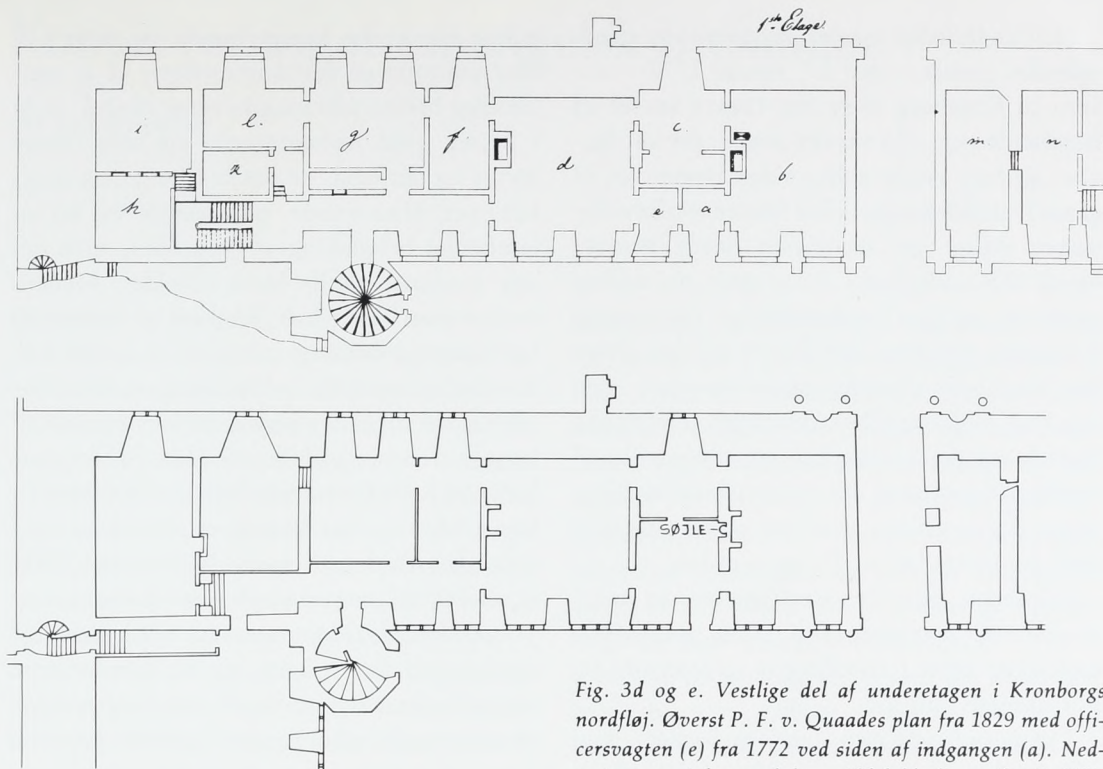

Fig. 3d og e. Vestlige del af underetagen i Kronborgs nordfløj. Øverst P. F. v. Quaaades plan fra 1829 med officersvagtten (e) fra 1772 ved siden af indgangen (a). Ned-
 erst etagen i dag med den middelalderlige søjle. (1:400).

skallatets indlogeringslister fremgår det, at Sophie Magdalene og hendes hofstat fik kommandantens suite i nordfløjens stueetage overladt. Her fik hun dameforgemak, audiensgemak, sovegemak og garderobe. Endvidere var der rum til hofmesterinden, til to hofdamer og til disse damers to jomfruer, medens de nødvendige gemaks- og stuepiger antagelig fik plads i to rum vest for den egentlige suite.

Her tilbragte prinsessen så sin sidste nat i Danmark, som hun aldrig genså, og her har hun skrevet sit sidste brev fra sit hjemland, brevet, der var stilet til kronprins Gustav, som så hende første gang dagen efter, da hun i kongechaluppen førtes over Sundet, medens kanonerne bragede fra Kronborgs bastioner. H. Stålhane har skrevet en bog om dette bryllup («Gustav III's Bosättning, Brudfärd och Bilägar», 1946) medens Gerd Ribbing i to bind har skildret hendes bitre skæbne («Gustav III's hustru» og »Ensam Drottning«, Stockholm 1958–59).

Få uger efter kørte Christian 7. til Roskilde for at modtage sin Caroline Mathilde, der fra London var rejst over Hannover mod København. De fulgtes ind til Christiansborg, der skulle blive rammen om hendes – officielt – så ophøjede tilværelse de næste år.

Fra København kom den unge dronning kun sjældent længere nordpå end til Hirschholm, men vi har dog efterretning om en udflugt, hun sammen med sin Struensee, med den sindssyge konge og med enkelte andre foretog til Kronborg i august 1771, kun få uger efter prinsesse Louise Augustas fødsel.

De vanskelige forhold, dronningen var endt i, kunne ofte give anledning til bekymring, men hun var den eneste, der evnede at holde styr på kongen, og når hun hjalp til, gik det hele nogenlunde. Kommandanten på Kronborg havde fået kabinetsordre om ikke at lade vagten træde i gevær, når kongen kom, men det var alligevel sket. Heldigvis synes det ikke at have forskrækket kongen, der let fik et af sine alvorlige anfald, men kommandanten, som rimeligvis mente at ordren skyldtes manglende respekt for kongen, havde gjort sig skyldig i ulydighed og stod til straf.

At han ikke blev indbudt til kongens bord er en sag for sig. Derom kunne der, som forholdene var, ikke være tale. Men generalen blev, så vidt det kan ses, »forvist« to uger til Sejro, hvilket tør betragtes som en godmodig spøg, der nok afspejler hele den lyse sommerstemning, det unge hof var i, da frokosten blev nydt på Kronborg.

Helt anderledes var det, da dronningen fem måneder senere – den 17. januar 1772 – ankom til Kronborg efter fire timers kørsel ad frosthårde veje. Nu var det hende, der var forvist, og hun skulle aldrig siden komme til at gense hverken kongen eller Struensee. Revolutionen tidligt om morgenen havde berøvet hende alle muligheder for at gøre sin stilling gældende, og hun havde indvilget i at rejse til Kronborg, når hun blot fik sit mindste barn, den knapt seks måneder gamle prinsesse, med sig. På Kronborg ville dronningen selvfølgelig have de regulære kongelige gemakker stillet til sin disposition, men det var ganske udelukket, alene af den grund, at de var iskolde og ikke med det første lod sig bringe i orden.

Resultatet blev det nærliggende, at kommandanten rømmede den i det foregående beskrevne suite i nordfløjens underetage, og her flyttede hun ind.

I vognen havde hun – udover barnet – kun haft to damer, men snart efter fulgte flere, som skulle opvarte hende. Der blev oprettet en hel lille hofstat, som udadtil skulle demonstrere, at det ikke var ganske hen i vejret, når man fra de nye magthaveres side hævdede, at Hendes Majestæt »residerede« på Kronborg, og når man lod den engelske konge vide, at der blev vist hende al den respekt, hun i kraft af sin høje byrd havde krav på. Allerede den 17. januar blev hendes egen seng og rigeligt med kongeligt sølv- og dækketøj sendt til Kronborg.

På den anden side var der ganske klart tale om en arrest, som ikke blot skulle sikre, at hun indtil videre forblev på Kronborg, men også skulle hindre hende i at få forbindelse med andre rådgivere end dem, de nye magthavere udvalgte. Det var et militært bevogtningsproblem, som bl.a. vanskeliggjordes ved, at suiten med soveværelset havde vinduer ud mod volden. Men det hele kunne selvfølgelig ordnes, når man blot fik tilstrækkelig mange soldater til slottet, og for ikke at gøre det alt for ubekvemt for militæret blev der indbygget en officersvagt ved den dør, der i dag fører ind til Handels- og Søfartsmuseet.

Dronningens første, fuldstændige fortvivelse gav efter nogle dages forløb plads for spinkle håb. Noget måtte kunne gøres. Nogen

måtte dog kunne hjælpe hende, og disse håb blev udnyttet på det skammeligste til at nedværdige hende, idet magthaverne overså, at de i højere grad nedværdigede sig selv, deres konge og det land, de havde tilrevet sig magten over. Hun troede, hun banede vej for en lemfærdig behandling af Struensee, men det stik modsatte skulle blive tilfældet. Medens hun endnu havde håb, fik hun sit klaver og forskellige musikaler tilsendt, bl.a. det lille franske syngestykke, »Desertøren«, hvor hovedtemaet var, at en dødsdømt blev benådet af kongen i sidste øjeblik. Stykket havde gjort lykke på hofteatret, men virkeligheden blev en katastrofe. Jeg har forsøgt at skildre den andetsteds (»Dødens Teater«, København 1971) og skal ikke komme ind på enkelthederne her.

Da skilsmisdommen var forkyndt for dronningen den 9. april, og det ikke længere var så nødvendigt at holde hende afsondret, gav regeringen efter for den engelske gesandts krav om at få hende i tale. Der var visse vanskeligheder, hvad den militære vagt angik, men den skulle nu blot have maske af at være »æresvagt«. Efter besøget udtrykte gesandten ønske om, at dronningen fik lov at bevæge sig friere på slottet, og kommandanten troede, han gjorde hende en glæde ved at føre hende op i de kongelige gemakker ovenover. Men nej. Da hun så dem, brast hun i gråd: »Her har jeg været før!«

Alt blev omhyggeligt nedskrevet i de rapporter, kommandanten indsendte til magthaverne. Om de forstod det hele, er et spørgsmål. Ingen af dem havde været med til den lille frokost i august 1771.

Hun måtte – under friere forhold – blive på Kronborg endnu et par måneder og skrev så sit sidste brev herfra, inden hun forlod landet. Det er dateret Kronborg den 24. maj 1772 og er ikke til kongen. Til ham havde regeringen, endnu før skilsmisdommen faldt, forbudt hende at skrive. Hun skrev til sin bror, kongen af England, og gesandten fik brevet med sig. Det ligger nu i Windsor og vidner om den sorg og bekymring, hun måtte føle ved at skulle forlade sine to små børn. Hun troede dog nok, at hun ville få dem at se igen, men sådan skulle det ikke gå. Tre år efter døde hun i Celle, 24 år gammel.

Konservering af en engelsk finbanker

Af OLE SCHMIDT

Finbanker er betegnelsen for en type støbejernskanon, som har været kendt og brugt fra 1600-årene og helt frem til første halvdel af 1800-årene. Der har været fremstillet ganske mange af disse kanoner, og de har ofte været af ringe tilvirkning med en dårlig overflade uden anden form for dekorationer end nogle bånd placeret forskellige steder på løbet. Selv om kanonerne har været fremstillet i et anseeligt antal både i Sverige og England samt et mindre antal i Holland, er det ikke mange oplysninger, der eksisterer om dem. Hvorfra selve den danske betegnelse for disse kanoner »finsbanker eller finbanker« stammer, hersker der en del tvivl om. Første gang, ordet ses nedskrevet, synes at være i en fortegnelse fra 1722 over flådens støbejernskanoner, som findes i Thotts foliehåndskrift nr. 280. Desværre vides det ikke, hvem denne Thott er, men han må have været ansat på Københavns Tøjhus eller på anden vis have haft en nær tilknytning til dette.

Her omtales blandt andet en kanon som en »12 punds finsbanker af engelsk rids« og det er

sandsynligt, at betegnelsen har været brugt det meste af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene for alle støbejernskanoner, som ikke var fremstillet her i landet og, som traditionen sagde, var anskaffet til flåden ved køb og ikke ved erobring. En gennemgang af Sø-tøjhusbogen fra 1771 viser et stort antal tegninger af hollandske og svenske finbankere og det er nok blandt disse, forklaringen på det noget ejendommelige ord skal findes.

Det vides nemlig, at en stor del af de finbankere, som købtes i sidste halvdel af 1600-årene i Holland, faktisk var støbt på svenske jernværker. Sverige havde næsten monopol på fremstillingen af støbejernsskyts i denne periode og handelen med Holland var stor, antagelig fordi et af de bedste støberier på denne tid ejedes af Louis de Geer (1587–1652) en nederlandsk købmand, som havde store interesser i Holland. Til gengæld for pengelån han havde ydet den svenske stat, fik han god-

Fig. 1. Akvarel af finbanker i rapert, ca. 1800. Dette og de følgende fotografier i artiklen er optaget af Niels Erik Jehrbo.

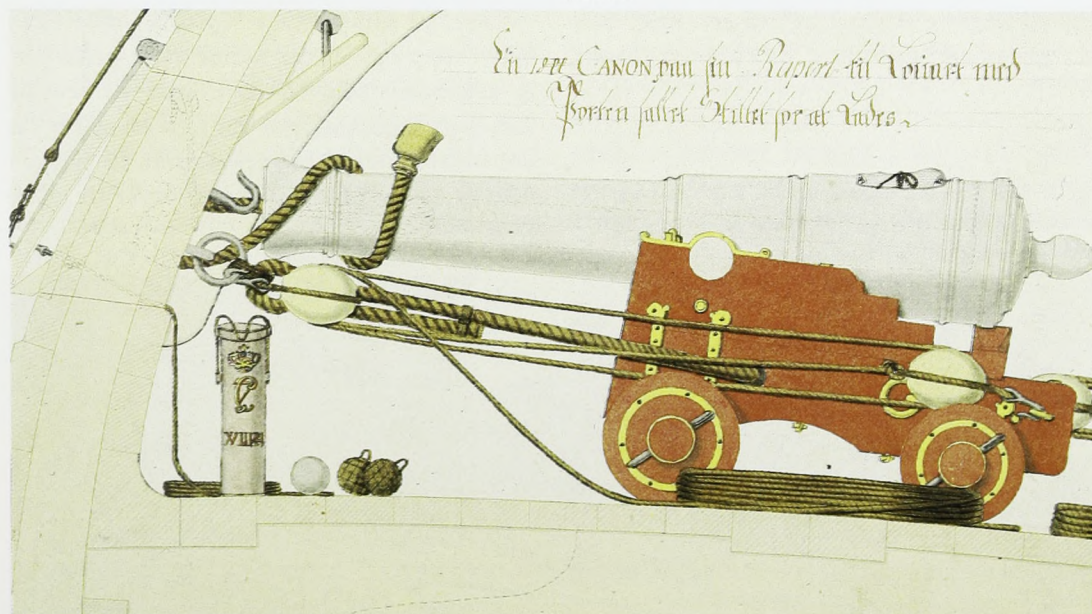

Fig. 2. Afskalninger på kanonens ene tap.

set Finsprång. Jernstøberiet lå i tilknytning til godset og opkaldtes efter dette. Det kunne godt være dette gods' navn, som går igen i benævnelsen finbanker, der bruges af Thott i 1722 om flådens gamle jernkanoner. Ganske vist var der andre svenske støberier, som også lavede kanoner, men Finsprång er nok det sted, vi i denne periode købte flest jernkanoner fra, enten direkte eller over Holland.

Det er tankevækkende, men for os i dag jo absolut ikke fremmed, at en stor del af de kanoner, som danskere, svenskere og hollændere i denne periode brugte mod hinanden, faktisk var fremstillet samme sted nemlig i Sverige. At eksporten af disse kanoner har betydet ganske meget for den svenske økonomi, er der ingen tvivl om.

I 1976 modtog Nationalmuseets Konserveringsanstalt II i Brede en sådan havopfisket finbanker, som blev sendt til konservering af Vendsyssel Historiske Museum. Fundet blev gjort ved Hirtshals.

Normalt er det bedst for havopfiskede støbejernsgenstande, at de, når de bringes på land, opbevares i kar med vand, gerne havvand, dette for at undgå at genstanden udsættes for atmosfærisk luft med en derpå følgende alt for hurtig udtørring, oxidering og afsprængning af overfladen. I dette tilfælde blev kanonen dog ikke behandlet således. Den blev lagt til tørre og så sendt til konservering, hvilket gav en del bekymring, da kanonen ankom,

men det viste sig, at den meget tykke kappe af sammenrustede sten, sand og muslinger var så tæt, at den atmosfæriske luft så godt som ikke var trængt ind til kanonens overflade.

Det første skridt til konservering af kanonen bestod i, at denne kappe skulle fjernes. Dette var en ganske vanskelig proces, da det meget hårde lag ikke sådan lod sig bearbejde, så det tog mange dages arbejde med små mejsler og hamre at komme ind til kanonens overflade. Denne overflade var stort set intakt bortset fra et område på munden og en del af undersiden. Disse mangler skyldtes antagelig, at kanonen er blevet slæbt henover havbunden, inden den er blevet fisket op.

Løbet på kanonen var tilproppet med værk og en træprop. Da der kunne være risiko for, at kanonen stadig var ladt, blev alt arbejde standset, indtil proppen var fjernet og det var konstateret, at kammeret var tomt. Så blev der med et specielt fremstillet bor boret en prøve

Fig. 3. Den delvist afrensede kanon. Bagest på løbet er efterladt en del af muslinge-»kappen« for at vise dennes tykkelse.

Fig. 4. Værk og træprop som har været brugt til at lukke munden på kanonen, så havvand ikke kunne trænge ind.

ud af kanonen. Boret var fremstillet således, at det var muligt at tage en prop ud af hele kanonens godstykkelse. Denne støbejernsprop blev poleret så fint, at den kunne undersøges under mikroskop og således fortælle om støbejernets tilstand og hvilken metode, der var mest velegnet til konservering af kanonen. Slibet viste, at kanonens overflade var korroderet på en måde, så den yderste del af kanonen (ca. 0,8–1,3 cm) kun bestod af et net af grafitflager fyldt op med rust. Dette forårsaget af, at støbejern, når det ligger i saltvand, ruster på en måde, som kaldes grafitkorrosion. Det foregår således: I havvandet dannes en lille galvanisk celle mellem jernet og de i jernet liggende grafitflager. Jernet ruster væk og efterlader grafiten som det før omtalte netværk fyldt med rust. Grafit-indholdet i jernet skyldes det kulstof, som tilsættes jernet for at gøre dette hårdt samt egnet til støbning. Slibet viste endvidere, at kanonen var meget dårligt støbt, jernet er fyldt med huller og slagger. Ellers er det en ganske almindelig støbejern med grafitflager i en matrix af perlit.

For at bevare den oprindelige overflade på havopfisket støbejern må man være yderst forsigtig med valg af behandlingsmetoder, overfladen er så sart, at den meget let ødelægges. Samtidig er det af uhyre vigtighed, at det salt, som er trængt ind i den porøse overflade,

fjernes for at forhindre yderligere forfald af genstanden. Igennem tiderne har man forsøgt mange metoder med større eller mindre held. En meget enkel metode til at fjerne nogle af kloriderne fra havopfiskede jerngenstande, er en udvaskning i mange hold ferskvand eller destilleret vand. Denne metode har været brugt i århundreder, men desværre får man ikke alle kloriderne ud af genstanden, og efter kort tid vil jernet på ny begynde at ruste og overfladen vil skalle af. Derfor må man sikre sig, at så godt som alle klorider i jernet er fjernet, inden genstanden erklæres for færdigkonserveret. Andre metoder har været forsøgt gennem tiderne: kogning i garvesyre, glødning af jernet, elektrolyse osv. Til konserveringen valgtes en blanding af to vidt forskellige behandlinger, som kort vil blive beskrevet i det følgende.

Konserveringen af kanonen, som udførtes af konservator Hanz Nyström, startede med, at kanonen blev sænket ned i et stort kar, der indeholdt en 5% sodaopløsning. På begge sider af kanonen anbragtes jernplader som anoder. Emnet tilsluttedes som katode og en spænding påtrykkes. I en elektrolyseproces som denne vil der fra den negative pol boble brint bort. For at undgå at disse bobler skulle

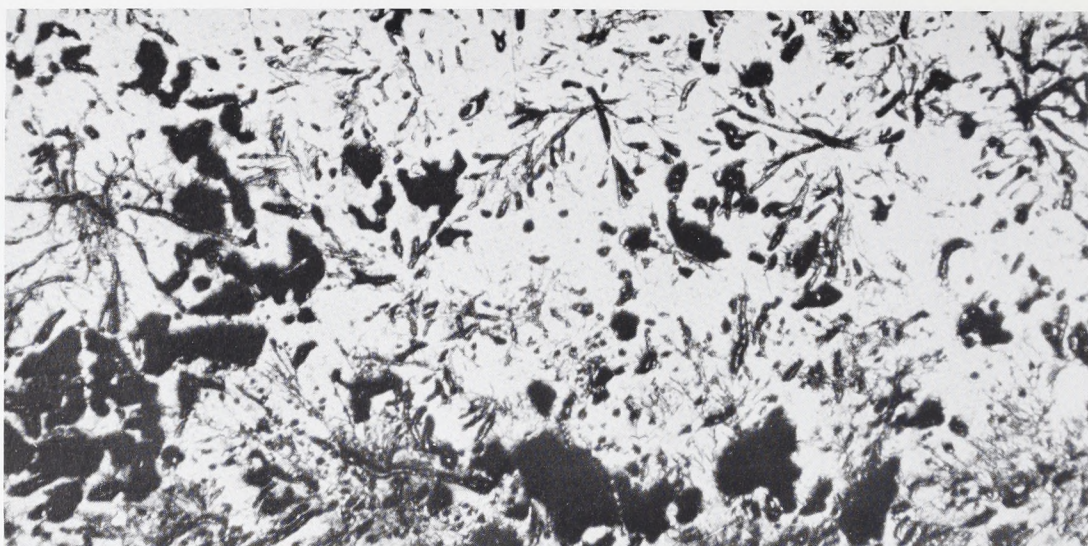

Fig. 5. Uæstet prøve fra kanonen viser den dårlige støbning med slagger og huller. 1:10.

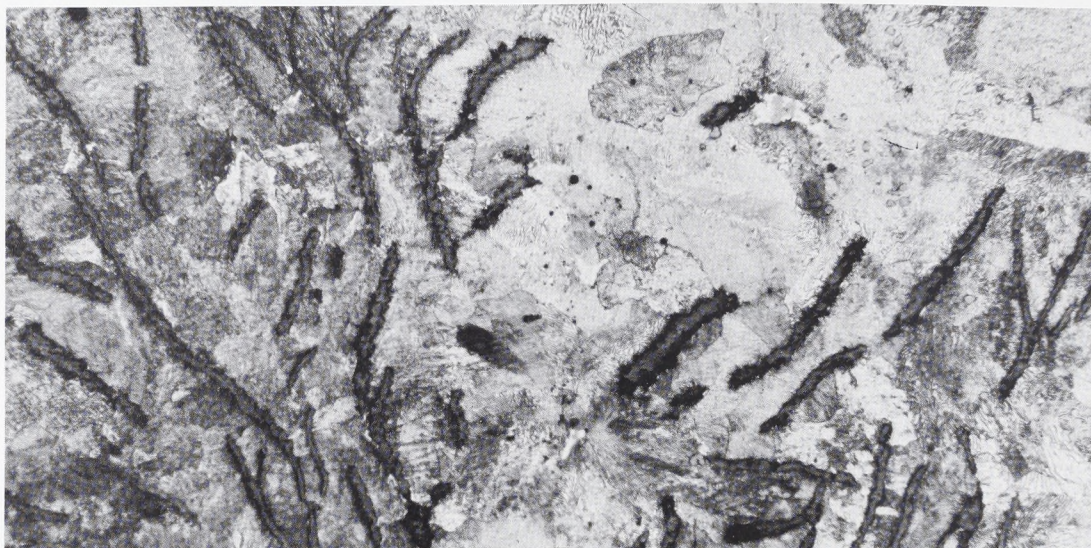
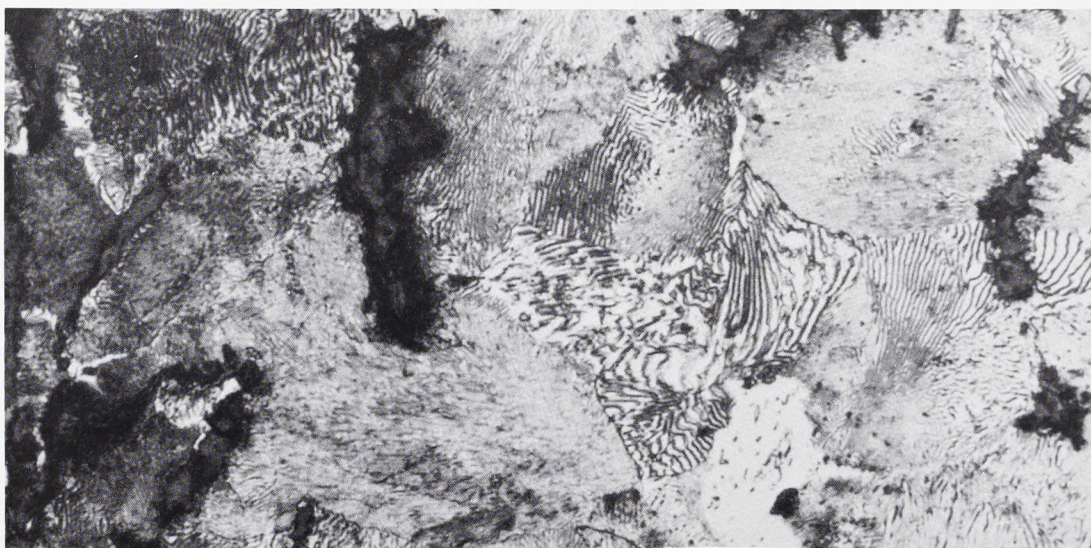

Fig. 6. Grafitflager i Perlit. 1:120.

Fig. 7. Perlitten i stor forstørrelse.

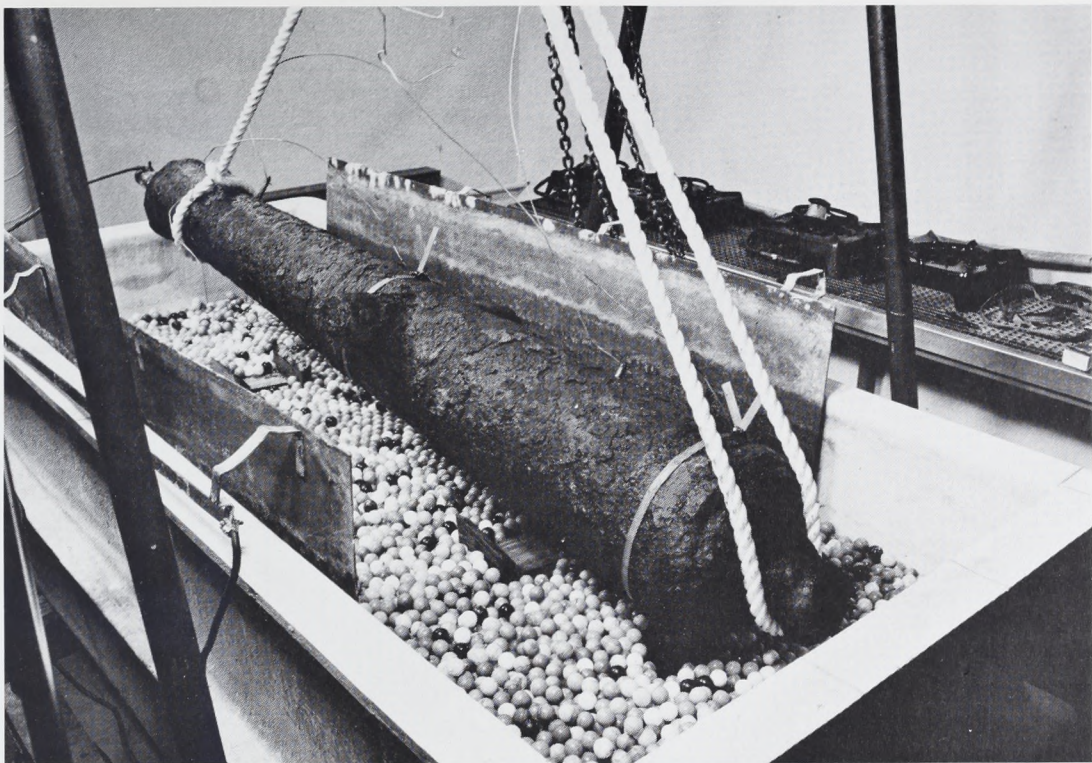

Fig. 8. Kanonen på vej ned i elektrolysekarret. De mange plasticugler virker som låg.

rive den oprindelige overflade af genstanden, blev strømmen holdt nede på omkring 0,1 amp pr. dm^2 , hvilket betød, at brintafgangen var så svag, at den ikke kunne gøre skade. Selve ideen i elektrolysebehandling er at få de negativt ladede klorioner, der er bundet i materialet, til at vandre ud i elektrolytten hen mod jernpladerne (anoden) ved hjælp af elektrolyseeffekten og således få stabiliseret jernet påny. Samtidig med fjernelsen af kloriderne skete der en reduktion af de oxiderede korrosionsprodukter, som også befandt sig i det ydre grafitlag. Hver uge blev der taget en prøve fra elektrolytten (den væske som kanonen lå i). Prøven blev analyseret for sit indhold af klorider og uge efter uge blev resultaterne indtegnet i et koordinatsystem. Når kurven over nogle uger ikke steg længere, blev elektrolytten udskiftet og hele processen startede forfra. Dette stod på i tre måneder. Så skønnedes det, at en svagere sodaopløsning, omkring 2%, kunne bruges, da der på dette tidspunkt allerede var forsvundet store mængder klorider fra kanonen. Behandlingen fortsatte endnu syv en halv måned, og analyser af elektrolytten blev taget hver anden uge. Efter denne modificerede elektrolysebehandling, blev kanonen taget

op og spulet meget omhyggeligt med destilleret vand. Under denne behandling fremkom på den bagerste del af kanonen tre tal indhugget i jernet. Disse tal vendes der tilbage til.

Derefter anbragtes kanonen i et stort kar med varmelegemer. Heri blev kanonen udvandet med to hold destilleret vand. Hvert hold vand blev varmet op fra 25° til 90°C. Denne udvanding skulle fjerne tiloversblevne salt- og sodarester i kanonens overflade. Den svingende temperatur modvirkede dannelsen af jernhydroxid, som kunne lægge sig som et låg ovenpå de porer i jernet, som indeholdt de farlige klorider. Temperatursvingningerne får jernet til at arbejde lidt, dette resulterer i en krakelering af den eventuelle jernhydroxid, således at det destillerede vand kan komme til at vaske kloriderne bort. Under udvandingen faldt pH-værdien fra 11,2 til 7,9.

De følgende seks måneder blev kanonen behandlet med lithiumhydroxid. Denne metode, som er blevet til ved et samarbejde mellem konservator Hanz Nyström og fil.lic. Aake Bresle, går kort fortalt ud på følgende:

Lithiumklorid er letopløseligt i sprit, hvorimod lithiumhydroxid er ret tungtopløse-

Fig. 9. Kanonen i den varme mikrokrystallinske voks. Boblerne skyldes en smule fugt i overfladen.

ligt. Man blander altså lithiumhydroxid i sprit (0,2 g pr. l), anbringer jerngenstanden i opløsningen, og kloridionerne på jernets overflade erstattes af hydroxidioner, samtidig med at der dannes lithiumklorid, som opløses i spritten. Ved sprits vandsugende effekt får man udover det ovennævnte også fjernet eventuel fugt fra genstanden. Hver tiende dag, mens kanonen befandt sig i denne lithiumhydroxid/spritblanding (af økonomiske årsager brugtes træsprit), blev der foretaget lednings-evnemålinger og kloridanalyser på vædsken. Udover disse analyser blev der efter 90, 120, 150 og 180 dage udtaget prøver af grafitlaget, som så blev analyseret for dets indhold af salt. Allerede efter den 150. dag kunne det konstateres, at laget ikke længere indeholdt klorider.

Kanonen blev så vasket grundigt i ren træsprit for at skylle eventuelle rester af lithiumklorid væk fra overfladen. Denne afvaskning er uhyre vigtig, da lithiumklorid er meget hygroskopisk, dvs. vil suge vand til sig og så-

ledes, hvis det ikke fjernes, forårsage nye korrosioner.

Da al spritten i grafitlaget på kanonen var fordampet, skulle kanonen beskyttes mod angreb af fugt og luft.

Indenfor konservering er det en god regel, hvor dette er muligt, at benytte metoder, som er reversible. Derfor er de i industrien så ofte anvendte to-komponent epoxy-overfladebeskyttelseslakker, der ellers er ganske glimrende, ikke velegnede på museumsgenstande. Vi valgte at imprægnere kanonen med en mikrokrystallinsk voks, som har været kendt og

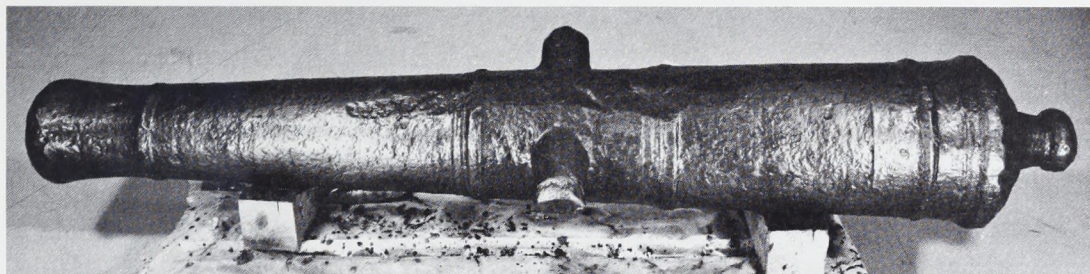

Fig. 10. Kanonens vægt: 8 hundred-weights, 3 quarters, 2 pounds.

Fig. 11. Den færdige kanon.

Fig. 12. Kanonen set fra undersiden, de kraftige slidmærker ses tydeligt.

gennemprøvet i mange år med udmærket resultat.

Til denne opgave har voksen flere fordele men desværre også et par ulemper. Af fordele kan nævnes, at det porøse grafitlag fyldes op med voksen og bliver mere solid, voksen er også meget tæt og forhindrer på bedste vis yderligere korrosion af genstanden, men desværre er voksen ganske let fedtet, hvilket betyder, at voksoprægnede genstande så vidt muligt bør befinde sig i rum, som kan holdes støvfri, da voksoverfladen kan være svær at befri for støv, hvis den først er blevet forurenet.

Voksbehandlede genstande kan ikke tåle at stå direkte i solen og kan heller ikke klare udendørs opstilling.

De dele på kanonens munding, som manglede, blev genskabt i mikrokrytalinsk voks og grafit.

Mens konserveringen af kanonen stod på,

foretoges forskellige analyser på små stykker af grafiten og på stumper fra indersiden af den kappe af rust, sten og sand, som havde dækket kanonen. Et enkelt af resultaterne bør nævnes:

Grafiten viste sig at indeholde op til 2% sulfider. Disse sulfider skyldes antagelig en anaerob-bakterie, der lever i havvand og som reducerer sulfat til sulfider på en måde, som depolariserer de katodiske områder på jernet og fremskynder korrosionen.

De førømtalte tre tal på den bageste del af kanonen er en engelsk vægtangivelse: 8 hundred-weights, 3 quarters, 2 pound. Dette svarer omtrent til 446 kg, hvilket passer med den omtrentlige vægt af kanonen, da den var ny.

Kanonen er nu færdig og transporteret til Hirtshals, hvor den skal monteres i en kopi af en gammel trælavet og kan således beses af publikum.

Hvad nyt om Gundestrupkarret?

Af ANN VILLEMOS

»Glimrende Fund af Sølv-sager, afsendes snarest«. Det var den første meddelelse om Gundestrupkarret, der modtoges på Oldnordisk Museum i København i maj 1891. Meddelelsen kom i form af et telegram, og Sophus Müller, der dengang var direktør for Nationalmuseet, svarede: »Jeg finder, at sagerne skulle fremsendes«.

Senere på dagen kom der endnu et telegram til museet: »Fundet bestaar af en stor flad Sølvofferbolle af 1 Alen 3 Tommers Vidde foroven. Til Bunden passer en rund Sølvskive med en Tyrefigur. Uden om Karrets Rand har i Vertikal Stilling været anbragt 7 store fir-kantede Sølvplader med Gudebilleder og At-

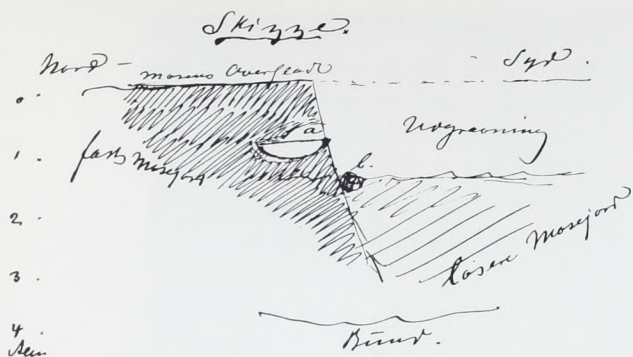
tributter i ophævet Arbejde. Hertil slutter sig 5 andre Sølvplader med Fremstilling af nordisk Gudeliv. Disse have formentlig været anbragte paa et Alters Sider. Fundet er giord i Mose. Det vejer 20 Pund.« (fig. 2).

Ja, det var sandelig »glimrende Sager«. Karret blev fundet af Jens Sørensen, da han sammen med Maren Kirstine Andersen og Søren Mogensen gravede tørv i Rævemosen ved Års. De samlede omhyggeligt alle delene op på deres trillebør og kørte læsset hjem til gården.

Det er de første oplysninger, vi har om behandlingen af karret. Det blev samme år opstillet på Nationalmuseet. Men arkiverne har ingen oplysninger om, hvilke konserveringsmetoder der har været anvendt ved rensningen og beskyttelsen af det.

Fig. 1. Gundestrupkarret har gennemgået en omfattende undersøgelse i forbindelse med nyopstillingen i Dansk Oldtid på Nationalmuseet. Det er nu muligt at se guldbelægningen igen, efter at den gamle lak er rensset af.

- a. Skede, hvor Bollen fandtes med den antatte lille Flække.
- b. Skede, hvor de sidste fundne 3 Saluplader og 2 1/4 af Rauten fandtes.

Fig. 2. Skitse af sølvkarret, som det stod i Rævemosen, da det blev fundet 1891 - »1 Alen under Mosens Overflade midt ude i Mosen. Afstanden fra Mosens søndre og vestre Side er 125 og 35 Alen«. Skitsen findes i Topografisk Arkiv på Nationalmuseets 1. Afdeling.

Nationalmuseets 1. Afdeling er i gang med at nyopstille samlingerne fra Dansk Oldtid. I 1977 var man nået til det store sølvkar fra Rævemosen i Gundestrup. Det blev aftalt med Konserveringsafdelingen for Jordfund, at det skulle tages ned, renses og opstilles i ny montage.

Karret blev skilt ad i sine enkelte dele og bragt over på konserveringslaboratoriet. Når aftalerne om behandlingen er overvejet, og tidspunktet for behandlingen fastlagt, er det konserveringsafdelingens ansvar at tage karret ud af udstillingen, skille det ad og overtage undersøgelseerne i forbindelse med en eventuel nykonservering.

Det var nu muligt at undersøge karrets enkelte dele meget grundigt under mikroskop. Og det gav overraskende resultater.

Overfladen var ved modtagelsen dækket af et lag bruntfarvet lak. Det er et bekendt fænomen, at de lakker, der har været anvendt til beskyttelse af metalliske overflader, bliver mørke med årene.

Fig. 3. Kvindefigur med brede guldarmbånd på overarmene; forgyldning på hænder, bryster og halsring. Hvor guldbelægningen nu er forsvundet, er sølvet ikke poleret. Efter mikroskopiske undersøgelser er vi nu i stand til at fortælle, hvor meget af pladen der er eller har været dækket af guld.

Lakken blev forsigtigt fjernet med en blanding af opløsningsvæskerne toluen, acetone og sprit. Væsken blev duppet på og derefter hurtigt suget op for ikke at skade de rester af organiske materialer, der endnu findes bevaret på bagsiderne af pladerne.

Metallet blev derefter rensset med kalium-natriumtartrat (Rochellesalt) og afvasket med destilleret vand. Til behandlingen blev der kun anvendt bløde pensler for ikke at skade overfladen.

Yderpladerne og den runde bundplade har en udbredt guldbelægning på forsiden, men den er af ukendte årsager overtrukket af sølv på store områder. Vi ved ikke, hvornår det er sket, men da det var svært at fastslå, hvor udbredt guldbelægningen var, forsøgte det at afrense et lille område elektrolytisk med kaliumcyanid for om muligt at fjerne denne senere tilkomne sølvbelægning på guldets. Væsken sivede imidlertid ned under guldets og løsnede det. Derfor måtte det opgives.

Pladerne har tilsyneladende aldrig været afrenset på bagsiden. Der sidder endnu en del harpiks, som ved fremstillingen af karret har været anvendt som underlag ved udpunslingen af figurerne og til at fastholde glasøjnene med.

Fra udgravningstiden findes der rester af mosejord i fordybningerne bag på figurerne; måske har man ved foregående konserveringer ment, at det var harpiks og ladet det blive siddende.

Bundskålen af karret har ingen ornamentik og er afrenset ensartet på yder- og inderside.

Da den gamle brunlige lak var fjernet, sås det tydeligt, hvor der endnu er eller har været guldbelægning. Uden mikroskop havde det ikke været muligt, men nu er det tydeligt, at dér, hvor guldets i sin tid var lagt på, er sølvet ikke poleret som på de omgivende flader.

På billedet af kvindefiguren (fig. 3) er det helt tydeligt, at hun har brede guldarmbånd på begge overarmene. Det var noget nyt. En hel del af guldets er endnu tilbage, men hvor det mangler, er overfladen nopret og altså upoleret. Undersøgelsen gik videre til hænderne. Disse viser samme tegn. Hun har »guldhandsker« på begge hænder. Halsringen er tydeligt »af guld«, ligesom det smukt friserede hår er forgyldt. Og som en lille pikant overraskelse

viste der sig små \diamond = firkanter af guld på brystene (fig. 4). Er det verdens første BH? Øjenomgivelserne er trukket op med guld, og det samme er tilfældet med læberne. De små menneskefigurer ved siderne har guldsko, samtidig med at deres dragt og håret er forgyldt. Hele baggrundsornamenteringen er eller har været guldbelagt.

Disse nyopdagelser fik os til at undersøge alle syv yderplader nøje, og efterhånden var det muligt at registrere udbredelsen af guldbelægningen helt sikkert.

På den næste plade (fig. 5) med kvindefigur fandtes tilsvarende benyttelse af guldbelægningen til at fremhæve detaljer. Selv den ene lille mandfigur har guldarmbånd på overarmene.

Den tredje og sidste plade med kvindefigur (fig. 6) har ikke armbånd, men forgyldning på overarmene. Det begynder over skuldrene og fortsætter ned over albuen. Den ene arm er anbragt lidt mærkeligt, idet den begynder inde ved halsen.

Pladerne med mandfigurer (fig. 7, 8, 9 og 10) var ikke mindre interessante. Der er de samme tydelige brede guldarmbånd, forgyldte hænder, læber, øjenomgivelser og hår. Desuden har alle mændene fået det smukke skæg forgyldt, to af dem (fig. 7 og 8) har tillige bakkenbarter, og på én (fig. 7) er øjenbrynene optrukne med guld ud på siden af hovedet.

En af pladernes mandfigurer har guldarmbåndene anbragt på underarmene (fig. 8). I det hele taget udskiller denne plade sig fra de øvrige – er den måske fremstillet på et andet tidspunkt end disse?

Af alle disse detaljer er guldarmbåndene de mest interessante. På Nationalmuseet kendes ikke tilsvarende brede guldarmringe, som disse menneskefigurer er udstyret med.

På alle yderpladerne med de store menneskefigurer er der tydelige mærker af noget, der må have været anbragt på den ellers polerede og ikke guldbelagte isse. Der er endnu spor af lodninger. Hvad har disse lodninger holdt fast?

Den runde plade med tyrefiguren (fig. 11) er forgyldt over alt på forsiden, hvorfor den ikke i denne forbindelse kan fortælle os noget nyt. Men man kan undre sig over, hvorfor tyrens horn og ører er forsvundet.

Fig. 4. Samme kvindefigur som fig. 3. En del af guldets kan ikke umiddelbart ses på pladen, da der med tiden er dannet et lag af opløste sølsalte over guldets.

Fig. 5. Her har den ene lille mandsfigur armbånd ligesom kvinden.

Karrets indvendige plader (fig. 12) med de mange billedfremstillinger har aldrig haft guldbelægning. Det gav os lejlighed til at undersøge bearbejdningsspor i graveringen og indpunslinger, som figurerne er dekorerede med.

Værktøjet, der har været brugt til at lave dekorationerne med, kender vi ikke. Og dog – ved at gennemgå de enkelte ornamenters på figurerne fandt vi mærker af defekt værktøj (fig. 13). Det er tydeligt at se, at der har været en revne i spidsen af en punsel. Den har efterladt en fejl i mønstret. Denne defekt går igen på flere figurer, ja endog på flere pladers figurer.

Fig. 6. Guldbelægningen understreger armenes former, men der er ingen armbånd.

Fig. 7. En plade, hvor guldbelægningen er vanskelig at se. Kun ved en grundig undersøgelse under mikroskop blev de nøjagtige afgrænsninger fastlagt.

Fig. 8. Guldarmbåndene er anbragt på underarmene af denne mandsfigur. Desuden er der tydelige rester af lodmaterialer på issen over håret. Vi ved intet om, hvad der har været loddet fast.

Fig. 9 og 10.

Fig. 11. Bundpladen med tyren er forgyldt overalt.

Et defekt værktøj kan have været brugt ved dekoration af andre metalgenstande fra samme tid. Hvis det er tilfældet, og de findes, åbner det helt nye muligheder for sammenligninger. Og ad denne vej kan det blive muligt at komme et stykke længere i arbejdet med at løse gåden om Gundestrupkarretts oprindelse.

Før vi gik videre med konserveringsarbejdet, blev der taget aftryk af graveringer og indpunslinger med det meget nøjagtige aftryksmateriale siliconegummi, så vi derved

Fig. 12. Inderplade. Dyrene er dekorerede overalt med graveringer og indpunslinger. Der er en rigdom af værktøjsspor, og da der ikke er lagt guld over, står mærkerne af værktøjet meget klart.

Fig. 13. Bunden af sølvkarret er glat og poleret både udvendig og indvendig. I bunden er der et hul med ujævne kanter. Rundt om hullet er der mærker af den runde tyreplades kant. Det ser ud til, at den har været loddet på for at dække hullet.

har sikret os aftryk af disse spændende detaljer.

Da arbejdet var nået så langt, kom turen til hele bunden af karret. Den har ingen form for ornamentik. Og der har aldrig været nogen guldbelægning.

Der er et stort hul i bunden (fig. 14), og derudfra går der flere revner. Det gør karret skrøbeligt, idet bunden bærer vægten af sidepladerne.

På denne ret store halvrunde bund fandt vi en mængde spor af andet værktøj end punsler og stikker (fig. 15). Det er mærker af værktøj, der har været brugt ved udbankning og afglatning af fladerne. Heldigvis har der ikke været poleret så grundigt på bundpladen, at disse spor er forsvundet. Vi havde rig lejlighed til at sikre os aftryk også af dette værktøjs efterladte spor (fig. 16).

Alle disse teknologihistoriske nyheder er nu ved at blive bearbejdet, og man venter sig meget af de resultater, det kan give. En del af de sammenlignende undersøgelser, der i den forbindelse skal foretages, må foregå i udlandet, da der fortsat ikke er noget, der tyder på, at karret er dansk arbejde.

Der blev taget en række fotografier af karrets enkelte dele efter afrensningen og inden den afsluttende behandling med dæklak. Sølv med og uden guldbelægning er kønnest og

detaljerne tydeligst at se uden lak. Men det er nødvendigt at beskytte metallets overflade mod luftens skadelige indvirkning.

Sølvkarret er nu bragt tilbage i udstillingen, samlet ved hjælp af nødvendige holdere og sat i montre igen. Oprindeligt har karret været

Fig. 14. Bunden set nedefra; de firkantede mærker er siliconegummi, der er påført steder med interessante detaljer af forskellige værktøjsspor.

samlet med bånd, der var loddet på. De er aldrig blevet fundet, og vi ved ikke, hvordan de har set ud.

Men forskningen om Gundestrupkarrets oprindelsessted og tidspunktet for fremstillingen fortsætter ved hjælp af de undersøgelsesresultater, der blev registreret under omkonserveringen.

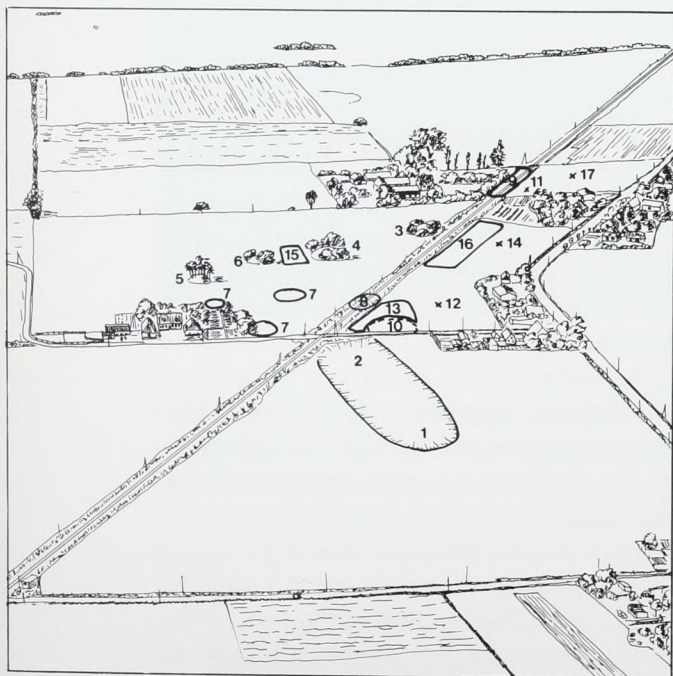
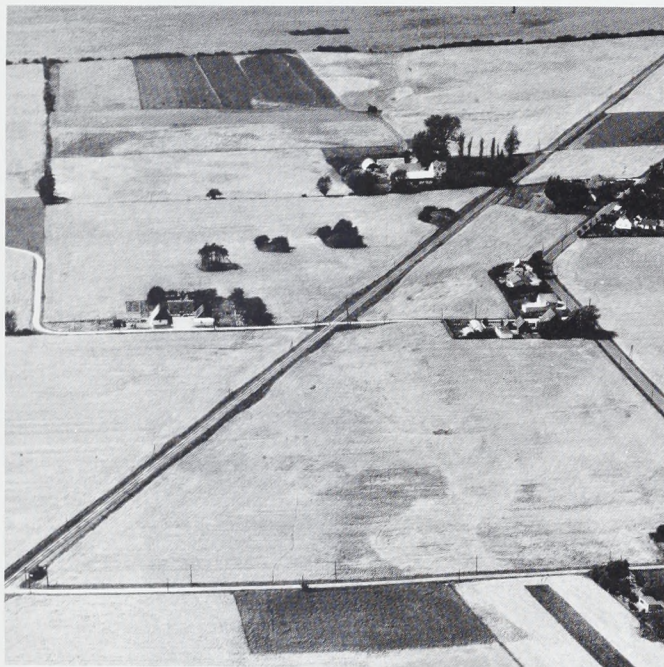
Der er måske grund til at nævne, at der

findes fire kopier af karret på danske museer og et lignende antal på udenlandske. Så vidt vi ved, har ingen af dem guldbelægning som originalen.

Gundestrupkarret er fortsat blevet behandlet med omhu og interesse, som det blev den dag for snart 100 år siden, da det blev gravet op af mosen i Himmerland og bragt i hus på tørvegraverens trillebør.

En ny Himlingøjegrav

Af ULLA LUND HANSEN OG HELGE NIELSEN

Nær landsbyen Himlingøje ca. ti kilometer syd for Køge ligger en af de fornemste hjemlige yngre romertidsgravpladser, måske den rigeste.

Fire anselige fladtoppede gravhøje på en langstrakt grusholdig banke vest for byen er iøjnefaldende mindesmærker fra gravpladsens ældste tid. Langt den største part af fundene hidrører imidlertid fra grave anlagt under flad mark fremkommet ved grusgravning, se fig. 1.

Oprindelig lå her syv gravhøje, kaldet Baghøjene, men tre af dem er åbenbart sløjfet i 1800-årenes første halvdel. Også på andre måder er den oprindelige helhed forstyrret. Ældre kortmateriale fra tiden omkring udskiftningen viser, at der øst for de bevarede Baghøje har ligget en større banke ved navn Bauehøj, i dag reduceret til en lavning efter grusgravning. Desuden anes flere andre steder spor af forlængst sløjfede grusgrave.

Stedets topografi er således ret kompliceret, og det er heller ikke uden problemer at placere de ældre fund præcist på nye terrænkort.

Fig. 1. Luftfoto (fig. 1a) og plan (fig. 1b) over fundlokaliteterne i Himlingøje. 1. Bauehøj, hvorfra indkom fund i årene 1829 til 1835. 2. Grusgrav, hvori kom fund ligeledes i årene 1829 til 1835. 3. Høj, sb. 12, udgravet af S. Müller i 1875. 4. Høj, sb. 13, udgravet af S. Müller i 1875. 5. Høj, sb. 15, udgravet af S. Müller i 1875. 6. Høj, sb. 14, ikke udgravet. 7. Overpløjede høje, sb. 16, 17 og 18, ikke udgravet. 8. Findested for 1878-graven. 9. Findested for skeletter i 1878. 10. Findested for 1894-graven. 11. Findested for glasskår (ca. 1920) og bronze (1952). 12. Findested for grønt glasbæger i 1948. 13. Udgravningsområdet i 1949. 14. Stenlægning uden fund, undersøgt i 1952. 15. Prøvegravning i 1954 med fund af gruber fra yngre stenalder og jernalder samt brandplet fra jernalderen. 16. Areal gennemgravet i 1977. 17. Findested for 1977-graven. (Fig. 1a H. Stiesdal 1968, fig. 1b K. Malting).

Fig. 2. Genstande fra Himlingøje indkommet i 1829 til det Kongelige Museum for de nordiske Oldsager (nr. 1 på fig. 1b).

I 1829 kom de første genstande ind til det Kongelige Museum for de nordiske Oldsager som gave fra Frederik 6.s dronning, Marie Sophie Frederikke. De var alle fundet under grusgravning i Baunehøj. Nogle af de mest sjældne sager stammer fra dette første fund, se fig. 2: Bronzekar af forskellige typer, sølvpokaler, flere glas, bl.a. et glasdrikkehorn, guldfingerringe og en guldarmring.

Også i de følgende år gav den fortsatte grusgravning i Baunehøj fund. I 1833 og 1835 indleveredes fibler af forskellig form, heriblandt en med runeindskrift, samt benkamme, bronzesi, guldfingerringe, glas- og ravperler.

Disse skatte forblev i en årrække uden mange paralleller i nordisk arkæologi, og mulighederne for at gøre flere fund medførte, at Direktionen for de Nationale Mindesmærker besluttede, at tre af Baghøjene skulle udgraves. Undersøgelserne, der blev foretaget i 1875 under ledelse af Sophus Müller, indløste måske knapt nok de høje forventninger, men gav alligevel vigtige resultater. Den ene høj,

nr. 12, indeholdt spor af en central pæl, omkring hvilken højen oprindeligt var opført. Den næste høj, nr. 13, indeholdt en brandgrav med en kaneleret bronzespand som urne. Den sidste af de udgravede høje, nr. 15, rummede foruden en central pæl resterne af en særdeles rig brandgrav med flere bronzekar, guld, sølv, glas, smykker, sporer, remspænde m.m. Alle genstandene på nær en bronzekåsserolle, der var anvendt som urne, var dog stærkt forbrændt på ligbålet.

Få år efter udgravningen af de tre høje begyndte anlæggelsen af den østsjællandske jernbane, og i forbindelse med jordarbejderne stødte man i 1878 på en grav med rigt udstyr; atter fandtes glasdrikkehorn foruden fibel, sølvnål, guldfingerring, perler, træspand med bronzebeslag, lerkar og tenvægt af bronze, se fig. 3. Findestedet for graven blev besøgt af arkæologen C. Engelhardt, der i denne forbindelse gennemgravede de nærmeste omgivelser, dog uden resultat. Men samme år fandtes alligevel ved jernbanearbejdet flere grave med skeletter, dog beskedent udstyrede.

Grusgravningen fortsatte stadig i området mellem Baunehøj og Baghøjene, og i 1894 ramte man atter en grav. Fundet blev meldt til

Fig. 3. Himlingøje, genstande fra 1878-graven (nr. 8 på fig. 1b).

Fig. 4. Himlingøje, udstyret fra mandsgraven fundet år 1894 (nr. 10 på fig. 1b).

Nationalmuseet og undersøgt af C. Neergaard. Det drejede sig denne gang om en mandsgrav med et udstyr bestående af: To benpilespidser, en benkam, to glasbægre med malede billeder af romerske cirkusforestillinger, flere bronzekar, en guldarmring, en guldfingerring, betalingsguld, et remspænde, en sølvfibel og tekstiler af uld og hør, se fig. 4.

Stadig i forbindelse med grusgravning fremkom i 1948 et grønt tykvægget slebet glas, men intet yderligere skete i forbindelse med dette fund. Først det følgende år blev Nationalmuseet tilkaldt, da en ny grav delvis styrtede ned i grusgraven. Undersøgelsen blev nu overtaget af museumsinspektør Hans Norling-Christensen og resulterede i første om-

Fig. 5. Himlingøje, gravgaverne fra den første grav der fremkom i 1949 (nr. 13 på fig. 1b).

gang i redningen af den delvis ødelagte grav, som indeholdt flere bronzekar, tre glasskåle og en guldfingerring, se fig. 5.

Hans Norling-Christensen var stærkt optaget af Himlingøjegravpladsen og de nye muligheder, den bød på til fortsatte studier af den yngre romerske jernalder. Han forsøgte derfor ved et system af søgegrøfter nær de sidst fremkomne fund at lokalisere flere grave og ad denne vej tillige at skabe overblik over fundområdets udstrækning.

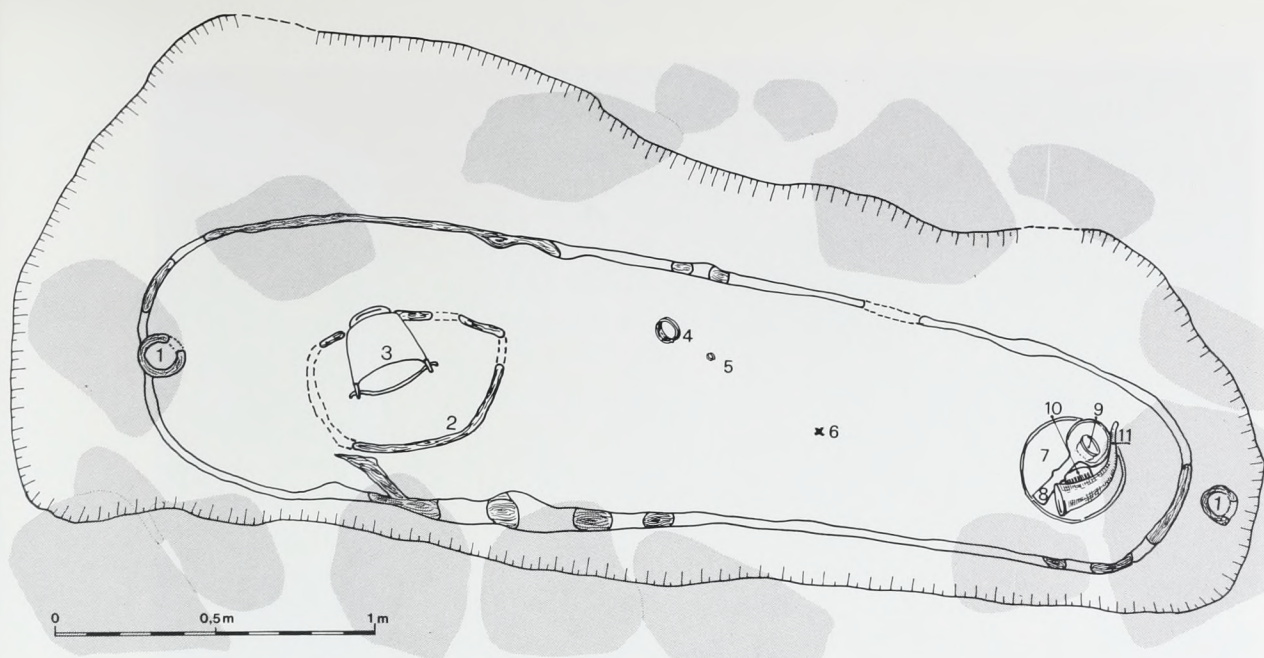
I en af de smalle søgegrøfter fremkom et stort fund, nemlig den rige kvindegrav, der i sin helhed blev bragt ind til Nationalmuseet og i dag udgør et af de interessanteste fund i ud-

stillingen. Også denne grav var i rigeligt omfang forsynet med importerede bronzekar, glas, guldfingerringe og armringe, perler, hårnål osv. se fig. 6. Samme år fandtes endvidere flere fattigt udstyrede grave. I Nationalmuseets Arbejdsmark fra 1951 har Hans Norling-Christensen givet en levende skildring af Himlingøjes fundhistorie frem til og med den rige kvindegrav, »Himlingøjepigen«, hvis udgravning stadig erindres blandt alle egnens beboere.

Yderligere foretog H. Norling-Christensen i 1952 et par prøvegravninger på en lokalitet nord for højene. Ejeren havde her nogle år tidligere sprængt sten på marken og gjort fund af glasskår. Ved prøvegravningen fandtes bronze hidrørende fra en bronzeskål. Efter alt at dømme har stenene således markeret endnu en grav.

Fig. 6. Himlingøje, rig kvindegrav udgravet i 1949 (nr. 13 på fig. 1b).

De heldigt gennemførte undersøgelser mellem 1949 og 1952 gav væsentlige resultater, men bragte ikke nogen endelig afklaring med hensyn til pladsens oprindelige udstrækning, hvilket må ses i sammenhæng med tekniske såvel som økonomiske begrænsninger. Dengang foregik al udgravning endnu ved håndkraft.

I 1977 genoptoges Himlingøjeundersøgelserne af Nationalmuseet og Køge Museum og med Fortidsmindeforvaltningens økonomiske bistand. Hensigten var at skaffe yderligere klarhed over gravpladsens topografi og udstrækning; en direkte anledning til at gå igang igen var også meddelelsen om, at man nord for højene på samme mark som den førnævnte igen havde pløjet på sten.

1977-udgravningerne omfattede brede maskingravede søgegrøfter omkring den nu sløjfede grusgrav, hvor bl.a. de rige 1949-fund var kommet for dagen. Resultatet var negativt. Her var der ikke flere grave at finde.

En ca. 200 m lang og 8 meter bred søgegrøft på nordøstsiden af banen var ligeledes fundløs på nær et par affaldsgruber fra jernalderen og en udaterbar brønd. Det var på sin vis skuffende, men alligevel af betydelig interesse at kunne fastslå, at pladsen åbenbart ikke repræsenterer en sammenhængende koncentration af tætliggende grave. Det blev fundmeddelelsen om det af ploven påtrufne kam-

Fig. 7. Himlingøje, grav undersøgt i 1977 (nr. 17 på fig. 1b). Planen illustrerer stenramme, nedgravningskontur, stammekiste og gravgavernes placering. Gravens orientering var syd-nord kun med en lille afvigelse. 1. Spor efter stolpe for hver ende af kistens afrundede ender. 2. Træbakke. 3. Hemmoorspand. 4. Guldarmring. 5. Guld-fingerring. 6. Findestedet for den gravlagtes tænder. 7. Sølveklædt bronzetallerken. 8. Øse-si. 9. Grønt glasbæger. 10. Benkam. 11. Rødt glasdrikkehorn. (Tegning K. Mallings).

pestensanlæg på gårdejer Lars Ove Christoffersens mark nord for højene, der skulle vise sig at rumme sæsonens overraskelse, både for udgravningsholdet og for de mange, der fulgte arbejdet på nært hold.

Undersøgelsen af 1977-graven strakte sig over godt fire uger. Kampestenene, som ploven havde stødt på, viste sig efter frilægningen at danne en stenramme på omtrent 2×4 m orienteret sydøst-nordvest. I den betonhårde, lerede undergrund tegnede sig en nedgravning af noget nær samme størrelse, se fig. 7.

Efter fjernelse af stenrammen fortsattes afgravningen nedefter, idet der sparedes en tværgående nordøst-sydvestlig profilbalk midt i anlægget. Udgravningsfeltet gjordes rigeligt stort, således at den oprindelige nedgravning kunne følges fra niveau til niveau i plan flade. Samtidig sikrede denne fremgangsmåde nødvendig plads til udgravningsfunktionerne.

Fig. 8. Himlingøje, opdækning i 1977-gravens hovedende (sydenden). Underst den forsøvede bronzetallerken, herpå ligger øse-si, lille grønt glasbæger og det røde glasdrikkehorn. (Foto M. Schou Jørgensen).

Godt en meter under overfladen kunne der konstateres svage træspor efter en udhulet stammekiste med omtrentlige mål $1 \times 3,5$ m. Og ved forsigtig tømning påvistes resterne af et tilhørende, nedsunket låg, bedst bevaret ved kistens nordvestende.

Fig. 9. Himlingøje. Purpurrodt glasdrikkehorn og lille grønt glasbæger fra 1977-graven.

Af den døde var kun tandemaljen bevaret, men gravgavernes placering viser, at hovedet oprindelig har vendt mod sydøst, se fig. 7. En opdækning i gravens hovedende, se fig. 8, omfattede et drikkehorn af glas, et lille glasbæger, et øse-si-sæt af bronze, en sølvbeklædt bronzetallerken og en benkam. Den sølvbeklædte bronzetallerken var placeret direkte på kistens bund. På tallerkenen lå kammen samt øse-si stukket ind i hinanden. Det lille glasbæger var stillet ned i øse-si'en, og ved siden lå endvidere en del organisk materiale og tekstiler. Tekstilet var vævet i kiperteknik, men resterne var så usammenhængende, at deres anvendelse ikke kunne afgøres.

Den omtalte tallerken er svagt konveks og har på undersiden en ganske lav standring. Den er forsølvvet, men uden udsmykning. Hverken fra skandinavisk eller kontinentalt område kendes der paralleller til den. Øse og si er derimod af en særdeles almindelig type i skandinaviske fund.

Det lille grønne glasbæger, fig. 9, er af samme formgivning som de før omtalte cirkusbægre, det vil sige små næsten retvæggede bægre med en standring. Andre eksempler på udekorede glas af denne type kendes, men er i de fleste tilfælde af samme farve og glastykkelse som de bemalede. I den henseende afviger det nye glas fra de hidtil kendte, da det er særdels tyndvægget og næsten blærefrit.

Fig. 10. Himlingøje, opdækning i 1977-gravens fodende (nordenden). Hemmoorspanden er trykket ud af facon af de overliggende jordmasser. Hemmoorspanden har været placeret på en træbakke, hvis lodrette sider er delvis bevaret. Endvidere ses bakkens træbund og den tomte stammekiste med store bevarede træpartier. (Foto M. Schou Jørgensen).

Glashornet, fig. 9, er i flere henseender usædvanligt. Før det fremkom, kendtes kun fire hele glashorn i Danmark, deraf to fra Himlingøje. Det nyttilkomne er ret stort med en særdeles vid munding. Yderligere er det helt; kun det aller yderste af spidsen mangler, og denne skade har det allerede haft, da det i sin tid blev lagt i graven. Overfladen er glat, kun dekoreret med en glastråd lidt under munden. Men mest usædvanlig er farven. Den purpurfarvede glasmasse, hornet er blæst af, har imidlertid ikke været ensartet gennemfarvet, men var med forsæt varieret. Ved blæsningen er der derfor fremkommet et snøet mønster i nuancer af purpur. Det nye glasdrikkehorn er det eneste af denne farve. Farven optræder i det hele taget kun meget sjældent, hvilket skyldes, at den har været vanskelig at fremstille. Blandt de største samlinger af romersk glas i Vesteuropa, specielt i Köln, findes enkelte purpurfarvede glas, dog af helt andre former. Eneste nordiske parallel med hensyn til farven er et lille glasbæger fra Varpelev, få km fra Himlingøje.

I gravens fodende var ligeledes nedsat udstyr, fig. 10. Her stod en bronzespand af Hemmoortype (opkaldt efter en gravplads i Hemmoor i Hannover, hvor der er fundet særlig mange af dem), ornamenteret med

omløbende linier under randen. De støbte hankattacher og selve hanken er omhyggelig udført, hanken således smykket med vulster. Bronzespanden, der var dækket med et trælæg, var sat ovenpå en rund træbakke eller lignende, der optog en stor del af pladsen i kistens fodende.

På grund af bevaringstilstanden og den betydelige mængde organisk materiale blev genstandene i hoved- og fodende optaget i to præparater således at videre udgravning og konservering kunne fortsætte på Nationalmuseets konserveringsafdeling. Dette arbejde udførtes af konservator Maj Stief.

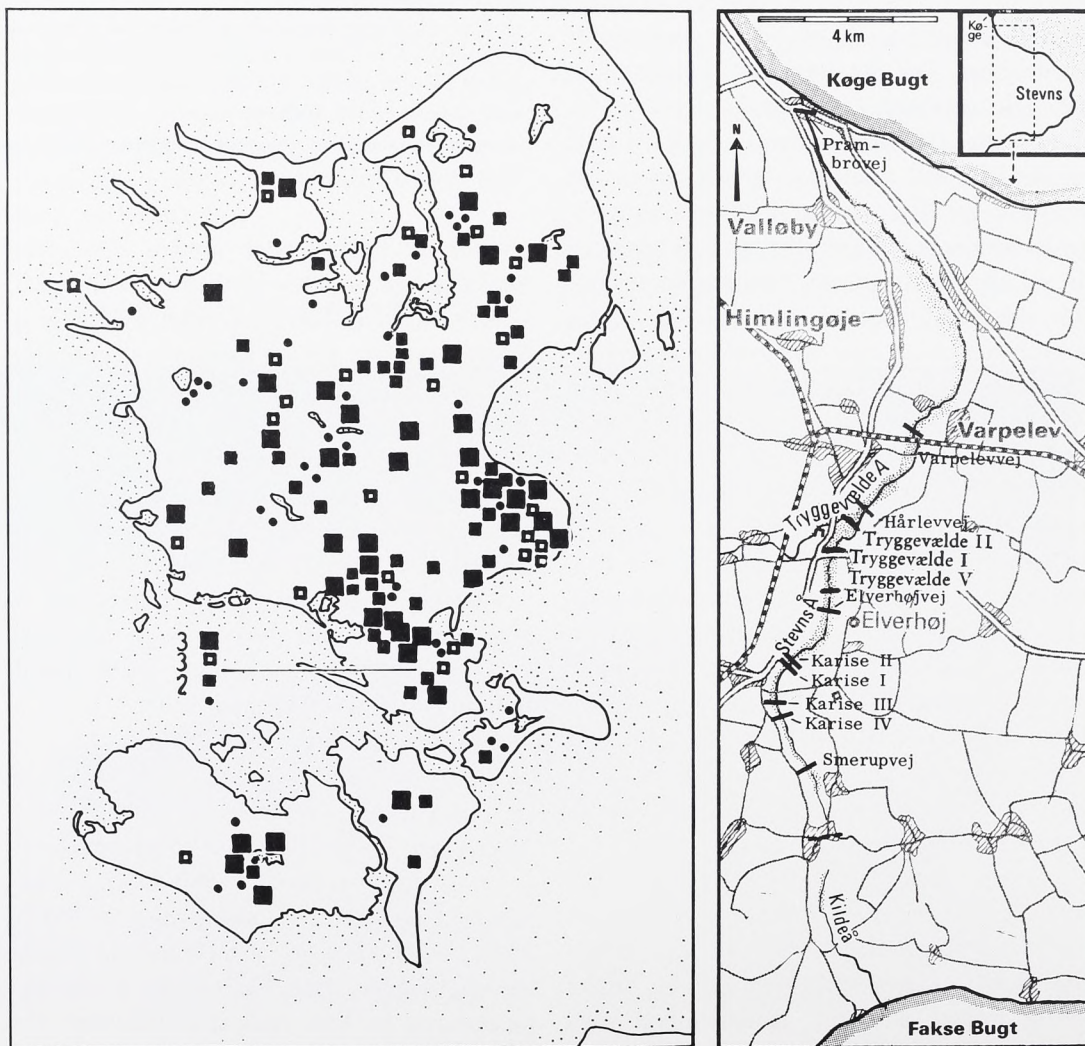
Endelig skal smykkerne omtales, fig. 11. Omkring den gravlagtes underarm har siddet en guldarmring og på den ene hånd en gulfingerring. Fingerringen er enkel og almindelig af type, den består af halvanden vinding guldtråd og vejer 6 g, lødigheden er 981‰. Mere usædvanlig er armringen af såkaldt ormehovedtype. Den har tre spiralvindinger og afsluttes for hver ende af en lille tværriflet

Fig. 11. Himlingøje, guldfingerring og guldarmring fra 1977-graven.

Fig. 12. Fig. 12a. Udbredelseskort over yngre romertids gravfund på den sjællandske øgruppe. ■ Et gravfund. ■ Gravplads, d.v.s. to eller flere grave. □ Usikkert sluttet fund. ● Enkeltfund, eller genstande fundet sammen uden nærmere fundoplysninger. Kortet illustrerer tydeligt koncentrationen af gravfund i øst- og sydsjælland. (Tegning H. Ørsnes). Fig. 12b. Kort over vejlokaliteter påvist i

engene ved Stevns- og Tryggevælde åer. Undersøgelsen er foretaget på strækningen fra Karise til Varpelev. På nær Karise IV, som dateres til ca. 1800, er samtlige veje fra oldtid og middelalder, jfr. tidsoversigten fig. 13.

guldstang, yderst med en kugle. En skarpt markeret kam langs båndets midte indrammes af indslåede ornament. Typen har sin hovedudbredelse i Mälaramrådet samt på Öland og Gotland. Fra Danmark kendes den kun i få eksemplarer. Armringen ser ud til at have været ret ny, da den kom i graven, uden slidspor. Vægten er 177 g og lødigheden 934%. Den var brudt i to dele og viser spor af metaltræthed også andre steder end i bruddet. Bruddet kan være forårsaget af, at man ved gravlæggelsen har bøjet ringen for meget sammen.

Den bevarede tandemalje var tilstrækkeligt til en aldersbestemmelse. Den begravede er en ung person, ca. 20 år gammel, men kønsbestemmelsen må alene afgøres ud fra gravudstyret. Meget taler for, at det drejer sig om en mand; arm- og fingerring er ingen hindring for dette. I kvindegrave med tilsvarende ud-

styr har man sædvanligvis yderligere fibler, perler, hårnåle osv.

Den nye grav hører i tid hjemme omkring midten af yngre romertid, dvs. ca. 300 e.Kr. Den er formentlig lidt senere end hovedparten af de øvrige Himlingøjegrave.

Af udenlandsk herkomst i den nye grav er Hemmoorspanden, øse-si, bronzetallerkenen, glasbæger, glasdrikkehorn og eventuelt også guldarmringen.

Fælles for bronzer og glas er, at de er fremstillet i de nordvestlige romerske provinser, i Gallien. I disse områder fandtes store værksteder for bronzer, glas, og andet kunsthåndværk foruden en veludbygget, alsidig industri. Allerede i løbet af første århundrede blev disse provinsværksteder af væsentlig betydning og afløste efterhånden de italienske værksteder.

Hemmoorspande har man oftest ment var fremstillet i Gressenich ved Aachen, men andre områder kan ikke udelukkes. I den nordlige del af Gallien lå andre værksteder; bronzetallerkenen og øse-si sættet hidrører uden tvivl herfra.

Glas blev ligeledes produceret i stort omfang i de vestlige provinser, specielt området omkring Köln var vigtigt. I områderne omkring Rhindalen og Meuse findes hovedkoncentrationen af glasdrikkehorn, og det er også her eksempler på purpurfarvet glas optræder. I denne egn må det purpurfarvede glasdrikkehorn være fremstillet, og det lille glasbæger er af samme oprindelse.

Der er som nævnt mulighed for, at guldarmringen er af ganske anden herkomst, idet typen har sin hovedudbredelse i Mälaramrådet på Öland og Gotland. Nordisk er den under alle omstændigheder.

De genoptagne Himlingøjeundersøgelser er endnu langt fra ført til ende, og der kan stadig gemme sig overraskelser til kommende sæsoner. En samlet vurdering af gravpladsen og de interessante spørgsmål omkring dens miljø er det derfor endnu for tidligt at give.

Men det er indlysende, at vi med de rige fund har at gøre med mere end almindelig velstand. På Himlingøjegravpladsen og andre

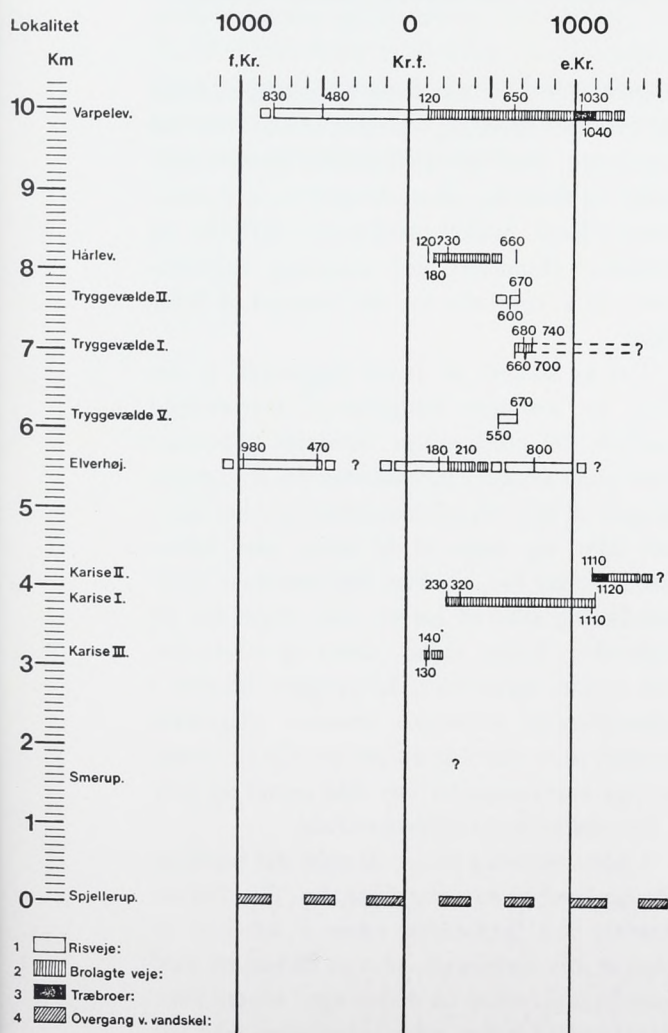

Fig. 13. Tidsskema over oldtids- og middelalderveje ved Stevns- og Tryggevælde åer.

Fig. 14. Afsnit af den 250 meter lange brolagte vejovergang ved Elverhøj. Datering 2. årh. e.Kr. (Foto H. Nielsen).

øst- og sydsjællandske gravpladser, møder vi de øverste sociale lag i et udpræget klassesdelt samfund. Så udover at fortælle handelshistorie giver fundene også indblik i jernaldersamfundets sociale forhold.

Selv om fundstoffet er ensidigt, fristes man til at drage videre konklusioner, dog med alle de forbehold, som et arkæologisk kildemateriale under alle omstændigheder dikterer.

En nær handelskontakt med Romerriget, som omkring Kristi fødsel placerede sine nordlige grænser i Mellemeuropa og Rhinområdet, kan allerede spores i ældre romertid, dvs. fra omkring Kristi fødsel og frem til ca. 170 e.Kr. Importvarerne, som ofte stammer fra Italien, møder man herhjemme først og fremmest i grave på Lolland, selv om import også nåede Fyn og Østjylland.

I yngre romertid var de italienske værksteders rolle som nævnt stort set udspillet med de provinsialromerske værksteder som arvtagere. Dette skifte indtrådte samtidig med store forandringer i disse relativt nykoloniserede områder. Markomannerkrigene (166–180) indledte denne epoke, der i visse områder kendetegnedes ved borgerkrig, oprør og germanske

angreb. Alt dette medførte vanskeligheder for de interne rejser og varetransporter især ad landvejen. Man ser, at handelen decentraliseredes og samtidig gik også landbrugsproduktionen tilbage, hvilket resulterede i inflation og prislove. Handelen blev underlagt restriktioner, bl.a. fordi der var stor mangel på fødevarer.

Det er sikkert på denne baggrund, at der sker en markant forøgelse af kontakterne nordpå. De nordvestlige romerske provinser med gode søværts forbindelser fra Rhinmundingen til bl.a. Sydsandinavien har her kunnet sikre sig nogle af de varer, man havde størst behov for, til såvel den romerske civilbefolkning som til hæren, dvs. frem for alt fødevarer, huder, skind, slaver og måske andre mindre vareemner. Til gengæld fik man i Skandinavien romerske bronzer, glasvarer, mønter m.m. for ikke at tale om alle de mange mulige varekategorier, der ikke sætter sig spor i det arkæologiske kildemateriale.

I dette mønster finder da også det fundrige Østsjælland en naturlig plads, fig. 12a. Stærke kræfter har formentlig været i stand til at placere alle aktiviteter, som er forbundet med fjernhandel, netop på denne egn, et sted hvor adgangen til havne eller ladepladser ikke var

alt for besværlig, og hvor al vareudveksling kunne foregå kontrolleret. Hvor dette center præcis skal søges, lader sig endnu ikke fastslå, skønt meget peger i retning af Stevns. Til dette endnu ukendte sted har man stævnet langvejs fra, og fremmedartede romerske varer er udvekslet med solide naturalier.

Denne trafik, som efter fundenes tidsmæssige fordeling at dømme må have strakt sig over flere generationer, har sat sig ganske solide spor. Under denne synsvinkel er det i hvert fald fristende at forklare den kraftige udbygning af områdets vejnet i tiden omkring 2. og 3. århundrede e.Kr., således som en række undersøgelser over veje og vadesteder ved Stevns- og Tryggevejle Åer i de senere år har givet oplysninger om, se fig. 12 og 13. Det er store foretagender, der er sat i gang for at vedligeholde og nyanlægge store velbyggede brolagte veje over den flere hundrede meter brede ådal, der sætter et kraftigt naturligt skel mellem Stevns og det øvrige Østsjælland, se fig. 14. Flere steder er de anlagt til afløsning af langt ringere risbyggede veje. Disse undersøgelsesresultater peger så afgjort i samme retning som gravfundsmaterialet.

Men hvis det er agerbrugssamfundets overskudsproduktion, som i sidste instans er velstandskilden, kan man måske forvente, at det økonomiske opsving også afspejler sig i bebyggelsesstrukturen og i udnyttelsen af de dyrkede arealer. Desværre er antallet af kendte bopladser fra tiden mere end sparsomt, så her kan der ikke bygges på nyt materiale. Det vil næppe være unaturligt at forestille sig bebyggelsen koncentreret i landsbyer i lighed med dem, der er fremkommet ved de seneste års omfattende jyske bopladsudgravninger. Den frugtbare østdanske morænejord er man i hvert fald ikke veget tilbage for at udnytte intensivt.

De samfundsklasser, der administrerede retten til jorden og overskuddet af produktionen, har i første række formået at udnytte de muligheder, som bød sig med den øgede handel. Det velstående dynasti i Himlingøje har ikke befundet sig langt fra samfundspyramidens top og sikkert tager aktivt del i de begivenheder, der i nogle generationer gjorde Østsjælland til centrum for en magt, hvis geografiske udstrækning vi ikke kan fastslå præcist.

Statskapitalisme i oldtiden

De første Ptolemæerkonger og Ægypten

Af OTTO MØRKHOLM

Umiddelbart efter Alexander den Stores død i 323 f.Kr. sikrede en af hans dygtigste og mest betroede makedonske officerer, Ptolemaios søn af Lagos, sig embedet som statholder i Ægypten. Denne provins udmærkede sig, foruden ved sin store frugtbarhed og deraf følgende rigdom også ved sin isolerede position. Beskyttet mod ydre fjender af ørkenstrækninger mod Libyen i vest og af Sinai-ørkenen mod øst lå den snævre Nildal trygt og uforstyrret. Sydgrænsen mod Nubien var let at forsvare og bød kun sjældent på politiske problemer; i nord var Nil-deltaet ud mod Middelhavet vanskeligt tilgængeligt for en invasion fra søsiden, hvad både oldtidens hærførere og middelalderens korsfarere måtte lære gennem dyrekøbte erfaringer. Endvidere havde landet en ensartet befolkning med en særpræget kultur, og – hvad der var meget vigtigt for den følgende udvikling – ægypterne var gennem årtusinder vænnet til et stramt centralstyre med et omfattende bureaukrati, fordi man kun under en sådan organisationsform kunne udnytte Nilens frugtbare vande fuldt ud. På dette grundlag oprettede Ptolemaios og hans efterfølgere en af oldtidens mest centralistiske og gennemkontrollerede statsdannelse, hvor orientens bureaukrati og grækernes økonomiske effektivitet kombineredes til en mærkelig moderne styreform, der på mange punkter viser overraskende paralleller til vor egen tid. I det følgende skal jeg fortrinsvis beskæftige mig med den del af den økonomiske politik, der vedrører møntvæsenet, fordi vi her gennem undersøgelser af selve mønterne kan følge udviklingen i regeringens politik, samtidig med at talrige papyrus-dokumenter giver os oplysninger om systemets praktiske funktion.

I årtierne efter Alexanders død kæmpede hans generaler om verdensrigets fremtid. Nogle stræbte efter at bevare dets enhed, naturligvis med sig selv i de ledende roller, mens andre ønskede at erhverve sig en god bid af

Fig. 1. Alexander den Store, sølvtetradrachme fra Alexandria, ca. 326–323 f.Kr. Sylloge nr. 7.

Fig. 2. Alexander den Store, guldmonnt (didrachme) fra Alexandria, ca. 326–323 f.Kr. Sylloge nr. 6.

kagen til egen fordel, dvs. stræbte efter den størst mulige selvstændighed for deres egne provinser. Blandt provinsstatholderne var Ptolemaios i Ægypten nok den, der mest konsekvent forfulgte en decentralistisk politik og arbejdede på at opnå den absolutte uafhængighed af enhver centralregering. Det første tegn herpå viste sig allerede omkring 320 f.Kr. i hans møntprägning. Kun tre-fire år efter Alexanders død indførte han sin egen mønttype, mens de andre efterfølgere stadig udsendte mønter med de gamle Alexander-typer.

De vigtigste mønter under Alexander var tetradrachmer (firedrachmer) og drachmer af sølv med Herakles' hoved på forsiden og en tronende Zeus på bagsiden, samt didrachmer (to-drachmer) af guld med et Athena-hoved på forsiden og en stående sejrsgudinde, Nike eller Victoria, på bagsiden. Enheden var en drachme af attisk vægt, 4,30 g, hvilket giver en didrachme på 8,60 g og en tetradrachme på 17,20 g. På Alexanders tid var guld 10 gange så meget værd som sølv, således at guld-didrachmen, der kaldtes 'khrysous', har haft en købekraft svarende til tyve sølvdrachmer, eller fem tetradrachme-stykker.

Alexanders mønter blev præget i godt tyve forskellige møntsteder spredt ud over hans verdensrige fra Makedonien til Babylon. Hans nygrundlæggelse Alexandria i Ægypten blev også forsynet med et møntsted, der begyndte sin produktion omkring 326 f.Kr. af guld- og sølvmonter i en særlig fremragende kunstnerisk kvalitet (fig. 1–2). Disse udmøntninger blev fortsat i nogle år under Ptolemaios, men da denne følte sig sikrere i sadlen, indførte han omkring 320 f.Kr. den ny mønttype. Sølvtetradrachmen blev stadig præget i Alexanders navn med den tronende Zeus som bagsidetype, men på forsiden blev Herakles erstattet af et portræt af den afdøde erobrerkonge udstyret med en række guddommelige attributer (fig. 3–4). Om halsen bærer han Zeus' gedskind, ægiden, bundet sammen med to slanger. Ved tindingen ses Zeus Ammons krumme vædderhorn; denne guddom med hjemsted i den libyske ørken havde jo erklæret Alexander for sin søn og forudsagt hans verdensherredømme. Endelig er kongens hoved dækket af den afflåede hovedhud af en elefant, hvis stødtænder og snabel rager frem over hans pande. Elefanten var et symbol på Indien og henviste således til Alexanders fremtrængning til den kendte verdens yderste grænser. Ptolemaios' nære tilknytning til den store erobrerkonge fremgår også af, at han allerede i 321 f.Kr. havde »stjålet« Alexanders lig, der var på vej tilbage til hans stamland Makedoni-

Fig. 3. Ptolemaios, statholder i Ægypten, sølvtetradrachme fra Alexandria ca. 320 f.Kr. Sylloge nr. 11.

Fig. 4. Ptolemaios, statholder i Ægypten, sølvtetradrachme fra Alexandria ca. 315 f.Kr. Sylloge nr. 12.

Fig. 5. Ptolemaios, statholder i Ægypten, sølvtetradrachme fra Alexandria ca. 314 f.Kr. Sylloge nr. 13.

Fig. 6. Ptolemaios, statholder i Ægypten, sølvtetradrachme fra Alexandria, ca. 310 f.Kr. Sylloge nr. 15.

Fig. 7. Ptolemaios, statholder i Ægypten, sølvtetradrachme fra Alexandria ca. 310–305 f.Kr. Sylloge nr. 20.

en, og havde bisat det i sin ægyptiske hovedstad Memphis, hvor en kult omkring den døde konge samtidig blev indstiftet. Det er muligt, at Alexander-fremstillingen på forsiden af Ptolemaios' nye mønter ligefrem er en gengivelse af den nye guddoms kultstatue.

Den næste ændring i sølvtetradrachmen fandt sted nogle år senere, omkring 314 f.Kr. Det var nu bagsiden, der blev forandret, idet den siddende Zeus blev skiftet ud med en stående Athena i kæmpende positur udrustet med skjold og tordenkile (fig. 5–7). Mønternes attiske vægt blev i første omgang bevaret, men nogle få af mønterne bærer i stedet for Alexanders navn den interessante indskrift »Ptolemaiou Alexandreion«, der enten kan betyde »Ptolemaios' Alexandermønt« eller »Ptolemaios' mønt fra Alexandria« (fig. 5). Den nye indskrift findes imidlertid kun på nogle få mønter; man vendte hurtigt tilbage til den gamle form, hvor Alexanders navn optræder alene.

Fig. 8. Ptolemaios 1. 305–285 f.kr., sølvtetradrachme fra Alexandria. Sylloge nr. 47, 14,87 g.

Fig. 9. Ptolemaios 1. 305–285 f.Kr., sølvtetradrachme fra Alexandria. Sylloge nr. 69, 14,14 g.

Fig. 10. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr. guldmønt (pentadrachme eller »trikhrysa«) fra Alexandria. Sylloge nr. 106, 17,80 g.

Fig. 11. Ptolemaios 1. 305–285 f.Kr., bronzemønt fra Alexandria. Sylloge nr. 80.

Mere bemærkelsesværdigt er det, at Ptolemaios omkring 310 f.Kr. nedsatte vægten på sine sølvtetradrachmer fra ca. 17,20 g til ca. 15,70 g eller med knap 9 % (fig. 7). I årene efter 305 f.Kr., da Ptolemaios omsider selv antog kongetitlen og officielt brød med enhedspolitikken, indførte han også nye mønttyper for både guld- og sølvmonter, nemlig på forsiden sit eget portræt med kongediademmet og på bagsiden sit særlige symbol eller våbenmærke, en ørn stående på en tordenkile, og indskriften 'Kong Ptolemaios' (mønt) (fig. 8–10). Valget af de nye typer og den nye indskrift er en talende demonstration af tingenes forandrede tilstand. Ptolemaios optræder her som den helt uafhængige konge og dynastigrundlægger med uindskrænket myndighed over sit med sværdet erobrede land. Samtidig sættes sølvmonternes vægt ned i to tempi, først til ca. 14,90 g og derefter til 14,24 g for en tetradrachme, som således bliver ca. 17 % lettere end den oprindelige attiske vægt (fig. 8–9). Guldet blev hovedsagelig udmøntet i pentadrachmer eller 5-drachme stykker, som vejer 17,80 g og kaldtes »trikhrysa«, fordi de gjaldt 60 sølvdrachmer eller tre gange så meget som den gamle guldmønt »khrysous« (fig. 10). På dette tidspunkt henimod Ptolemaios' tilbage-træden i 285 f.Kr. var værdiforholdet mellem guld og sølv ændret til 1:12; dvs. at guld var blevet dyrere i forhold til sølv, idet der nu

skulle 12 g sølv til at erhverve 1 g guld, mens man tidligere kun havde betalt 10 g sølv derfor. Samtidig med de sidste typer af ædelmetalmonter (værdi- eller substansmonter) indførtes også udmøntningen af en stor serie af bronzemønter på 14–18 g, der fungerede som skillemønt i den daglige omsætning, dvs. at deres værdi var fastsat af regeringen som en bestemt brøkdel af substansmonterne, uden hensyn til den egentlige metalværdi (fig. 11).

De forskellige ændringer i først og fremmest sølvmonternes vægt har været forklaret som et forsøg på at følge udviklingen i bytteforholdet mellem guld og sølv. Og det lyder da også meget sandsynligt, at de forskellige vægte er blevet fastsat under hensyn hertil. Men den egentlige årsag ligger nok dybere. Guldets værdistigning fra ca. 310 f.Kr. skyldtes formentlig en relativ eller absolut nedgang i produktionen af dette metal. De andre dele af det makedonske verdensrige klarede denne situation ved at gøre sølvet til det dominerende betalingsmiddel og indskrænke udmøntningen af guld til særlige lejligheder. Mens man under Alexander og i de første år efter hans død havde haft tilstrækkeligt af både guld og sølv dels fra de makedonske miner, dels fra den besejrede Perserkonges skatkamre til at opretholde et bimetallisk system med guld og sølv som ligeværdige betalingsmidler med et fast omvekslingsforhold, gik man nu tilbage til

tilstanden før Alexander, hvor sølvet havde været næsten enerådende som betalingsmiddel i den græske verden, mens guld hovedsageligt betragtedes som en vare.

Derved kom Ptolemaios imidlertid i en vanskelig situation, fordi Ægypten ikke var i besiddelse af sølvminer, men derimod havde adgang til ganske betydelige guldforekomster i den nubiske ørken. Selv om det rige lands eksportoverskud nok kunne skaffe sølv til landet, var det dog en ulempe at være afhængig af tilførsel udefra på et så vigtigt område. Mens Alexanderrigets øvrige efterfølgerstater ved at fastholde den attiske vægt på sølvmonterne dannede ét stort cirkulationsområde, hvor de forskellige staters udmøntninger let bevægede sig over de politiske grænser, blev Ægypten ved Ptolemaios' »separatistiske« politik til en afskærmet enklave med en cirkulation af lokal mønt, der på grund af sin særlige vægtstandard vanskeligt kunne afsættes uden for landets grænser. Hertil kommer, at sølvmonterne formentlig i et vist omfang har været overvurderede, dvs. af staten har fået tildelt en værdi noget over deres indhold af metal. På denne måde forsøgte Ptolemaios at holde sine sølvmonter i Ægypten i videst muligt omfang, og denne bevidste politik, der er helt i overensstemmelse med de almindelige merkantilistiske tendenser i styringen af Ægyptens økonomiske liv, må betragtes som den egentlige grund til indførelsen af det særlige ægyptiske møntsystem. Dette indførtes også i de områder, som Ptolemaios var i stand til at indlemme i sit rige: Kyrenaika, det nuværende Libyen (fra 322 f.Kr.), Fønikien og Palæstina (fra 300 f.Kr.) og Kypren (fra ca. 294 f.Kr.).

Ptolemaios 2., der regerede fra 285 til 246 f.Kr., videreførte i begyndelsen sin faders møntsystem med sølvtetradrachmer og guldpentadrachmer som de vigtigste værdimønter, mens skillemønten stadig var bronzemønter på 14–18 g. Han fortsatte også med anvendelsen af faderens portræt og øvrige mønttyper. Mens møntproduktionen hidtil havde været koncentreret i Alexandria i Ægypten, prægede administrationen under Ptolemaios 2. også i de fønikiske handels- og havnebyer, Gaza, Joppe, Ptolemais, Tyros og Sidon, formentlig fordi man ønskede, at omsætningen i disse

Fig. 12. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr., sølvtetradrachme fra Tyros, dateret år 24 = 262/1 f.Kr. Sylloge nr. 486.

Fig. 13. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr., sølvtetradrachme fra Ptolemais, dateret år 35 = 251/0 f.Kr. Sylloge nr. 474.

vigtige transitbyer for karavanehandelen skulle foregå i rigets mønt. Her indførtes i året 266/5 f.Kr. den praktiske skik at datere mønterne ved hjælp af kongens regeringsår, hvad der i hvert fald har vakt udelt bifald hos nutidens møntforskere, hvis arbejde derved lattes betydeligt (fig. 12–13). Omkring 261/0 f.Kr. erstattedes kongetitlen på sølvmonterne med titlen 'soter' eller 'frelser', den nu guddommeliggjorte dynastigrundlæggeres kultnavn.

Udmøntningen af disse sølvtetradrachmer fortsatte i betydeligt omfang i de fem fønikiske byer til Ptolemaios 3.s sjette regeringsår, 242/1 f.Kr., hvor den stoppede brat.

I selve Ægypten indførtes mellem 270 og 258 f.Kr. et helt nyt møntsystem. For mønterne af ædelmetal gjaldt det, at nominalerne blev gjort større. Den almindeligste guldmønt blev en otte-drachme, som i de skriftlige kilder kaldes 'mnaieion', fordi den repræsenterede en værdi af en mine eller 100 drachmer i sølv. Den udmøntedes i to forskellige typer. Den ene hædrede Ptolemaios 2.s afdøde søster og hustru Arsinoë, hvis portræt prydede forsiden, mens bagsiden er optaget af et dobbelt overflødhorn, et symbol på rigdom og yppighed (fig. 14). Den anden type var udpræget dynastisk, idet den på forsiden bar portrætter af Ptolemaios 2. og Arsinoë, på bagsiden et lignende dobbeltportræt af forældrene Ptolemai-

Fig. 14. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr., guldoktadrachme fra Alexandria i Arsinoës navn. Sylloge nr. 134, 27,80 g.

Fig. 15. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr., guldoktadrachme fra Alexandria, »Adelphōn Theōn«. Sylloge nr. 132, 27,71 g.

Fig. 16. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr., guldoktadrachme fra Alexandria, »Adelphōn Theōn«. Sylloge nr. 133, 13,84 g.

Fig. 17. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr., sølvdekadrachme fra Alexandria i Arsinoës navn. Sylloge nr. 136, 34,14 g.

os 1. og Berenike. Indskriften lyder 'Adelphōn Theōn' eller »Søskendeguderne«, Ptolemaios 2.s og hans søster-hustrus officielle kulnavn (fig. 15). En ottedrachme eller oktadrachme skulle egentlig veje ca. 28,5 g, men på grund af en yderligere stigning i guldprisen blev de nye mønter udsendt med lidt lavere vægt, ca. 27,8 g, hvilket svarer til et bytteforhold som

1:12,8 mellem guld og sølv. Af den anden type prægedes også guld-tetradrachmer eller 'pentekontadrachmer', 50 drachmestykker efter deres værdi i sølv (fig. 16). Man ser, at ved alle de almindelige betegnelser for guld-mønter er det deres værdi i sølv, der udtrykkes, et tydeligt bevis på at sølvet trods alt regnedes for den egentlige værdimåler.

Samtidig med indførelsen af de nye guld-mønter blev produktionen af sølv-tetradrachmer i Alexandria stærkt nedsat. I stedet udmøntedes nu fortrinsvis sølv-dekadrachmer eller 10 drachme-stykker på ca. 35,60 g, med Arsinoë på forsiden og overflødheds-hornet på bagsiden (fig. 17).

Meningen med at indføre de større nominaler af ædelmetal har givetvis været at indskrænke deres anvendelighed i den almindelige omsætning og reservere dem for større transaktioner. En sølvdekadrachme svarede til godt 10 dages løn for en fri arbejder og de to guldmønter altså til over 1½ og 3 måneders løn. Det er indlysende, at mønter af denne størrelse ikke har været beregnet til den daglige torvehandel. Denne havde altid været foretaget ved hjælp af skillemønten i bronze, men med forøgelsen i substansmønternes nominaler opstod der et nyt behov for betalingsmidler af mellemstørrelse. Til dækning heraf indførte Ptolemaios 2. nu en serie af bronzemønter i flere forskellige nominaler. Den tungeste mønt vejer omkring 92 g, og der findes 7 andre nominaler med vægt aftagende ned til 1/24 af den tungeste mønt (fig. 18–24). Den tunge nominal 92 g svarer ret nøje til den indfødte ægyptiske vægtenhed, en *deben*, og det var fra begyndelsen hensigten med de nye bronzemønter, at de skulle erstatte cirkulationen af sølv-mønter i landdistrikterne udenfor Alexandria og de få andre græske byer. For at gøre de nye mønter mere acceptable lavede man de store nominaler, som virkelig gav modtageren en fornemmelse af at få noget mellem hænderne. Imidlertid har mønterne givetvis været skillemønt fra starten. Hvis den største mønt har skullet gælde for en sølv-drachme på 3,56 g, har omvekslingen fra sølv til bronze givet finans-kassen en indtægt på over 50 % af det inddragne sølv, idet vi ved, at sølv på dette tidspunkt har forholdt sig til bronze som 1:60. Til en sølv-mønt på 3,56 g

18

19

20

21

22

23

24

Fig. 18–24. Ptolemaios 2. 285–246 f.Kr., bronzemønter fra Alexandria:

18: Sylloge nr. 141; 91,41 g. 19: Sylloge nr. 144; 61,35 g.

20: Sylloge nr. 152; 50,37 g. 21: Sylloge nr. 155; 22,78 g.

skulle altså svare en bronzemønt på godt 210 g. Og hvis den største bronzemønt har fået fastsat sin værdi som en sølvdrachme, har statskassens fortjeneste oversteget de 75%.

Fra en brevveksling mellem den ægyptiske finansminister og en embedsmand fra møntværkstedet i Alexandria fra 258/7 f.Kr. ved vi, at den ptolemæiske regering på dette tidspunkt var optaget af indsmeltning og ommøntning af udenlandske og ældre ægyptiske guldmønter. De nye mønttyper, der omtales her, er formentlig Ptolemaios 2.s oktodrachmer af guld, som blev gjort til det eneste lovlige betalingsmiddel i Ægypten. Meningen var naturligvis at tvinge de tilrejsende købmænd til at foretage deres handel i ægyptisk mønt, som de måtte tilveksle sig til en kurs fastsat af regeringen i de af denne kontrollerede vekselbanker. Noget lignende må have været gældende for sølvmønternes vedkommende. Et møntmonopol af helt moderne karakter var dermed indført, og de ptolemæiske konger var i stand til at udnytte både de fremmede købmænd gennem tvangsvekslingen og landets egne indbyggere gennem udsendelse af skillemønt i bronze til brug i den indenlandske omsætning. Når det gjaldt om at skaffe sig indtægter gennem statslig monopolvirksomhed, stod det ptolemæiske Ægypten næppe tilbage for nutidens statskapitalistiske samfundsdannelser.

22: Sylloge nr. 161; 9,96 g. 23: Sylloge nr. 163; 5,69 g.
24: Sylloge nr. 166; 3,32 g.

Under Ptolemaios 3. (246–221 f.Kr.) og Ptolemaios 4. (221–204 f.Kr.) fortsatte dette vel-etablerede system nogenlunde uændret. Så vidt vi kan se, gik udmøntningen af guld- og sølvmønter kraftigt ned fra ca. 240 f.Kr., således at der ikke var værdimønt nok til at holde tilliden til skillemønten oppe. Resultatet var det velkendte fra mange andre perioder i historien: skillemøntens oprindelige kurs kunne ikke opretholdes. Ved betaling i bronzemønt krævedes en kraftig opgæld eller »agio«. Efterhånden adskiltes de to elementer af møntsystemet, værdimønten og skillemønten, mere og mere fra hinanden. Mod 3. århundrede slutning blev betegnelsen »bronzedrachme« ganske dominerende som værdienhed i regnskaber og handelsdokumenter, og gennem de talrige oplysninger om priser på varer og tjenesteydelser, der er overleveret i papyrusmaterialet, kan vi følge, hvorledes »bronzedrachmen« bliver mindre og mindre værd i forhold til mønterne af ædelmetal. Den ptolemæiske kobberinflation var i fuldt flor, fordi den systematiske udnyttelse af møntsystemet som indtægtskilde havde oversteget rimelighedens grænser.

Man har i den nyere historiske forskning ofte diskuteret de første ptolemærkongers politiske hensigter. Var den centralistiske økonomiske politik udformet for at skaffe midler til ptolemæernes ekspansive og prestigebetonede magtpolitik i Middelhavsområdet? Eller blev magtpolitiken først og fremmest ført ud fra økonomiske motiver for at sikre råstoffer, der manglede i Ægypten, og derved opnå den største grad af selvforsyning med den sikkerhed, der ligger heri? Det er næppe troligt, at denne prioritering mellem magtpolitik og økonomiske hensyn ville kunne opfattes af en hellenistisk græker, hvis teoretiske forståelse af økonomisk lovmæssighed var ret ringe. Det er mere sandsynligt, at ptolemæerne og deres økonomiske hjælpere har opfattet dette forhold mere primitivt: politisk magt gav mulighed for økonomisk gevinst til statskassen, og statens rigdom var en nødvendig baggrund for en aktiv udenrigspolitik. Begge dele var attråværdige i sig selv. Ikke uden grund er ptolemæerne blevet kaldt den hellenistiske periodes mest rendyrkede profitjægere.

Smuldbopladser i Åmosen

Af KNUD ANDERSEN

Ordet smuldbopladser er nyt i arkæologien og vil næppe få nogen lang levetid. Det kom i almindelig brug i den vestsjællandske Åmose som betegnelse for de henved 300 fundsteder med levn fra stenalderen, der alle kom til syne under den ekceptionelt store brændselsproduktion under og efter 2. verdenskrig (1939-45). Mangel på brændsel førte til, at tørveforekomster i såvel små som store moser blev udnyttet i et hidtil ukendt omfang dels for at supplere industriens behov, dels for at at skaffe byboerne nødtørftige mængder af brændsel.

I de første krigsår foregik produktionen på traditionel vis, der selv om den efterhånden blev mere og mere industrialiseret, slet ikke kunne dække det stigende behov, fordi der krævedes store arealer til tørrepladser, og man var stærkt afhængig af længere perioder med tørt vejr. Dette tørveskær var baseret på en total opgravning af den brændbare tørvemasse på ret begrænsede områder, der lå spredt ud over mosefladen. Arkæologisk set bragte denne form for tørveskær vel enkelte bopladser, men især talrige enkeltfund for dagens lys, de mange fund af lerkar (mosepotter) og stammebådene var de vigtigste.

I 1943 skete der så en afgørende ændring i produktionsmåden, idet man gik over til en vandret afskrælning af tørvemassen over større arealer, den såkaldte smuldhavning.

Det var så småt begyndt i 1940 med fremstilling af stokertørv, som skulle foreligge i pulverform. For at få den rette konsistens måtte tørvepulveret harpes inden brugen, og derved fremkom der et »affald« af lidt større partikler, som viste sig at være fortrinlig egnet til tørvebriketter (formbrændsel). De store mængder tørvemuld kunne lettest produceres på store, sammenhængende arealer, hvorfor de store, stærkt afvandede sjællandske lavmoser efterhånden blev hovedleverandørerne. Det var Store og Lille Åmose ved Halleby Å

samt Lundby og Sværdborg Moser ved Vordingborg. Det er altså ikke helt tilfældigt, at de vældige fund fra ældre stenalder (mesolitikum) netop kom fra disse moser.

Formbrændsel sammenpresses (stemples) af tørret tørvemuld. Vandindholdet må ikke være for lille, for så kan det ikke presses, men det skal heller ikke være unødigt stort af hensyn til transporten og forbrændingen. Smuldet fremskaffes ved harvning af tørvefladen, efter at vegetationslaget og den formuldede overjord er fjernet. De løsevne partikler, der sjældent er mere end ærtestore, tørrer under gunstige forhold på en dags tid, hvorefter de skræbes sammen og køres til tørvefabrikkerne. Disse var i begyndelsen nogle meget primitive indretninger, kun et simpelt træskur med en enkelt stamper, medens de senere, da stor-driften satte ind, blev hele fabrikker med en række stampemaskiner og mange tekniske finesser.

De første år udnyttedes især de parceller, hvor tørvelaget var så tyndt, at regulært tørveskær ikke kunne finde sted. Det var mest de små lodder langs moseranden, hvor ejeren med familie kunne overkomme hele arbejds-gangen. Så kom metoden i brug ud over de store flader, og trækraften ændredes fra hest til traktor. Fra 1947 var smuldhavningen enerådende i Åmosen, hvor den før så grønne flade nu var et sammenhængende, mørke-brunt areal.

Omlægningen til den traktortrukne harve satte tempoet op, og det blev muligt at anvende kraftigere harver, som gik dybere i tørv. Når vejret var heldigt kunne man nu bearbejde lag på indtil 5 cm tykkelse, mens det før kun var muligt at tage 1/2 til 1 cm. Tørvbearbejdet fik derved et hektisk præg, som slet ikke var gavnligt for arkæologiske undersøgelser. Det skønnes, at der indtil 1951 er fjernet et tørv-lag af ca. 1 m tykkelse. Nær moseranden, hvor al tørv er fjernet, har tykkelsen kun været

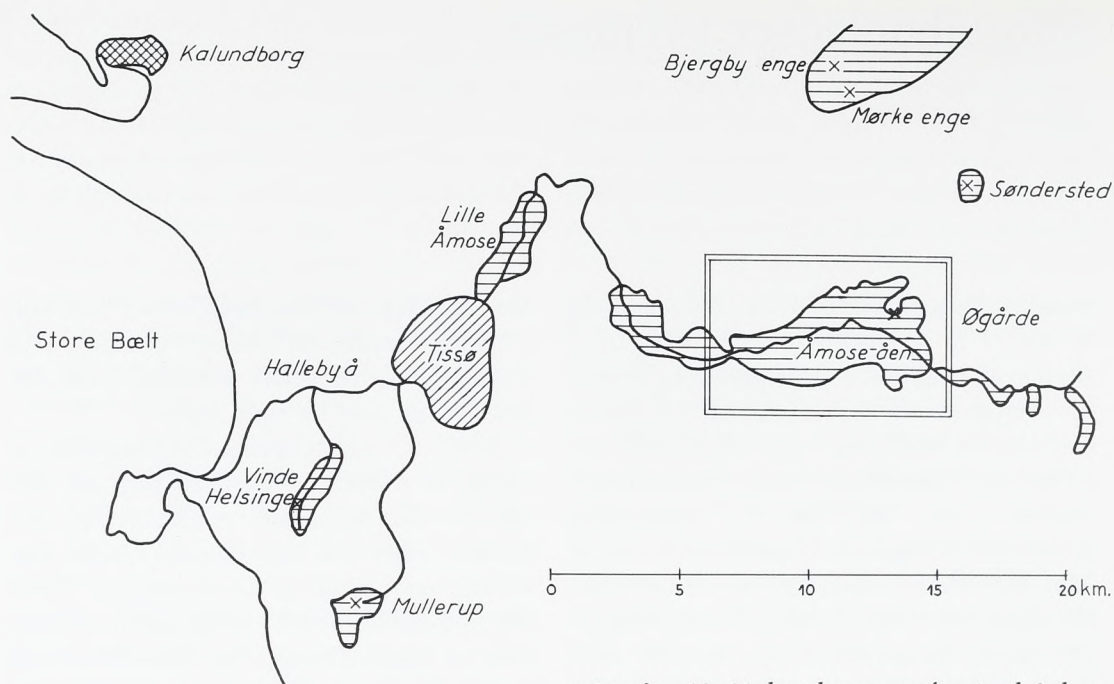

Fig. 1. Halleby Å-området. Det indrammede felt ses på fig. 5 og 7. Tegnet efter Fremss Amtskort, 1903.

20–30 cm, mens den i de centrale dele af mosen flere steder er mere end 1 m, uden at man derved er nået gennem tørvelaget. Muligheden for afvanding satte en grænse for, hvor dybt man kunne gå.

Det var denne gradvise afharvning af tørvelagene, der blottede de mange bopladser. Åmosen var allerede da arkæologisk set kommet i centrum, idet Therkel Mathiassen i 1939 havde startet en omfattende undersøgelse af bopladserne på de lave banker i moseranden, og Troels-Smith var begyndt på sine minutløse undersøgelser på arkæologisk-geologisk grundlag. Til at tage sig af de mange ting, der dukkede frem, var der hverken mandskab eller penge, og således blev det denne artikels forfatter, der overtog arbejdet i ferierne og på fridage året rundt. Det kom til at vare en halv snes år, fra 1941 til 1951.

Det område af Åmosen, der kunne holdes under kontrol, blev et vilkårligt udsnit af de store mosedrag, som ligger langs Åmoseåen (Halleby Å), se fig. 1. Det var væsentlig bestemt af, hvor langt man på en dagsvandring kunne nå fra Husedelejren i grusgraven ved Øgårdebopladsen. I praksis var det kun Åmosens hovedbassin mellem Undløse bro i øst og Skellingsted bro i vest, hvor de nuværende

veje går, 10–11 km langt og fra 1 til 3 km bredt. Hvad der kom frem længere vestpå ud til Bromølle og i Lille Åmose lå uden for rækkevidde. Det var derfor mere tilfældigt, hvad der herfra kom til Nationalmuseet.

Ved harvningen blottedes bopladserne gradvis, og ved hyppige besøg (hver anden eller tredje dag) kunne de ses i alle faser, fra de første små flintpletter kom frem, over kulminationen, hvor pladsernes omrids viste sig tydeligt, og videre til de sidste sparsomme rester. I den sidste fase forekom der ofte en horisontal forskydning, ca. 5–6 m, ud mod den side, hvor søen har været, det er udsmidtet fra hytterne, havnet i vandet foran hyttens indgang.

Hvad er der så kommet ud af dette arbejde? Langt det vigtigste resultat er fundet af de to Ulkestrup-hytter (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1951), som blev regulært udgravet 1947–50, og som stadig er under bearbejdelse. Denne undersøgelse har faktisk givet nøglen til forståelse af bosætningsmønstret i Åmosen i ældre stenalder. Opdeler man smuldbopladserne i de gængse kulturgrupper, kan man få indtryk af bebyggelsens placering, omfang og art inden for hver gruppe. Ligeledes vil de enkelte gruppers bosættelsesmønster røbe tilknytning til samtidige fangststeder og fiskepladser, og endelig vil tilgroningsmønstret af den oprindelige sø kunne aflæses af de enkelte gruppers placering i forhold til hinanden.

Kulturgrupperne

De godt 250 bopladser, hvoraf mange dog er ganske små, fordeler sig således:

- 1) Maglemose med mikroliter, men ingen håndtagsblokke 53
- 2) Maglemose med mikroliter og håndtagsblokke (yngre Maglemose) 9
- 3) Kongemose med skævpile 44
- 4) Ertebølle med tværpile 79
- 5) Yngre stenalder med slebne økser 15
- 6) Blandede og ubestemmelige (især de ganske små) 53
- 7) Fiskepladser 19

hvortil kommer en hel række enkeltfund.

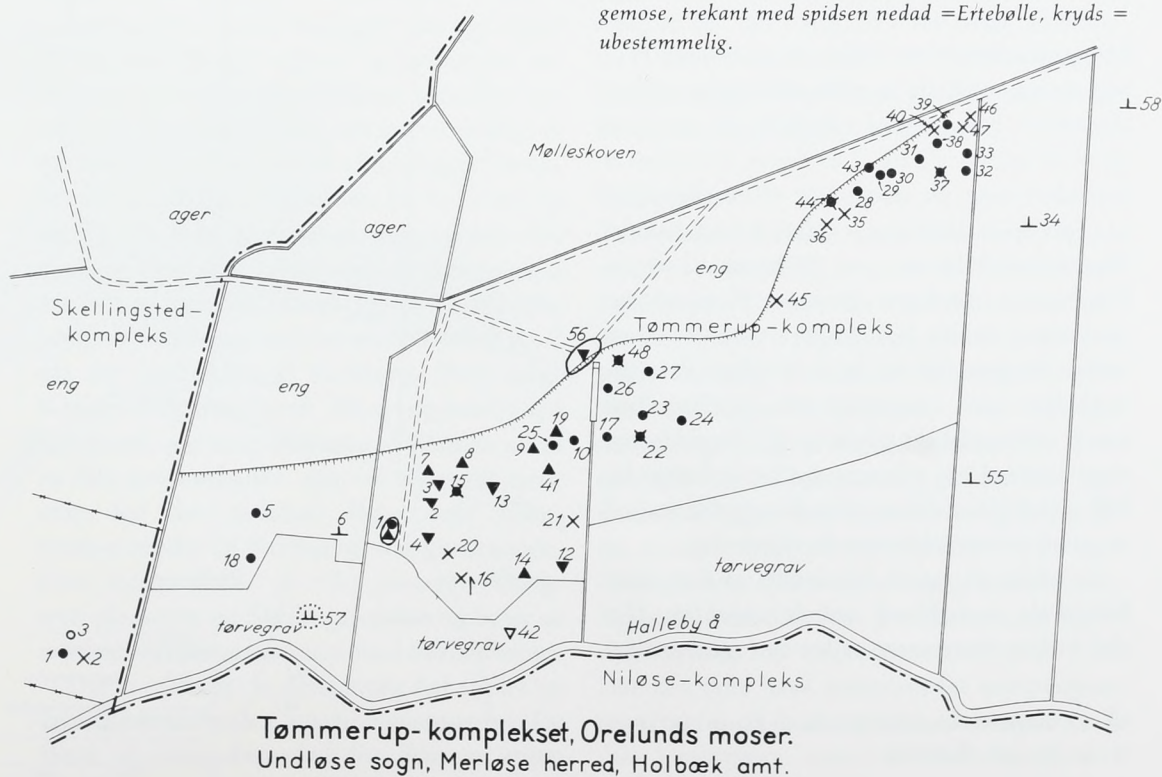
Disse fem kulturgrupper afløser stort set hinanden tidsmæssigt, idet den første er ældst og den femte yngst. Samlet dækker de perioden fra ca. 6500 til ca. 2500 f.Kr. Fra de fire første er der et så vældigt materiale, at der ikke kan være tale om at skildre det i detaljer. Det allermeste er de ganske dagligdags ting, hvis betydning ligger i, at de belyser den til grund liggende flintteknik og redskabsformernes variation gennem tiderne. Da der findes næsten ubrudte rækker af typerne fra ret tidlig Mag-

lemose til seneste Ertebølle, kan det danne grundlag for studiet af typernes udvikling. Og hertil er Åmosefundene i særlig grad egnede, da de folk, der har boet ved søen, har haft samme levevis, idet de har ernæret sig ved jagt og fiskeri og stort set har haft behov for de samme redskaber. Desuden er det den samme og særdeles gode flint, de har hentet ved søens bredder, hvor den flere steder er udvasket af moræneaflejringerne. Der er selvfølgelig også fundet en del pragtstykker, som kan glæde øjet, men hvis betydning for forståelsen af levevisen er mindre.

Bopladsernes art og omfang

Fra udgravningen af Ulkestrup-hytterne ved vi, at disse to hytter har ligget med den ene kortsider (den åbne indgang) ud mod vandet. Lidt inden for denne lå ildstedet og uden for indgangen bredte udsnittet sig i en bue indtil 5-6 m fra åbningen. Udsnittet er aflejret i vand og lå tilsyneladende 20 til 30 cm lavere end hyttens bunden. Uden for væggene på landsiden var der fundtomt. Fra de andre bopladser ved vi næsten intet om hyttens konstruktion, da harvningen og den hastige udtørring har

Fig. 2. Orelunds Mose øst for Skellingsted bro. Udfyldt cirkel = Maglemose, trekant med spidsen opad = Kongemose, trekant med spidsen nedad = Ertebølle, kryds = ubestemmelig.

0 100 200 300 m

opløst alt træ, så vi må nøjes med, hvad Ulkestrup-hytterne fortalte. Der kan vel ikke være tvivl om, at hytterne er rejst som et spinkelt skelet af grene tækket med tagrør og lignende. Hyttens gulvflade var bygget op af flere lag af bark- og træstykker og måske foret med bregnestængler. På gulvet lå mængder af flint, en del hasselnødder og frø, mens kun brændte knoglestumper havde holdt sig. I udsnittet var det helt anderledes, for her var der velbevarede knogler, fiskeben og skæl, mange træstykker, benredskaber og så selvfølgelig flint.

Med dette i tankerne kan det ses, at andre hytter har været lagt på samme måde, med samme tydelige orientering mod søen og uden hensyn til verdenshjørnerne. De sikreste kendetegn er den bratte afgrænsning af flintstrøningen på landsiden og udsnittet ude i vandet.

Da bopladsene ude på mosefladen er aflejret på tørv, var det let at se omfanget af dem. Hytterne synes at have haft en standardstørrelse, Maglemosehytter har været 5–7 m lange og 4–5 m brede, Kongemose-gruppens hytter har nok været lidt større, op til 10 m lange, og Ertebølle-hytterne var ca. 15 × 10 m. Dette kan tyde på, at de senere grupper har rummet flere beboere end Maglemose-grupperne.

Bebyggelsesmønsteret belyst med eksempler

Lad os nu se på tre typiske eksempler på bopladsenes beliggenhed i forhold til fast land og til hinanden. På fig. 2 er der en bræmme af boplads over en strækning af næsten 1000 m. Tæt op ad land ligger i den østlige halvdel Maglemosepladserne, nr. 10 hører til yngre Maglemose. Dernæst kommer Kongemosepladserne, trukket lidt længere vestover og en anelse længere ude fra land, så følger Ertebølle-pladser i den sydvestlige del, og alleryderst ude lå den neolitiske plads nr. 57. Bopladsene viser således en tidsmæssig forskydning fra NØ imod SV, hvilket bedst kan forklares ved en gradvis fremadskridende tilgroning.

Området på fig. 3 domineres af den store fiskeplads, som bliver omtalt nedenfor. Her skal vi kun interessere os for den nordvestlige

del af kortet, Ulkestrup-området. Der er tilsyneladende en ø med beboelse langs randene. På østsiden ligger en klynge Maglemosepladser (nr. 20–21 er de to Ulkestrup-hytter). Ved den sydlige ende ligger to Kongemosepladser, nr. 14 og 23. Vestsiden rummer en stribe Ertebølle-pladser, nr. 7–13. Hele øen består af tørveaflejringer, der har været bevokset med store elletræer og krat. Der er langt til sandbunden, men tilgroningen har været så hastig, at overfladen har været tør nok til, at man kunne rejse hytter på den. Det bør nok nævnes, at det ikke var en flydende ø. Vel er der hængesæk ved Ulkestrup-hytterne, men opløftningen af den kan kun spores 1–1½ m ind fra bredden.

Fig. 4 viser Revlen, en sand- og grusbanke, der udgår fra nordspidsen af Sandlyng Skov (det er linie nr. 2 på fig. 5), og som i retningen syd til nord strækker sig halvvejs over mosens op mod Øgårdebopladsen nord for åen. Her på Revlen er bopladsene udelukkende knyttet til østsiden, langs med hvilken Sandlyng Å oprindelig må have løbet. Vest for Revlen har

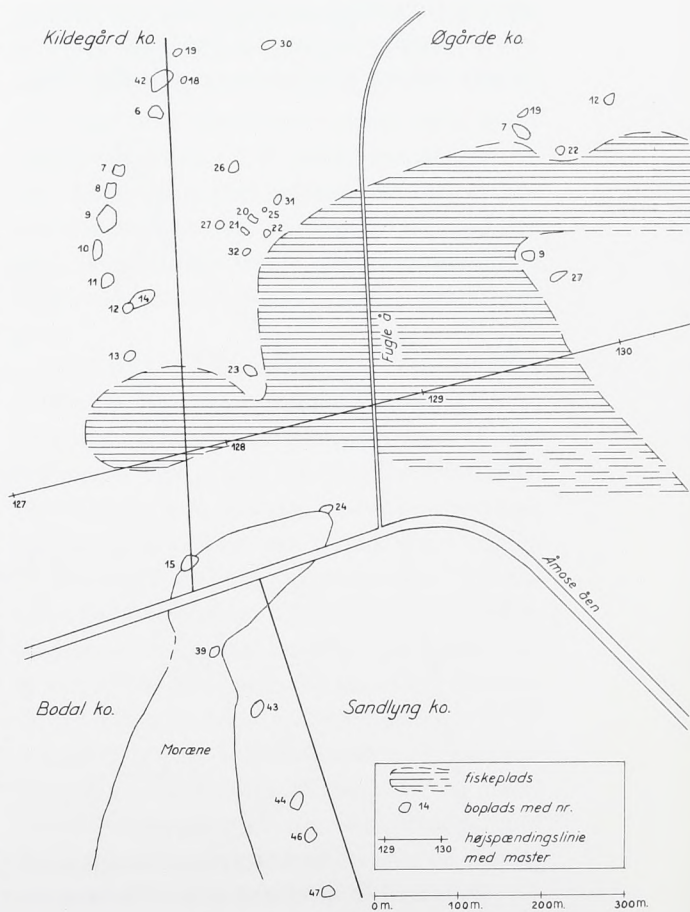
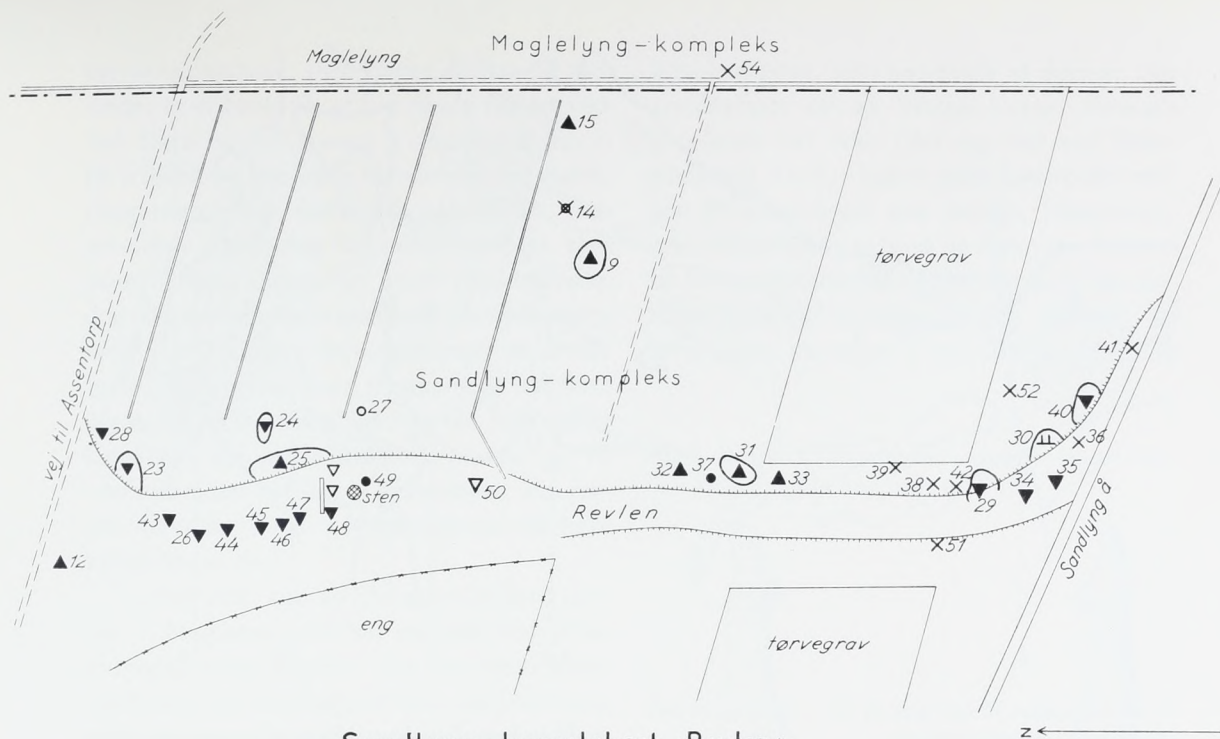

Fig. 3. Ulkestrup-området med de to hytter (nr. 20 og 21) og den store fiskeplads.

Sandlyng - komplekset, »Revlen«.
Stenmagle sogn, Alsted herred, Sorø amt.

vandet været så lavt og tilgroningen så fremskredet, at stedet ikke var egnet til beboelse. Først godt 300 m ude mod vest kommer den store Kongemose-plads (omtalt i Kuml 1957). Der er meget lidt Maglemose på Revlen, men så meget mere har den været foretrukket af Kongemose- og Ertebølle-folkene.

Fig. 5 viser, hvilke bopladsder der har ligget på fast land (fyldte cirkler) og hvilke der har ligget på tørveøer (åbne cirkler) som den lige nævnte. Hovedinteressen ved kortet er dog, at det viser 4-5 klare striber af bopladsder strækkende sig tværs over bassinet. De to første, 1a og 1b, er dels knyttet til snævringen ved Undløse bro, dels følger den en morænebue ca. 500 m vest for broen. De to linier løber sammen ved begge bredder af søen. Linie nr. 2 går fra nordenden af Sandlyng Skov langs Revlen til Øgårde i nord. Nr. 3 begynder i syd ved Bodal, går over østenden af Magløg ud til en lille morænebanke, som nu er gravet igennem for det nutidige åløb, over Ulkestrup-området til Kildegård ved nordranden. Den sidste linie, nr. 4, passerer Kongsted-pladserne og Skellingsted bro og bøjer så nordøstover langs bakkerne med Mølleskoven.

Det er tydeligt, at disse strøg har spillet en fremtrædende rolle i bosætningsmønstret. De fleste af pladserne uden for dem er enten

Fig. 4. »Revlen«.

Maglemose-pladser, der af hensyn til fiskeriet blev lagt helt andre steder, eller også er de fra meget sen Ertebølle. De få neolitiske pladser ligger også helt ude i midten af bassinet. Men hvad er det, der har gjort disse strøg så attraktive? Den mest nærliggende forklaring er, at her har dyrene, især hjortevildtet, passeret søen under deres daglige vandringer.

Fiskepladserne

Fiskepladser må ikke forveksles med bopladsder. Det er områder, hvor der har været drevet fiskefangst. De kan kun erkendes, fordi fiskerne, i hvert fald i den første halvdel af ældre stenalder, brugte de velkendte benodde med modhager til fangsten. Disse områder med talrige fund af benodde findes kun, hvor specielle forhold har gjort sig gældende. Fiskepladserne ligger nær strømløbene gennem søen, men alt tyder på, at det har været lavvandede områder. Sammenholdes de med de nærliggende bopladsder kan det skønnes, at vanddybden ikke har været mere end $\frac{1}{2}$ til 1 m. Der kan ikke have været meget sumpvegetation (tagrør og dunhammer), for benoddene lå ikke i sumptørv, men i et tyndt lag af mørk

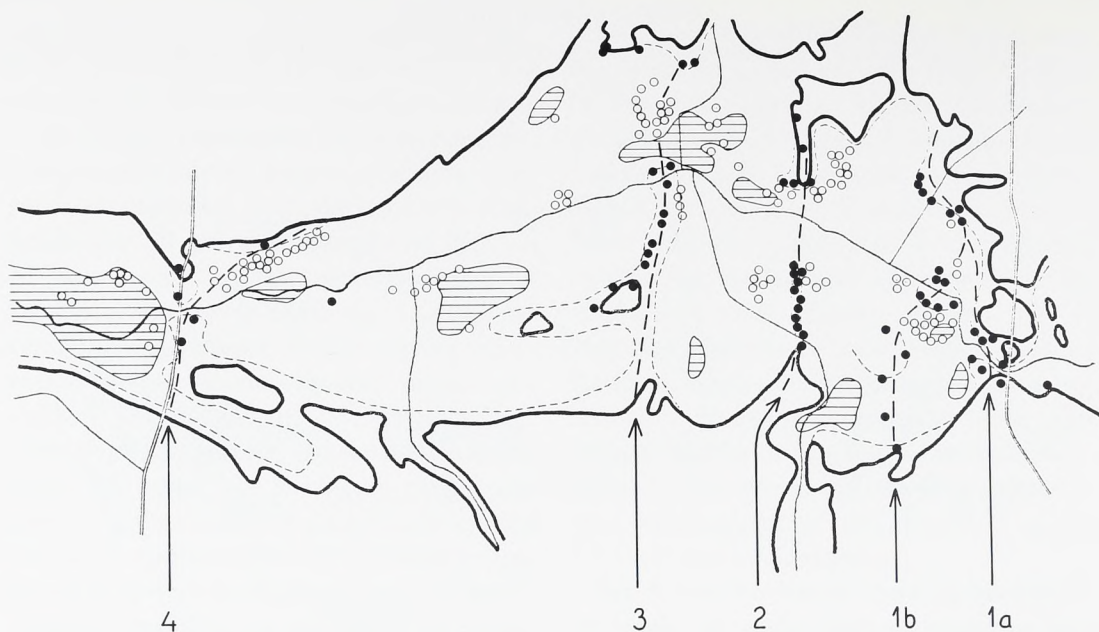

Fig. 5. Bopladsers på fast land (fyldte cirkler) og på tørv (åbne) samt overgangsstrøgene.

gytje (dynd) over den lyse kalkgytje. Derimod må der have været en rig vegetation af egentlige vandplanter, rankegrødebæltet kaldes det. Det er her, at skaller og karusser holder til og derfor også gedderne, som lever af dem. Der kan også optræde maller, der i legetiden går parvis ind på lavt vand og bliver der dagen over. Det er netop disse fisk, mest gedderne, der findes rester af i bopladsernes udsmid.

Fundene fra fiskepladserne er benodde af ribben eller rørkogle. Det kan være hele benodde eller brudstykker, i så fald næsten kun spidserne, mens der på bopladserne er langt flere skaftender end spidser. Fra samtlige fiskepladser er der kommet over 600 benodde, hvoraf halvdelen er fra fiskepladsen på fig. 3. Længden varierer fra 6 til 43 cm, de der er over 30 cm er alle af ribben, men de fleste benodde ligger mellem 15 og 20 cm. I Nationalmuseet er der yderligere ca. 500, hvoraf de fleste er fundet vest for Skellingsted bro. I lokalmuseerne og i privat eje findes også en del, måske et par hundrede.

Hvordan disse benodde har været brugt, er der nogle antydninger af. Mange af dem har et korroderet bælte, vidnesbyrd om at benodden blev siddende i fisken som undslap, derefter døde og rådne bort om benodden, hvis blanke overflade derved blev ætset bort. Et eksemplar ses på fig. 6. Det er rimeligt at antage,

at disse benodde har siddet på en stage. Men der er også noget der tyder på, at de har været brugt flere sammen i et lysterlignende redskab. Der er nemlig fundet nogle knipper af tre eller fem benodde, hvoraf den ene altid er uden modhager. Antallet af disse glatte benodde skulle da vise, hvor almindelige lystre har været. Af de 600 er de 44 glatte.

Men hvem har brugt disse fiskepladser? Benoddene er karakteristiske for Maglemose-kulturen og forekommer også i Kongemose, og fiskerne er da kommet fra disse gruppers bopladsers. Fiskepladsen på fig. 3 kan således være benyttet af folk fra de fem, der ligger i en ring omkring fiskepladsen, og som alle har udsmidet ud mod denne. Det gælder nr. 20, 21 og 23 vest for Fugle Å og nr. 7 og 9 øst for den. Ertebølle-pladserne har ikke benodde og ligger heller ikke ud til fiskepladsen.

Søens omfang gennem tiderne

Fig. 7 er et forsøg på at vise søens største omfang. Den tykke streg, der er lig med 27,5 m kurven, er en tilnærmet grænse for tørvens maksimale udstrækning. Den stiplede, der skal vise, hvor der har været sø, er bestemt således. Hvor strøm eller bølgeslag skyllede stenene fri af undergrundens ler og grus, opstod der en stenstrøet bred eller der udformedes stejle skrænter, som kan være meget tydelige i terrænet, f.eks. på mosens nordvestlige side. De bopladsers, der ganske vist har væ-

ret tørvedækkede, men ligger direkte på moræne, er et bevis på, at her nåede vandet ikke ind. Dette omrids af søen er naturligvis tegnet på frihånd og kan være misvisende for strækningerne mellem de faste holdepunkter. Den vandrette afstribning dækker de områder, som uomtvisteligt engang har været vanddækkede, dog ikke nødvendigvis gennem hele ældre stenalder. Ud fra disse forudsætninger er det så forsøgt at angive, hvor strømløbene må have gået. Kortet kan dog ikke gælde hele ældre stenalder, for nogle Ertebølle-pladser og de neolitiske, der har ligget på tørveøer, kan findes, hvor der f.eks. i Maglemosetid må have været åbent vand.

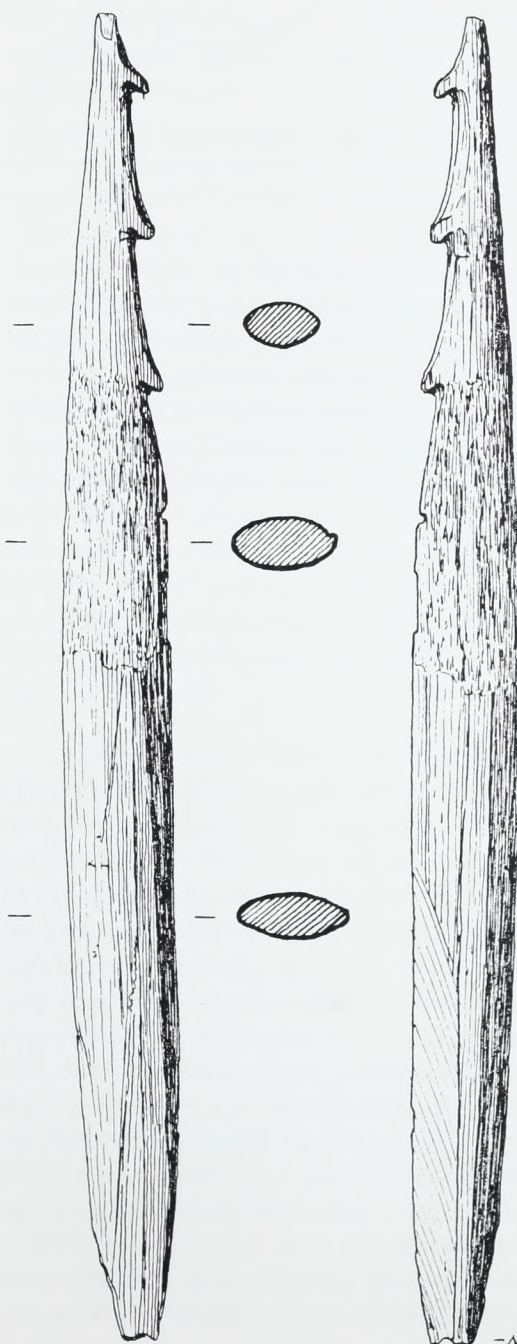
I grove træk kan udviklingen skildres således. I Maglemose-tid har omtrent halvdelen af mosen været tilgroet. Der har været åbent vand vest for Skellingsted bro, mellem overgangslinierne 4 og 3 og mellem 2 og 3. I Kongemose-tid er situationen ikke meget anderledes, men bosættelsen forskydes en smule ud i mosen, og dens centrale dele har åbenbart været foretrukket. I Ertebølle-tid har der været to søer, måske tre, adskilt af linierne 3 og 2, så det kan næppe være mere end en tredjedel af arealet, der har været åbent vand, resten har været tilgroet med tagrør eller krat af el og birk og har været et næsten uigennemtrængeligt vildnis. De allersidste Ertebøllepladser og de neolitiske, der ligger omtrent midt i mosen, viser at tilgroningen er fortsat, formodentlig i stigende tempo.

Sammenfatning

Alle bopladserne har været knyttet til søbredden, sådan som den har været gennem de skiftende tider. De ligger direkte ud til vandet, og færdsel er fortrinsvis foregået til vands. I søen og ved de steder, hvor de efterstræbte dyr færdedes eller søgte ned for at drikke, har man fisket og drevet jagt. Men der må være lidt forskel på, hvad man har lagt mest vægt på. Maglemose-folkene har drevet jagt på elg, urokse, hjort og pelsdyr, men placeringen af deres bopladser viser, at fiskeri må have spillet en meget stor rolle, hvad der jo også fremgår af de kolossale mængder af fiskerester, der findes i udsmiddet. Kongemose-folkene har nok haft mere interesse for jagt end for fiskeri. Deres bopladser er stærkere knyttet til over-

gangsstrøgene, selv om nogle af dem er lagt umiddelbart op ad fiskepladserne. Ertebølle-folkene har ikke slået sig ned ved fiskepladserne. Derfor kan de godt have fisket meget (Præstelyngen har mange fiskerester), men bopladserne er først og fremmest knyttet til overgangsstederne. Hvad der drog de neolitiske grupper til søen, er ikke så klart. De satte deres mosepotter ned ved bredden, og

Fig. 6. Benod af Mulleruptype, rørknogle. Det korroderede bælte begynder ved tredje modhage.

-N.

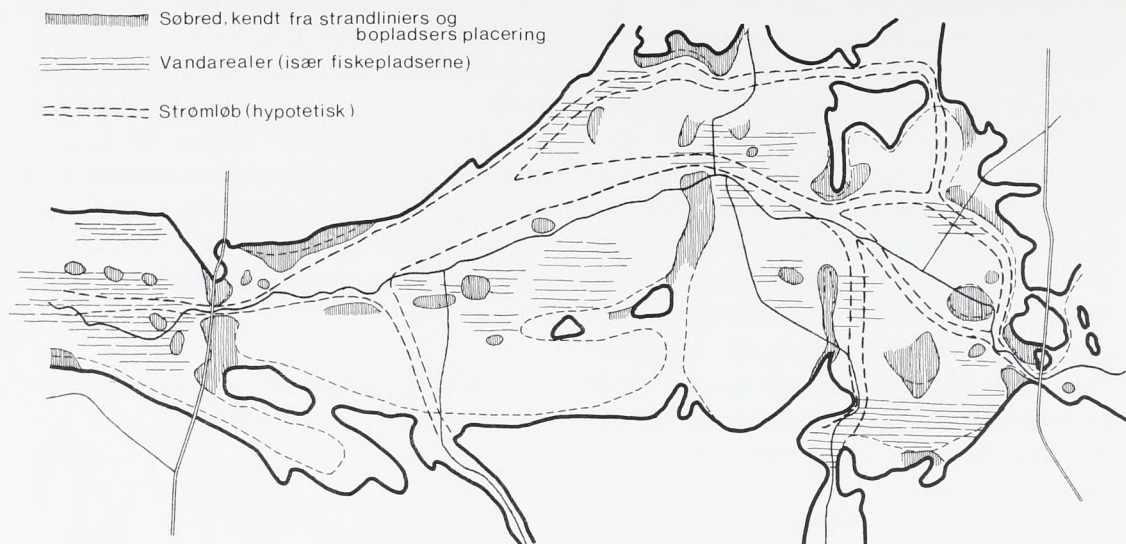

Fig. 7. Søens omfang. Den tykke streg angiver tørvens maksimale udbredelse, den stiplede er grænsen mellem det faste land og søen.

stammebådene hører alle til den tid. En boplads i Østrup Mose, mosens nordøstlige del, havde talrige fugleknogler, så det kan være det rige fugleliv, der har lokket dem til.

Fra midt i mellemneolitisk tid (jættestuetid) mister mosens sin tiltrækningskraft. Kun ganske få steder, om overhovedet nogen, har

der boet folk i senneolitisk tid, og fund fra senere tider kan tælles på to hænder. Det må betyde, at tilgroningen har erobret det hele lige med undtagelse af et åløb, der slyngede sig frem gennem sumpen. Og sådan var det, indtil man for et hundrede år siden tog fat på det, der helt skulle ændre forholdene: regulering af åen, afvanding og omfattende fjernelse af tørvemassen.

Jellingmanden. Danmarks ældste figurmaleri

Af INGEGERD MARXEN OG ERIK MOLTKE

Denne artikel viser, at den lille Jellingmand ikke er en rustningsklædt kriger, således som man tidligere har sagt, den konstaterer, at blå ikke altid er blå, at giftigt gult er sjældent – foreløbig enestående – samt sætter et stort spørgsmålstejn ved hedenskabet i Gorms og Thyres gravkammer.

Jellingmanden er den lille træfigur, der i al sin nuværende ynkelighed er afbildet som fig. 1–2. Den blev fundet i Gorm den Gamles og Thyre Danebods gravkammer i den nordre høj på Jelling kirkegård ved udgravningerne 1820–21 (ved kaptajn Bloch af vejkorpsen) og er først omtalt i »Mindesmærkerne ved Jelling« af Professor Finn Magnussen og Cancellieraad Thomsen i »Antiquariske Annaler« 1823. Dette lille, værdifulde skrift er genudgivet 1973 af »Wormianum« og nu let tilgængeligt. Det hedder her s. 36, efter omtalen af flere løsfund: »... fandtes i den vestre Ende [nl. af det plyndrede gravkammer], paa det afdeelte Bræddegulv til høire Haand . . . alt det malede Træværk, samt den *udskaarne Træfigur* – paa det jævne Gulv mellem blød og vaad Iord eller egentlig Dynd, hvormed det var tildækket i 1/2 Alens Høide«. På s. 74 i samme afhandling tales om farverne på det bevarede snitværk; denne vigtige beskrivelse lyder i sin helhed: »Et Stykke deraf [nl. det største gitterbrudstykke med de den dag i dag bevarede farver] have vi ladet afbilde Tab. II. Fig. 2. De derpaa værende Farver ere disse: sort . . . med Undtagelse af en Kant, som er *brunnød*; deri forekomme Punkter som ere ophævede eller tykt paasatte [pastost malede?]; de lyse Kanter ere af *gul* Farve med sorte Punkter. Paa den anden Side af samme Stykke er en nu brunrød Farve forherskende i Grunden, under denne sporer man en sort Farve, saa at det synes som om den paa visse Steder af den anden Side havde tabt sig, og kun den sorte Underlægning var bleven tilbage. Da især den gule Farve er vel

conserveret, og øjensynlig forekom os at maatte være paasat med Olie, bleve vi derved foranledigede til at anmode Hr. Prof. Zeise om en chemisk Undersøgelse af et saadant Stykke, hvilken han ogsaa havde den Godhed at foretage, og gav os siden om dette . . . sin Erklæring, der lyder saaledes: »Malningen paa de mig leverede Stykker Træ har jeg undersøgt, fornemmelig med Hensyn til om den indeholdt en olieagtig Substans. Noget blev forsigtigen afskrabet (saaledes nemlig, at intet af Træet medfulgte) og derefter paa behørig Maade, udsat for en stigende Hede i et Glasrør; det viiste herved paa det tydeligste et Forholdende, som characteriserer fedtagtige Substanser. Farven lader sig desuden afvaske med ætheriske Olier. Det kan følgelig ei drages i Tvivl, at den er Oliemalning. Vel udblødes Farven noget med Vand, men det er ingenlunde urimeligt, at dette ene er en Følge af den saare lange Tid, hvori den har været udsat for Indvirkningen af Luft og Vand. Ifølge et Par Forsøg med lidet af den gule Farve synes denne, at indeholde Blyoxid [sølverglød] . . .«. Sign. W. C. Zeise.«

I Jacob Kornerups store publikation 1875 »Kongehøiene i Jellinge og deres Undersøgelse efter Kong Frederik VII.s Befaling i 1861« nævnes farverne [her er vistnok tale om gitterstykkerne, ikke om mandslingen, på hvem der ikke er fundet blyhvidt]: »*Rødt* (maaske Engelskrødt), *sort*, der ogsaa i sin Paasætning med Penselen viser sig i smaa fremtrædende Klatter ganske som Oliefarve . . . lys *gulladen*, som imidlertid ved den chemiske Undersøgelse befandtes at indeholde Blyoxyd. Farven har vistnok oprindelig været hvidt, *Blyhvidt*, der er blevet gult« [blåt omtales ikke], og Kornerup tilføjer mismodigt: »De i 1861 opsamlede Træstykker blev kort efter deres Fund aftegnede af Forfatteren. Senere ere de destoværre skrumpede meget ind og Farverne

synes at have tabt sig«. Ja, havde det endda bare været farverne!

S. 22 i det nævnte værk skriver Kornerup noget, der må have den største betydning for forståelsen af vor Jellingmand: »Thomsen omtaler nogle Brudstykker af en anden mindre Figur af et lignende Udseende«. Den eksisterer vist ikke mere; i hvert fald er den ikke kommet til veje, da alle løsgenstandene blev støvet frem til nykonservering og publicering, metalgenstandene ved Else Roesdahl (se *Medieval Scandinavia* 7.1974) og træsagerne ved Bodil Leth-Larsen (under arbejde).

Når nu træmanden publiceres her, isoleret, skyldes det to forhold. Det første er ikonologisk: hvad eller hvem forestiller han, der altid i litteraturen omtales som en brynjeklædt krigsmand, og hvad det er for en scene, han indgår i? Det andet er noget mere håndfast: ønsket om at se og analysere de farver, datiden brugte, når den ville fremstille en mandsperson – og samtidig med den lumske bagtanke hos de to forfattere: at anvende konservatorens indhøstede erfaringer til at levere en »tidsmæssig« opmaling af den kopi af den store Jellingsten, der står i Nationalmuseets have med den belægtede Kristusfigur og det store dyr.

Vi vil nu se nærmere på Jellingmanden og berette, hvad konservatorundersøgelsen fortæller om materiale, tilstand, farver og andre forhold ved denne figur, der med stor sandsynlighed kan dateres til omkring 950 eller et tiår efter, dvs. umiddelbart efter Gorm den Gammles død og få år, før Harald Blåtand rejste sin store Jellingsten efter forældrene.

Men først en beskrivelse af det *snedker-mæssige*, skæringerne, det der er illustreret i Thora Fiskers tegninger (fig. 5a-c). Figurerne 1, 3, 4 og 5a viser den ene side – vanligst opfattet som forsiden – af den 15 cm høje egetræsfigur, som er udskåret i et 4–5 mm tyndt brædt; den er snittet (og malet) på for- og rygside og altså beregnet til at ses fra begge sider. Den kan derfor kun have haft plads i *et gitter*, hvad der i øvrigt bekræftes af de brud, der bl.a. ses på begge sider af den store ring samt løse stumper. Mandslingen har langt hageskæg og halvlængde hovedhår (»paugehår«), hvis underkant følges i en brudt linje under issen og lader det nyreformede øre frit.

Både hår og skæg var, som det tydeligt ses hos Kornerup 1875 (fig. 4), angivet med spidse, bladagtige, skællagte skiver. Nu er kun rester bevaret i skægget. Langs issen (der er affaset på den modsatte side, jfr. nedenfor) løber en ganske smal bræmme, der aldrig har været malet; den antyder, at hovedet har været dækket af et eller andet.

Den knælange eller måske lårkorte, figur-skårne kjortel ser ud til at have været opsplittet i siden. Foroven er dragten afsluttet med en ret høj, *opstående* krave – et bemærkelsesværdigt træk –, som er vandret midtdelt af en smal fure. Selve koften er inden for en glat kant bort krydsdelt af diagonale furer, og i de fremkomne parallelogrammer er der udskåret en flad, cirkulær bosse. På grund af disse bosser har man opfattet koften som en ringbrynje; men den samme »punktornamentik« findes på dyrenes skind på Bamberg- og Camminskrinene, ligeledes på det store dyr på den danske London-runesten (se farvebilledet Skalk 1974), og på Mammenøxen bruges punkterne rent ornamentalt.

Om midjen løber et bredt bælte, der består af fire glatte, af riller adskilte bånd. De »bosser«, der anes til siderne, er malespor. To store, af en rille midtdelte cirkelslag flankerer figurens midje. Benene mangler.

På den anden side (ryggen) genfinder man de store cirkelslag, det firdelte bælte, den opstående krave og opslidsningen. Issen er, som nævnt, affaset på denne side, næsten knivskarp over panden, fortykkende sig mod nakken, for at afpasse den til et eller andet, den skulle stikkes op i. Kjortlen er ikke bossebesat, men forneden afdelt i striber, der følger kanterne, og foroven optages den af en efter forholdene stor *triquetra*, et helligt symbol – velkendt fra den store Jellingsten – mellem bånd-blad-ornamenter. Figuren har været brækket midt over (er måske fundet sådan?), og der er et nyere brud ved halsen; hvornår dette sidste er sket, vides ikke; men ved pålimningen er hovedet blevet forrykket lidt.

Det var i november 1976, »Farvekonserveringen« fra Nationalmuseets 1. afdeling modtog alle de bemalede træstykker, i alt 25, fra Gorms og Thyres gravhøj i Jelling; de skulle,

Fig. 1–2. Jellingmanden, forside og rygside. Nuværende tilstand.

med publicering for øje, renses, farveanalyseres og eventuelt konserveres på ny.

En førsteundersøgelse viste – og det gælder især Jellingmanden – at træet var meget medtaget og skørt, og der opstod tvivl om, hvor meget der burde gøres ved figuren; men på et møde mellem Nationalmuseets 1. afdeling og Farvekonserveringen blev der enighed om, at træmandens konservering burde udsættes, til man havde en metode, der kunne sikre såvel farverester som træ bedre, end man var i stand til i dag. Man kunne derimod fjerne snavs og overskydende konserveringsmateriale fra tidligere konservering(er). Ved denne lejlighed besluttedes det samtidig at lade hele fundet opmåle og tegne af tegneren Thora Fisker.

Fig. 3. Jellingmanden. Usigneret, farvelagt tegning af J. Kornerup, omkring 1861, i Nationalmuseets 1. afdelings arkiv.

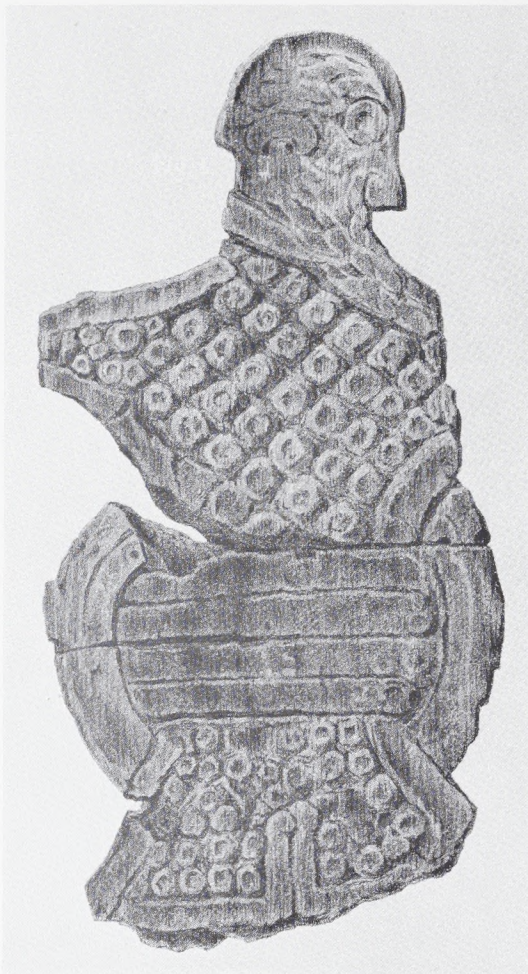

Fig. 4. Jellingmanden. Kornerups farvelitografi i »Kongehøiene i Jelling« 1875.

Mens den langvarige mikroskopiske undersøgelse af træ og farver, rensning, fotografiering m.v. varetoges af den ene af forfatterne, blev den kemiske farveanalyse overladt til dr. Ernst Ludwig Richter, Institut für Technologie der Malerei i Stuttgart, med hvem man tidligere havde samarbejdet udbytterigt.

Under tegningen og opmålingen blev fundstykkerne delt op i grupper efter skæring. Nogle af dem svarede nøje til figuren og hørte uden al tvivl til samme gitter; et af disse er sikkert et direkte brud fra Jellingmanden, en formodning der støttes af forløbet i skæringen og svage farvespor. På opmålingstegningen (fig. 5a-c) er stykket »sat fast« (sml. fig. 3-4).

Ingen af de andre brudstykker synes at kunne hidrøre fra den ovenfor omtalte mindre figur »af lignende udseende«.

Sammenligner man Jellingmandens nuværende udseende (fig. 1-2) med den akvarel, Kornerup har udført (fig. 3) og den farvetegning, han har publiceret i »Kongehøiene« (fig. 4), er det tydeligt, hvad allerede Kornerup udtalte (s. 111), at figuren har lidt stor skade, at træet er skrumpet ind, og farverne er så godt som gået tabt. Træet er som sagt meget nedbrudt, tåler dårligt berøring, har mistet sin oprindelige trækarakter og syner nu som et hårdt og samtidig porøst materiale. Der forestod et vanskeligt arbejde.

Til overfladerensningen, der ligesom alt andet ved undersøgelsen foregik under mikroskop, brugtes en skalpelkniv og destilleret vand; en egentlig rensning fandt ikke sted, men snavs og jord er fjernet ligesom overskydende gammelt konserveringsmateriale og lim ved brudfladen.

Under den mikroskopiske jagt efter farverester blev den blå en overraskelse – og ikke blot på én måde. Det viste sig nemlig, at den dukkede op mange steder jævnt over hele figuren på *begge sider* som små spor i træets porer. Og det blev efterhånden klart, at *hele figuren var grundet med blåt* – sammenlign hermed den sorte grundering på det store gitterstykke s. 111. Gennem mikroskopet kunne man flere steder se, hvordan andre farver lå hen over det blå (fig. 7). Det turde derfor være sandsynligt, at det blå, der ses og skulle ses, således er opstået ved udsparring, en proces der i øvrigt er velkendt både i middelalder og renæssance.

Analysen af farveprøverne er, som nævnt, forestået af dr. Richter; han har selv under et besøg i København udtaget det første sæt prøver, der ifølge sagens natur var bittesmå og udtaget under mikroskop. Men da vi havde fået resultatet af disse prøver med det overraskende svar, at den farve, der i mikroskopet så ud som blå (jfr. også Kornerups akvarel fig. 3), *ikke* var et blå farvepigment, men plantesort, sendte vi nye farveprøver til Stuttgart. Da Thora Fisker samtidig under opmåling og tegning af de øvrige træstumper fra Jellinggraven havde opdaget, at et lille stykke direkte kunne passe til den lille mands arm, var vi også interesserede i at se, hvorledes farverne på dette stykke artede sig. Resultatet var igen, at den

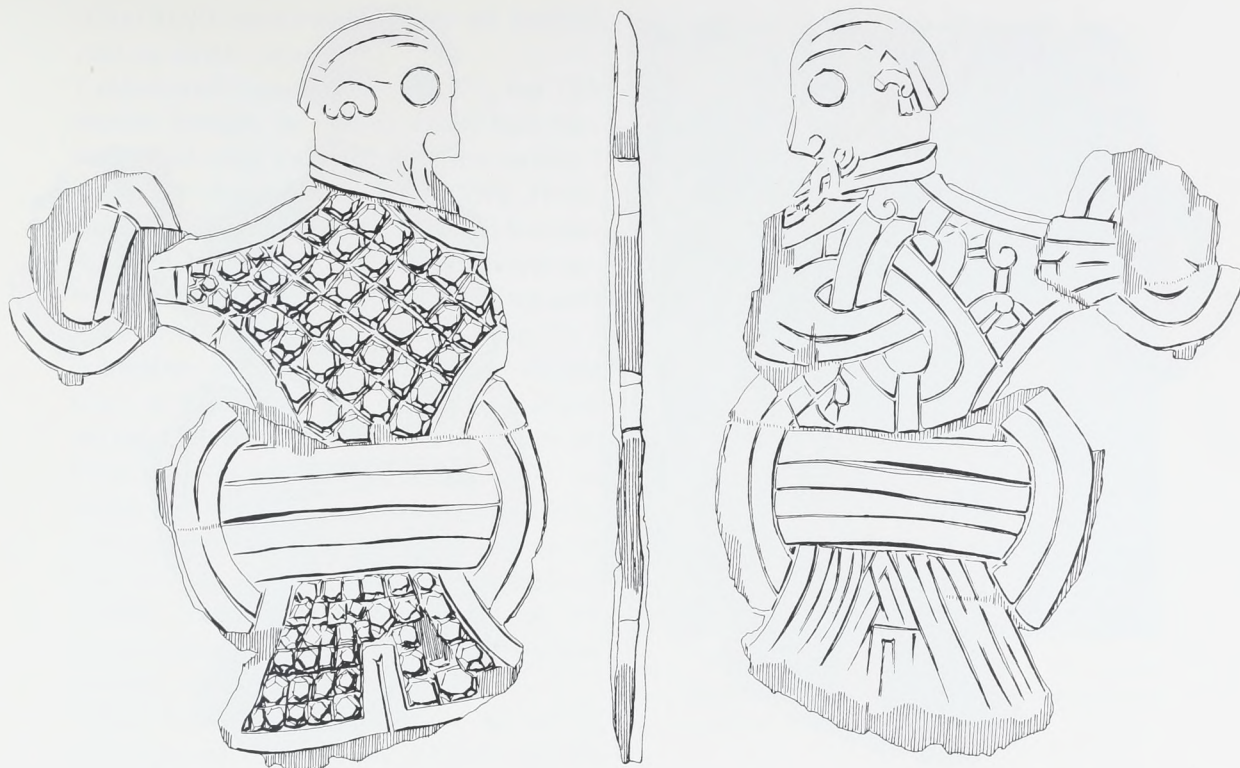

Fig. 5a-c. Jellingmanden. Tegning af for- og rygside samt lodret snit, udført 1977 af Thora Fisker.

»blå« farve var og blev plantesort. Hvordan kunne den så vise sig som blå? Det vil vise sig om lidt. Men samtidig konstateredes det, at det »nyfundne« stykke ikke havde sort (eller blå) grundfarve, måske fordi denne kun var anvendt på selve figuren(?).

De fundne farver er: rødokker, plantesort, kridt (kaliumkarbonat) og auripigment. Måske har man nu allerede gættet, hvorledes den blå kommer frem.

Okker er den almindeligste jordfarve, der i nuance svinger fra en ret lys gul farve til en mørk rødbrun; den består af en blanding af ler, kaliumkarbonat og jernhydroxyder i vekslende mængder, undertiden blandet med manganilte. Den findes udbredt over det meste af kloden, også her i landet. Ved brænding af den gule okker fås rødokker.

Plantesort er en kunstigt fremstillet organisk sort farve, der har været kendt siden oldtiden. Den udvindes f.eks. af drueskaller, nøddeskaller, kork o.m.fl. plantestoffer, der ved glødning uden luftens adgang giver temmelig rent kulstof, som yderligere kan vaskes med syre. Farven kan variere fra varm til kold sort, men med et højt kulstofindhold får man

en smuk blåsort farve, men ikke den blå, der findes på Jellingmanden.

Kridt – navnet kridt (kreta) stammer fra Grækenland – er en naturligt forekommende, hvid mineralfarve, der består af kulsur kalk med et ringe indhold af kiseltsyre, jernilte og ler. Stoffet findes i store mængder i de danske kridtklinter; det har til alle tider været anvendt som farvestof; dets dækkeevne i vandige bindemidler er god, men i olie har det ingen dækkeevne; det bruges derimod ofte som fyldstof sammen med andre farver, og her på vor lille mand er det fundet sammen med den sorte farve – og det er denne blanding, der har givet den blå farve. Den bliver særlig smuk, når den omgives af andre farver, som støtter den, og det er netop tilfældet på træmanden, hvor der er fundet både gulokker, rødokker og auripigment.

Auripigment eller orpiment (citrongult) forekommer i naturen som gule, bladede eller stænglede masser. Det kan bl.a. dannes ved sublimation (fordampning) i vulkanske områder. Mineralet har fundet anvendelse som malefarve allerede i oldtidens Ægypten, ligesom det kendes fra vægmalerierne i Pompei og

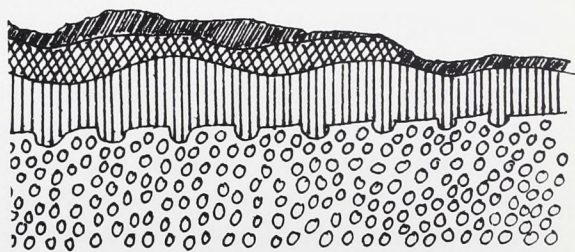
Fig. 6a-b. Jellingmanden. Farverekonstruktion ved Ingegerd Marxen 1978.

Herculaneum. Romerne kaldte farven auripigmentum, guldfarve, vel fordi mineralet i grov, knust tilstand viser sig som små, gyldentglinsende korn. Som arsenforbindelse er auripigment overmåde giftig, og i ældre malebøger advares mod brug af stoffet. Desuagtet fandt auripigment anvendelse helt op i 1800-årene, fordi det vanskeligt kunne erstattes af andre dengang kendte gule farvestoffer. Anvendt som lim- eller oliefarvestof er auripigment i besiddelse af ret stor dækkraft; men det er ikke særlig lysægte, bleges ret hurtigt i sollyset.

Hvad angår de ældre, ovenfor nævnte kemiske undersøgelser af bindemidlet – olie eller tempera – må man tage dem for deres værd, da det nu ikke er muligt at analysere bindemidlet.

En farverekonstruktion vil altid være be- hæftet med en vis usikkerhed, især når farveresterne er så få som tilfældet er her, og selv om man har Kornerups akvarel og de bevarede farver på det store træstykke at støtte sig til; det er således usikkert om skæringerne har været trukket op med sort kontur; bossernes sorte cirkelfelter er derimod sikre, ligesom cirklerne i det firdelte bælte sikres, dels af svage rester, dels af tegningen hos Kornerup 1875, og et enkelt cirkelspor i de store cirkelslag på hver side af manden synes at antyde, at også disse har været dekoreret med cirkelrækker. – For rekonstruktionen som helhed må det siges, at usikkerheden er størst, hvad angår ryggsiden, idet den på grund af farvernes sparsomhed i nogen grad bygger på forsiddens farveholdning.

Fig. 7. Jellingmanden. Snit af farvelag. Bestemt og tegnet af I. M. Øverste, mørktskraverede lag: snavs og gammelt konserveringsmateriale. – Krydsskraving: den gule farve. – Lodret skraving: den blå farve. – Nederste lag: træ.

Hvem er Jellingmanden? Er han en hedensk eller en kristen figur?

I »Mediaeval Scandinavia«, 7, 1974, har Erik Moltke hævdet, at figuren enten forestiller Kristus selv eller i alt fald en kristen person – gentaget i »Runerne i Danmark« 1976. Hvordan lyder argumentationen? og er der kommet nye forhold frem? Til det sidste er svaret ja.

Vejen til en forståelse af den lille træmand går over Jellingstenens Kristusfigur (fig. 8). I indskriften på denne sten forkynder Harald bl.a., at han *gjorde danerne kristne*; denne udtalelse understreger han ved at afbilde en *Kristusfigur* – kendelig på korsglorien – på stenen konfronteret med dens modsætning, »Det store dyr« på den tilstødende side. Dette dyrs attribut eller kendetegn er ondskabens symbol, slangen, der snor sig om det. På samme måde er *ringen* – almagtens, alverdens symbol? – Kristi attribut.

Men Kristusskikkelsen er ikke det eneste kristelige ved Jellingstenen. På hver side af Kristi hoved og på hver side af hans ben ses et treslyng, en *triquetra*, et helligt tegn der tolkes som et *treenighedssymbol*. Dette tegn har haft en morsom skæbne, inden det nåede frem til Jellingstenen. Vi finder det i oldkristne kirker i mosaikgulve og på de helligste inventarstykker. Dernæst trænger det op nordpå og optages før vikingetiden af nordboerne, men som et rent ornament. Allerede omkring år 800, da kristendommen begyndte at pippe op rundt omkring i Danmark, opdager man, at det er et helligt – og derfor kraftigt – tegn, og i den periode, hvor hedenskab og kristendom kæmpede hårdt – forbandet vorde den, som sætter et kors på denne sten, hedder det i en hedensk runeindskrift –, dvs. sidste halvdel af 900'erne og begyndelsen af 1000-årene, bruges det side om side med hedenske tegn af de mennesker, som ikke rigtig vidste, om Odin eller hvide Krist var stærkest: disse opportunister sikrede sig til begge sider! (Mammenøksen, runestene med maske og kors etc.). En sådan brug af hellige tegn kan ikke kaldes direkte kristelig. Her er tale om magi. Og magi er i sit væsen hedensk.

Men på den kristne Jellingsten er der ingen tvivl om triquetra'ens kristelige betydning, knyttet som den også er så nær til Kristi person. I øvrigt er de fire triquetra'er omkring

Fig. 8. Harald Blåtands runesten i Jelling. Kristussiden med dens fire triquetra'er. Optrykket med sort vandfarve og fotograferet 1974 af E. M.

Kristus ikke stenens eneste: der er én stor på to hjørner, og indskriftens første linje er flankeret af to mindre, således at hele stenen så at sige er spundet ind i disse hellige tegn.

Kendetegnene for Jellingstenens Kristus er: korsglorien, den store ring om livet samt de fire omgivende triquetra'er.

Vender vi os nu til den lille træmand, genfinder vi den store *ring* om livet, og på ryggen ser vi en stor *triquetra*. Men issen er bar! Kan den have båret en glorie? Ja, det er næsten det eneste hovedtøj, der kan blive plads til. Her kommer den omtalte affasning af issens ene side og den farvefrie bræmme øverst på den anden side ind i billedet: ingen hjælm kan have siddet her, ingen hue eller mitra (bispehue), alle ville de, så smal den malingsfrie bræmme er, komme til at sidde »på tre hår« – og i øvrigt få et mærkeligt forløb. Men til en *glorie*, der når fra det retkantede indhak over næsen til det tilsvarende under nakkens pagehår, passer den smalle bræmme som hånd i handske (sml. fig. 9).

Men – for der er et stort MEN. – Hvis personen havde båret en glorie, måtte man da ikke vente, at den var skåret i ét med hovedet? Jo, svarede hjælm- og rustningseksperter Niels E. Saxtorph, *med mindre glorien var af metal*. Ved dette svar får ikke blot den farve-

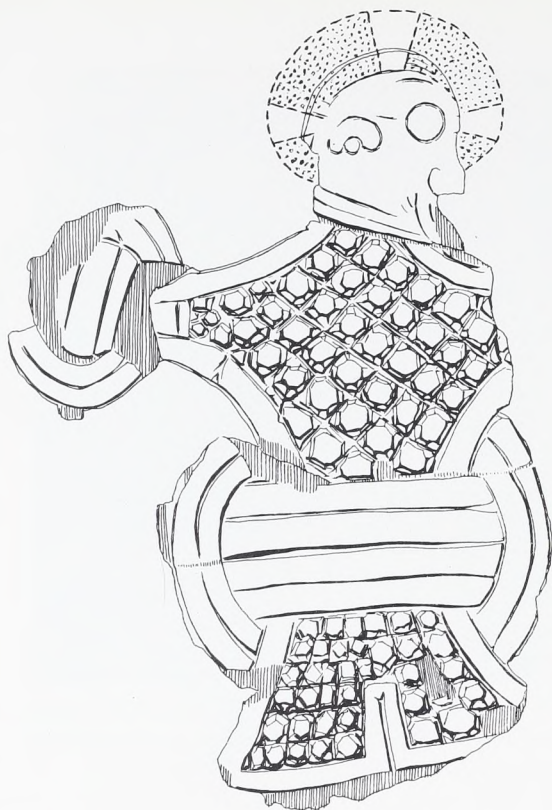

Fig. 9. Jellingmandens »hovedtøj« rekonstrueret.

frie bræmme sin forklaring, men også affasningen på den anden side af den skaldede isse.

Jamen – stadig et men – kan vi vente at finde kristent gravgods hos Gorm og Thyre? Man kan svare med et andet spørgsmål: Den Harald, som gjorde danerne kristne, og som rejste en kristen runesten over sine forældre, skulle han ikke kunne deponere gode, kristelige ting hos de døde forældre for at sikre dem lettere adgang til de himmelske boliger? Kunne han faktisk lade være med det?

Der er imidlertid et par forskelle på træmanden og stenens Kristus: Træmanden har hageskæg, det har stenbilledet ikke, med mindre det da har været malet på, og det er frontalt, mens træmanden ses i profil. Forklaringen herpå gives af den forsvundne mindre figur »af lignende Udseende«. Træmanden har været led i et gennembrudt gitter med én eller flere fortællende scene(r), som vi kender dem fra malede og vævede tapeter med hedensk eller kristeligt indhold. Kan denne scene, hvori den nu enlige, hårfagre, men alligevel skaldede mand har befundet sig, have været: Kristus og Maria Magdalene? Noli me tangere!

Kalkmalerierne i Fraugde kirke på Fyn

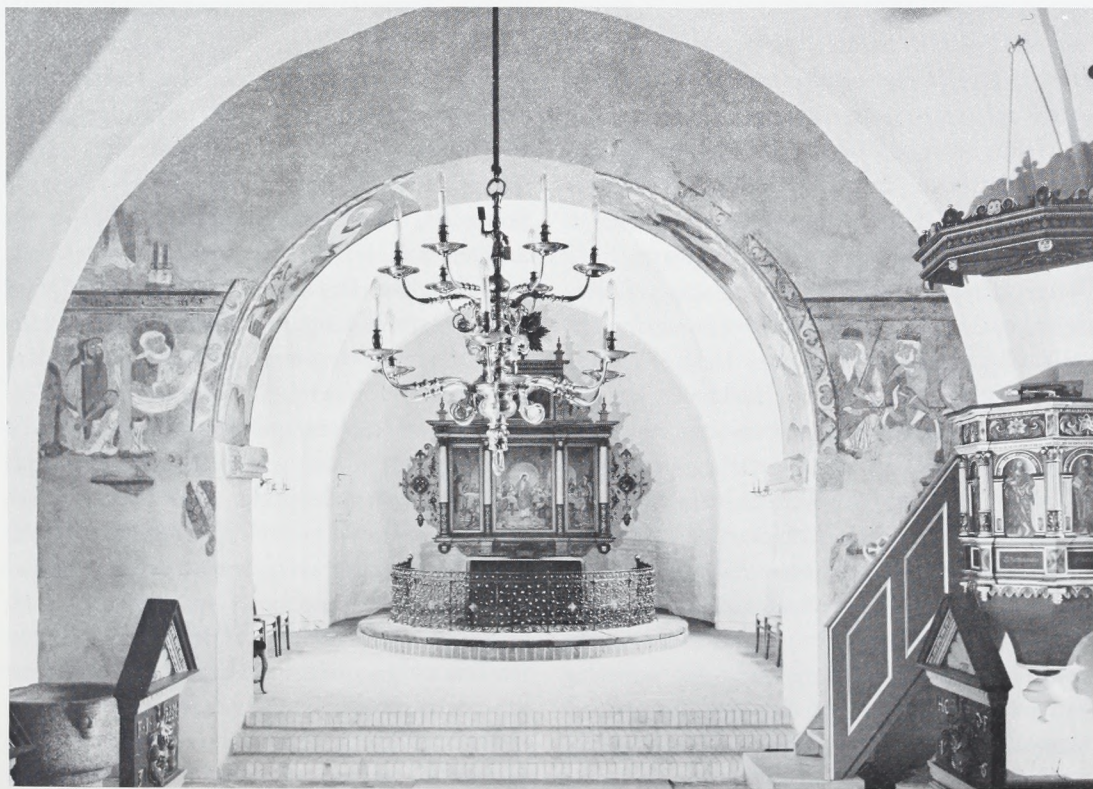
Af MOGENS LARSEN OG ULLA HAASTRUP

Malerierne kom for en dag, således som det ofte er tilfældet. Kirkens indre skulle kalkes, og da man fjernede nogle løstsiddende kalklag, kom der dele af et maleri til syne. Nationalmuseet blev underrettet om fundet, og efter en nærmere undersøgelse stod det klart, at her var tale om romansk kalkmaleri af høj kvalitet. I øvrigt kunne man godt undre sig over, at det endnu skulle være muligt at finde romansk kalkmaleri i en kirke, der som Fraugdes har været genstand for en så radikal ombygning. Gennem nogle byggeperioder i den senere middelalder har man nemlig helt ændret det romanske kirkehus til en korskirke. Der blev næppe levnet stort mere af den romanske kvaderstenskirke end murenes nedre del, men triumfmuren mellem kor og skib, hvorpå kalkmalerierne blev fundet, fik dog lov at stå uskadt i højde med korbuens top og med en

mindre stigning ud mod nord- og sydmur. Herfra byggede man videre med munkesten, og af samme materiale indbyggedes der hvælvinger, ligesom også munkesten blev anvendt til opførelsen af de to korsarme, hvori en del af de romanske granitkvadre dog fandt genbrug som prydbælter.

Sidst i forrige århundrede må der være sket en nedstyrtning af korbuens top. Skaden, som

Fig. 1. Fraugde kirke ved Odense. 1974 fandt man dele af den romanske udsmykning fra slutningen af 1100-tallet. Den er bevaret dels i korbuens top og i den øvre del af den synlige triumfvæg, da disse partier blev ommuret. Kirken var allerede i sin romanske skikkelse ualmindelig stor, som det også ses af den usædvanlig brede korbue. I senmiddelalderen indbyggedes hvælvinger og skibets vægge blev nedbrudt, da korsarmene blev opført. Fot. Mogens Larsen 1978.

i henved halvanden meters længde ødelagde buens underside, blev udbedret med moderne, gule mursten. Man kan se, at kalkmalerierne ved den lejlighed har været fremdraget halvt ned på buens vanger, men selv om det må være sket på et tidspunkt, hvor interessen for ikke mindst romansk kalkmaleri var stor, er fundet åbenbart ikke blevet indberettet. Man skjulte det igen med et flere centimeter tykt lag cementpuds, som det voldte svære kvaler at fjerne igen ved kalkmaleriernes restaurering. Det skete med hammer og mejsel, millimeter for millimeter og megen tålmodighed.

Hver gang, man står over for en gammel mesters arbejde, stiller man sig uvilkårligt det samme spørgsmål: Hvorledes bar han sig mon ad med at male disse billeder? Studiet af de gamle malebøger og undersøgelser gjort i forbindelse med restaureringer kan godt fortælle os et og andet herom, og billederne i Fraugde kirke har i den henseende været ganske meddelssomme, for nok fremtræder de i dag som fragmenter af en stort anlagt udsmykning, men fragmenterne er særdeles velbevarede.

Selv vor nyeste kunsthistorie fastslår, at man taler om fresker i Italien og kalkmalerier i Danmark, som om der her var tale om to forskellige begreber. Men jo mere man får løftet sløret for de gamle maleres arbejdsmetoder, des mere står det klart, at der snarest er tale om to sider af den samme sag. I videste forstand er en fresko et vægmaleri udført på et mørtellag, som endnu er så friskt, at det kan optage og binde farverne, inden luftens kulsyre har omdannet mørtlens overflade til kalksten. En sådan proces vil selvsagt vare længere under nordiske himmelstrøgs kølige og fugtige klima end ved et tørt og varmt klima under sydens sol. Man har kunnet arbejde ganske længe på en dansk kirkemur og har derfor også kunnet overkomme ret store flader, før mørtellaget er blevet for tørt. Hertil kommer, at man har kunnet tilføre muren fugtighed under arbejdet og dermed yderligere forhalet optøringsprocessen. Til dette formål har kalkvand, det klare vand, som efter en tids henstand samler sig over udrørt, læsket kalk, været særdeles velegnet, fordi det samtidig har hærdet malebund og farver. Man tør vel formode, at maleren også har udrørt sine farver i dette vand under sit arbejde.

Et af de gamle kildeskrifter, der forekommer at have størst relevans til dansk, romansk kalkmaleri, må være »Schedula diversarum artium«. Det er skrevet af den sachsiske munk Theophilus, om hvem den teori er fremført, at han skulle være identisk med den westfalske guldsmed, Roger af Helmarshausen. Man har forsigtigt dateret hans skrift til omkring 1110–1140, idet det ældst kendte afskrift menes at kunne dateres til ca. 1150. Nok om det. Han var under alle omstændigheder en vidende person, der foruden kunsten at male billeder også forstod sig på at lave glasmalerier og gyldne altre. I første bogs femtende kapitel skriver han: »Når figurer skal gengives på en tør mur, skal den først sprøjtes over med vand, så den er helt gennemvædet. Alle de farver, der skal danne undermaling, skal lægges på, medens muren stadig er våd, og de skal blandes med kalk og have lov til at tørre sammen med muren, så de binder til den. Til grund under blå og grøn farve skal lægges en farve, som kaldes veneda, der blandes af sort og kalk«. Navnlig dette at blande lidt kalk i de underliggende farver lægger Theophilus stærkt vægt på. Han gentager det i sit efterfølgende kapitel, hvor han redegør for de forskellige farveblandinger alt efter deres anvendelse. Kapitlet slutter med en understregning af, at veneda skal benyttes under blåt og grønt, rødt under cinnober og under okker skal samme pigment blot tilsættes lidt kalk.

Med disse gode råd fra Theophilus i erindring vil vi nu se, hvorledes vor maler i Fraugde har udført sit maleri. En tid efter opførelsen må kirken have stået med et hvidkalket mørtellag. Det kan næppe være lagt på af maleren, fordi hans malebund hæfter så dårligt til dette ældre mørtellag, som den kun kan gøre det til en mørtel, der gennem en årrække har opnået en gennemhærdning. Men nogle sorte streger, som kan skimtes, hvor der stedvis er brud på malebunden, tyder på, at maleren på den gamle mørtels kalklag har om ikke ligefrem foretaget en gennemført skitsering af sit motiv, så dog markeret sin friseopdeling og kompositionens grovere linieføring. Dernæst har han påført malebunden, der efter sædvane for romansk maleri er bruntonet, og ret fed mørtel. Ved analyse er kalkindholdet målt til 43,3 %, men her må man betænke, at det

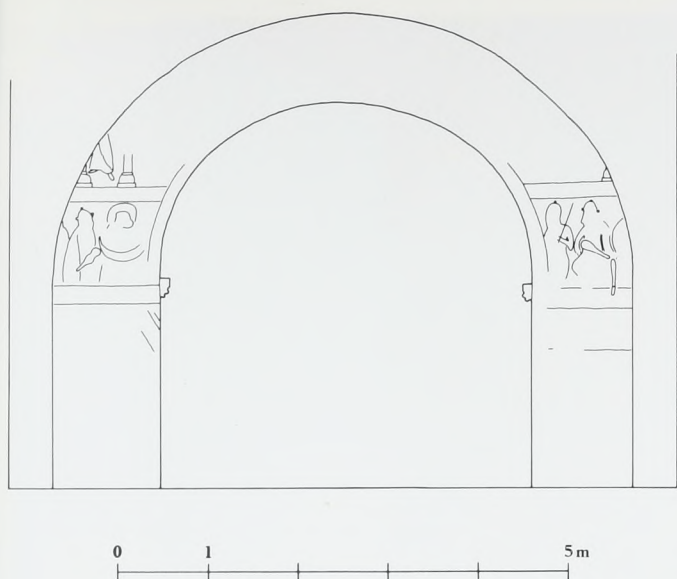

Fig. 2. Fraugde kirke. Opmåling med indtegning af figurerne på triumfoæggen. Det ses, at der over de to bevarede figurfriser har været plads til endnu en øvre, tredje billedfrise. Både i nord- og sydsiden findes plads til endnu en figur, nu gemt bag hvælvpillerne. Opmålt og tegnet af Henrik Jacobsen 1976.

faktiske kalkindhold ingenlunde behøver at være identisk med det aktive kalkindhold, som binder mørtlen sammen. Den særlige måde, man fremstillede middelalderens mørtel på, hvor den brændte kalksten først blev findelt ved slagning og derpå blev læsket samtidig med at tilslagsmaterialet blev tilført og mørtlen fremstillet, gav ganske mange fine og ulæskede kalkkorn, der alene indgik som fyld ligesom grus. Nu den brune farve på mørtlen, den kunne man tro skyldtes anvendelse af en særlig jernholdig grus, som findes i kirkens umiddelbare nærhed. Men dette holder ikke stik. Maleren har tilsyneladende valgt sin grus med omhu, den er meget ren og skarp. Den brune farve er opstået ved, at mørtlen er tilsat knust tegl og trækul, og man finder ofte enten det ene eller begge stoffer tilsat vore romanske mørtler. Her er tale om en gammel tradition, som blandt andet findes omtalt hos Plinius, den romerske naturforsker, der levede omkring vor tidsregnings begyndelse. Han anbefalede at blande knuste potteskår i den mørtel, der skulle påføres en mur, som var fugtig. Og det har den danske kirkemur nok også været dengang.

Maleren har påført sin mørtel med murske i ujævnt, glittet lag. Men hele muren har ikke været sat op i én arbejdsproces. Langs overkanten af den smalfrise, der deler triumfmurens to billedfriser, ses en tydelig sammenpudsning, hvor nedre frises mørtellag dækker over øvre frises farver. Den øverste billedfrise

har med andre ord været malet færdig, før den nedre billedfrises mørtellag er sat op. Der er altså tale om det, man i italiensk freskotechnik kalder en *pontata*: Hvad der kan males fra en given stilladshøjde. Men ikke nok med det. Nedre billedfrise, som naturligt deles af korbuens åbning, har tilsyneladende været malet hver halvdel for sig. Bladbortten, der indrammer korbuen, har nemlig fået lidt afvigende behandling af dens farvemæssige elementer alt efter, hvilken del af maleriet den grænser ind imod. Ved nedre billedfrise har nordsidens bladbort hvide, treflagede blade om grønne tre-pasknopper, medens samme blade ved sydsidens billedfrise er blegrøde. Og hvor bladbortten her løber op langs øvre billedfrise, ses bladene først at have været lagt med rød farve, som siden er korrigeret med et overtræk af hvidtekalk. Dette må være sket i forbindelse med udmalingen af nedre billedfrises sydlige del for at skabe den fornødne farvemæssige sammenhæng i bladbortens forløb. Man har svært ved at forestille sig en maler stykke et fortløbende ornament sammen på den måde, hvis ikke det er sket i bestræbelse på at udmale et mørtellag, medens det endnu er vådt nok til at optage farve.

Efter påføring af malebunden har maleren skitseret sine motiver med fin pensel og tynd, brun farve. Derpå er de dele, som skulle bemales, trukket over med et tyndt lag hvidtekalk, og alle lokalfarverne, hvilket her vil sige det samme som undermalinger, er lagt op. Hudfarverne har fået en lys, rødlig tone og dragterne er malet med okkerfarver i gule og røde toner, lyse og mørke, der alle er tilsat lidt hvidtekalk. Sine steder er dragter eller dele deraf lagt med hvidtekalk i dækkende lag eller med grå farve som underlag for grønt. Samme grå farve er også benyttet som undermaling for baggrundens blå farve. Maleprocessen er afsluttet med en endelig udformning af ansigter og hænder med lysere og mørkere hudfar-

Fig. 3. Fraugde kirke. En af de 24 ældste konger. Triumfvæggens nordside. Baggrundens lapis lazuli er ligesom den karakteristiske grønne kobberfarve i kongens kappe yderst velbevaret. Fot. Mogens Larsen 1978.

ve, konturer og detaljer er tegnet igennem med brun farve, medens foldekast og dragtmønstre er dannet med fine penselstrøg af okker og dækkende hvidtekalk. Farverne optræder i dag stærkt afbundet på nær blåt og grønt, hvor disse ligger på den grå undermaling. Det samme er tilfældet med den sorte farve, der har været benyttet til skriften på båndet mellem de to billedfriser. Man må tro, at disse farver har været påført på så sent et tidspunkt i

udmalingen, at mørtellaget har været for tørt. Er det mon for dristigt ud fra den her skildrede teknik at tro, at Fraugdemaleren ikke blot har haft et nøje kendskab til de malemetoder Theophilus beskriver, men at han også har vidst en hel del om værdien i at male på en våd mørtel, at han ligefrem har bestræbt sig på at fremstille sit maleri al fresco?

Takket være nogle grundige undersøgelser udført af professor, dr. Ernst-Ludwig Richter, Staatliche Akademie der bildenden Künste, Stuttgart, ved vi ganske nøje, hvilke pigmenter Fraugdemaleren har benyttet. Den hvide farve er læsket kalk, calciumcarbonat, og den sorte er knust trækul. Gule, røde og brune

Fig. 4. Fraugde kirke. På triumfvæggens nordside ses nu to og en halv siddende figur. Nærmest korbuens kant sidder Abraham med glorie. Han holder i et klæde nogle hoveder, som symboliserer frelstes sjæle. Kongen ved hans side holder et strengeinstrument for at vise, at han med musik tilbeder Herren. Han og den halve figur er en del af de 24 ældste, jfr. fig. 3 og 5. Fot. Mogens Larsen 1974.

toner er jordfarver, ubrændte og brændte okkere. Som blå farve er benyttet den sjældne lapis lazuli, og grøn farve er basisk kobberchlorid. Dr. Richter finder især den sidstnævnte farve interessant, fordi den sandsynligvis er identisk med den grønne farve, som Theophilus kalder saltgrøn. Han har fundet den samme farve anvendt på et romansk kalkmaleri i Lübeck og på stafferingen af den berømte Freudenstädter læsepult. I kapitel 36 beskriver Theophilus farvens fremstilling således: Man udhuler en egetræsblok, så der dannes et skrin, der fyldes delvis op med kviste. Oven på disse lægger man nogle kobberplader, der er smurt ind i honning og overstrøet med salt. Derpå lukkes skrinet tæt med et låg, hvori et boret hul kan lukkes med en prop. Igennem dette hul hældes enten eddike eller varm urin, så det rækker op til kobberpladerne. Proppen sættes i hullet og skrinet opbevares en månedstid, hvorefter man kan afskrabe et grønt pulver fra kobberpladerne.

Dr. Richters undersøgelse af farverne viste også, at navnlig alle de grundlæggende farver indeholdt kalk. Også forekomst af protein blev påvist, og dette ville have været en værdifuld oplysning om brug af det bindemiddel, man hidtil forgæves har eftersøgt i middelalderligt

kalkmaleri. Men desværre savnedes stoffet ganske i de to farver, hvor det jævnfør den middelalderlige maletradition burde være, nemlig i den grønne og den blå farve lagt på den grå undermaling. Proteinet findes kun i de farver, der at dømme efter deres karakter har det største kalkindhold, og dette bringer uvilkårligt tanken hen på den gamle håndværkermyte om, at skulle en hvidtekalk blive særlig stærk, måtte man umiddelbart efter kalkens læskning smide et dødt dyr ned i kalkkullen.

Ved restaurering af kalkmalerier er det sjældent tilstrækkeligt, at man får fremdraget de gamle malerier så nænsomt som muligt og gennem en konserverende behandling sikrer dem for eftertiden. Man må også ved en æstetisk vurdering søge at bringe dem i en harmonisk sammenhæng med kirkens indre. Dette kan være vanskeligt, når man står over for fragmenter af en stort anlagt, romansk udsmykning, der skal indpasses et senmiddelalderligt kirkerum, hvor senere tider yderligere har givet deres bidrag til en udsmykning. I Fraugde søgte man at gøre det ved at benytte en mørtel, der både i farvetone og struktur svarede til den romanske. Den blev ikke blot benyttet til mindre brud i malerifragmenterne, men også til deres omgivelser. Korbuens brud blev udfyldt med denne mørtel, så undersidens to motiver blev samlet i en helhed, og hele den nu synlige del af den romanske triumfmur blev lagt op med den tonede mørtel som en afdæmpet baggrund, hvori de gamle fragmenter lever deres eget liv i det omfang, de er levnet os. Kun mindre brud i lokalfarverne er retoucherede, medens detaljer som foldekast, tegning af musikinstrumenter, mønstre og ansigter er forblevet uantastet. Kun hvor det skønnedes at have værdi for en umiddelbar forståelse af et stærkt beskadiget motiv er større linjeforløb forsigtigt antydet. Men det er gjort således, at ingen kan være i tvivl om, hvor konservatorens opfattelse af

Fig. 5. Manuskript fra o. 1150–70, Lambertus fra Omer: *Liber Floridus* gengiver i forbindelse med Apokalypseteksten de 24 ældste omkring en Majestas og Lammet. De navngivne konger har både parfumebeholdere og instrumenter i hænderne, mens de hylder Herren. Wolfenbüttel, Ms. Gud. lat. 1.

motivet fortsætter den gamle malers bevarede rester.

Da alt, hvad der var bevaret af kalkmalerier på triumfvæggen og i korbuen var fremdraget, sås følgende figurer (se opmålingen fig. 2): På nord- og sydsiden af triumfvæggen er der i den nederste figurfrise to og en halv figur. Disse i alt seks personer er malet siddende, kun én – den hvidhårede og skæggede nærmest korbuen i nord – har glorie. De to skæggede mænd på sydsiden bærer henholdsvis en hueagtig krone med én topkugle og en krone med tre kugler. Den sidste hele figur på nord-siden har også krone med tre kugler. Denne konge har mørkt skæg og hår, han holder et strengeinstrument, en fedel, over det ene knæ (fig. 4). Den glorieerede mand ved hans side løfter et klæde med begge hænder. I dette klæde bæres flere små personer, kun hovederne er synlige.

Overfor på den anden side af korbuen sidder en anden gammel mand med hvidt skæg. Han peger med højre hånds pegefinger hen mod sin sidemand. I venstre hånd holder han en tynd stav op mod skulderen. Hans sidemand på bænken er en konge, som spiller på sin rebek med en bue (fig. 10). Den tredje person, der nu er næsten dækket af det senere hvælv, sidder med en harpe. Alle de fire mænd, hvis hoveder er bevaret, ser opæfter og ind mod korbuen.

Af figurfrisen oven over de siddende mænd er kun bevaret resterne af én stående figurs underkrop. De nøgne fødder er drejet således, at figuren bevæger sig væk fra korbuen. Friesfeltet er opdelt af to synlige søjlebaser, den ene lige ved hvælvet og den anden midt i den bevarede del af frisen. I modsætning til nord-siden er der i syd kun rester af én søjlebase længst mod syd helt ude ved hvælvkanten.

I korbuen blev to hele figurscener lykkeligt fremdraget. På den sydlige vange er fremstillingen dårligt bevaret, men man ser dog ty-

deligt en hjelmklædt kriger med hvid knælang underklædning og derover hoftelang ringbrynje med albuelange ærmer. I højre, elegant løftede arm holder han det lange spyd, hvormed han spidder den lille sammenkrøbne figur, som han tramper på med sine lange, tynde ben. Den bekæmpede krigers hoved er desværre gået tabt. Man kan nu kun se de sammenbøjede ben og den ene arm, som holder en stor ombunden sværdske (fig. 11).

På korbuens anden, nordre side står en gloriøret, hvidhåret og skægget mand. Hans hvide dragt er fornemt dekoreret med en stor krave og bred bræmme på de vide ærmer, begge de brune borter er prydet med ædelsten. I højre hånd holder han højt løftet over sit hoved et stort sværd. Foran ham står en firkantet blok med et fletværk øverst. På denne »kasse« knæler en lille figur med tofarvede strømper og kort dragt med lange, snævre ærmer. Hæn-

derne er strakt afværgende frem. Kun svage spor af hovedet er bevaret (fig. 7).

Ornamentikken består af en perspektivisk mæanderbort under de siddende mænd, en bladort langs korbuens kant og på korbuens vestlige side ind mod skibet en trappefrise. Den østlige korbueside afsluttedes af en anden bort, hvis mønster nu ikke kan identificeres mere. Mellem triumfvæggens to billedfriser er tre farvede striber, den midterste og bredeste har haft påmalet en indskrift i sort. Kun enkelte af majuskelbogstaverne kan endnu skelnes, ingen ord kan længere læses (jfr. side 122).

Da denne forklarende indskrift således ikke mere eksisterer, må man prøve at forstå de malede fremstillinger ud fra en sammenligning med andre kendte romanske malerier. Nogle motiver lader sig umiddelbart tolke, således scenen i korbuens nordside. Den gamle Abraham er i færd med at ofre sin, på under-

fuld måde fødte, søn Isak (fig. 7). Abraham var 100 år gammel og Sara 90 år, da Isak fødtes. Denne søn var det eneste barn, de havde sammen, og Gud havde lovet Abraham, at han gennem Isak ville få en slægt talrig som himlens stjerner og havets sand. I beretningen om offerhandlingen i første Mosebog 22. kapitel fortælles, at Gud befalede Abraham at drage med sin elskede dreng til bjergene for dér at ofre ham som brændoffer. »Abraham tog da brændet til brændofferet og lagde det på sin søn Isak; selv tog han ilden og offerkniven, og så gik de to sammen. Da sagde Isak til sin fader Abraham: »Fader!« Han svarede: »Ja, min søn!« Da sagde han: »Her er ilden og brændet, men hvor er dyret til brændofferet?« Abraham svarede: »Gud vil selv udse sig dyret til brændofferet, min søn!« Og så gik de to sammen. Da de nåede det sted, Gud havde sagt ham, byggede Abraham der et alter og lagde brændet til rette; så bandt han sin søn Isak og lagde ham på alteret oven på brændet. Og Abraham greb kniven og rakte hånden ud for at slagte sin søn. Da råbte Herrens engel til ham fra himlen: »Abraham, Abraham!« Han svarede: »Se her er jeg!« Da sagde englen: »Ræk ikke din hånd ud mod drengen og gør ham ikke noget; thi nu ved jeg, at du frygter Gud og end ikke sparer din søn, din eneste, for mig!« Og da Abraham nu så op, fik han bag ved sig øje på en vædder, hvis horn havde viklet sig ind i de tætte grene; og Abraham gik hen og tog vædderen og ofrede den som brændoffer i sin søns sted«.

På billedet i Fraugde kan man kun se dele af handlingen: Altret med det »flettede« brænde, den knælende og anrøbende Isak, der ikke er bundet og Abraham med sværdet. Englen eller Guds hånd, der skal stoppe handlingen, er derimod forsvundet. Ligesom den almindeligt afbildede vædder. På det gyldne alter i Sahl kirke ses hele motivet (fig. 6).

Også den gamle mand på triumfmuren, der holder klædet med hovederne, forestiller Abraham. Fra flere romanske kalkmalerier kendes dette motiv: Abraham med sjæle i skødet. I Lukas-evangeliets 16. kapitel fortælles lignelsen om Lazarus, den fattige mand, som lå foran den rige mands hus for at få smulerne fra det rige bord. Da Lazarus og den rige døde samtidigt, førtes den fattige af engle til Abra-

Fig. 6. Sahl-altret. På det gyldne alters retabelbue findes en fremstilling af Isaks ofring. Her stopper Guds hånd offerhandlingen (sml. fig. 7). Den vædder, som Abraham fandt hængende i en busk, ses også.

hams skød, den rige til dødsrigets pine. Herfra så han Lazarus i Abrahams skød, og han råbte til ham: »Fader Abraham! forbarm dig over mig og send Lazarus for, at han kan dyppe det yderste af sin finger i vand og læske min tunge; for jeg pines svarlig i denne lue«. Men Abraham sagde: »Barn! kom i hu, at du har fået dit gode i din livstid – og Lazarus ligeså det onde; men nu trøstes han her, og du pines. Og foruden alt dette er der fæstet et stort svælg imellem os og Eder, for at de, som ville fare herfra over til Eder, ikke skulle kunne det, og de ikke heller skulle fare derfra over til os«.

Man skal søge til udlandets kunst for at forstå, hvem de spillende konger forestiller. På den store, berømte, romanske portal i klosterkirken i Moissac i Sydfrankrig (ca. 1120) sidder ikke færre end 24 konger med parfume-flasker

og strengeinstrumenter, ligeledes på portalen i Aulnay (omkring 1130). Dette motiv, de firetve ældste, kendes også i Italien, hvor det f.eks. er malet i absis i Sant'Elia di Nepi (omkring 1100). Disse konger, som enten holder parfume-flasker og/eller musikinstrumenter, har sit udspring i Apokalypsens omtaler af de ældste, som hylder Guds trone og lammet. Deres antal kan i fremstillingerne variere fra to til 24. Da Fraugde kirke er meget ombygget (jfr. side 119), ved man nu ikke, hvor mange der har været malet her. Men de tre figurer med musikinstrumenter er alene et vigtigt bidrag til musikhistorikernes viden både om instrumenterne og om spillestillinger. Dorthe Falcon Møller har i tidsskriftet *Ico* 1976 udførlig behandlet denne side af Fraugdes kalkmalerier.

Den skæggede mand med staven, som sidder nærmest korbuen på sydsiden, er det vanskeligst at tyde. Han peger demonstrativt hen mod sine sidemænd, kongerne, der spiller. Selv har han intet instrument, og dirigenter med stav brugtes ikke i romansk tid. Hans hovedbeklædning er også af en anden type end de to andre kongers. Måske er han en gammeltestamentelig profet, men da hans stav ikke bærer blade, kan han ikke forestille Aron. Måske kan det være en fremstilling af Esaias, som har en dommedagsprofeti (kapitel 6), og som også optræder i Johannes åbenbaring kapitel 4, vers 8.

En sådan fortolkning passer godt sammen med, at Abraham med sjælene – på den anden side af korbuen – i romansk tid symboliserer Paradis. I flere triumfvægsfremstillinger af Dommedag sidder Abraham netop på denne plads og holder de frelste i sit klæde, således i Skibby, Høør i Skåne, St. Ib i Roskilde og i Måløv ved København, dog her placeret sammen med den dømmende Kristus på skibets nordvæg.

Som det fremgår af opmålingen fig. 2, har der over korbuens top været plads til endnu en figurfrise, men intet af denne er bevaret. Af den mellemste har vi kun søjleopdelingen og én stående figur, som vender sig bort fra korbuen. I Dommedagsfremstillinger har man normalt en Kristus i mandorla omgivet af basunblæsende engle, som kalder de døde op af deres grave til dommen. Disse engle vender

Fig. 7. Fraugde kirke. I korbuen er Abraham, som ofrer sin søn Isak, malet. Den grusomme handling standsedes af Gud og dette blev vist enten som en engel, der greb om sværdet eller en Guds hånd (sml. fig. 6). Her er korbuens top ødelagt og dermed mangler den del af motivet. Fot. Mogens Larsen 1974 efter afdækningen.

Fig. 8. Fraugde kirke. Samme motiv som fig. 7, men efter retouchering. Fot. Mogens Larsen 1978.

sig »mod de fire verdenshjørner« og dermed væk fra Majestasfremstillingen, som alle andre ellers vender sig imod, således som man også må forudsætte, at både de ældste, Abraham og profeten, gør det. Det sandsynligste er således, at de tabte kalkmalerier i de to øvre zoner har forestillet Dømedag.

Mens korbuemotivet i nord, Abrahams offer, var let genkendeligt, er sydsidens tvekamp usædvanlig. Men i Bjäresjös kalkmalerier (ca. 1225), som er meget hårdt overmalet i forrige århundrede, genfinder man kampmotivet i korbuen. Her er to fremstillinger af kamp mellem kvindelige dyder og laster. De sejrende og gloriøse dyder stikker spydene i de sammenkrøbne lastefigurer, som de står på (fig. 11). Også kampen i Fraugde må forestille noget tilsvarende, en psykomaki, kamp mel-

lem godt og ondt. Her er synden overvundet, ligesom Kristus ved sin offerdød overvandt synd og djævel.

Desværre får vi aldrig sikkerhed for, hvilke motiver der har været i korbuens top. Måske er der både plads til en engel eller gudshånd, som stopper Abrahams sværd og et korslam i medaillon. Over soldatens hoved ses resten af et cirkelslag. Korbuens to motiver forekommer mærkeligt usammenhængende, og de er helt enestående i de danske romanske korbueudsmykninger. Men de får en helt klar betydning, når man supplerer deres indhold med det udskårne korbuekrucifiks, som også i romansk tid har hængt i korbuen hvilende på en korbuebjælke, som lå på de endnu bevarede granitkorbuekragsten (fig. 1). Det store krucifiks, der nu hænger på skibets sydvæg er sengotisk.

Isaks ofring brugtes middelalderen igennem og langt op i efterreformatorisk tid som en

Fig. 9. Fraugde kirke. Detalje af Abraham, som ofrer Isak (jfr. fig. 7–8). Korbuens nordside. Fot. Mogens Larsen 1978.

typologi, dvs. en gammeltestamentlig parallel til et nytestamentligt tema. Dette at Abraham på Guds befaling var rede til at ofre sin elskede søn, der skulle videreføre hans slægt, og som var født på mirakuløs måde, dette var et offer, som svarede til, at Gudfader ofrede sin eneste, jomfrufødte søn for at frelse menneskene fra synden.

Ved Kristi død på korset besejredes synden og Djævelen, og dette indhold i krucifikset tydeliggøres af korbuens andet billedmotiv: tvekampen. I Spentrup kirke findes en korbueudmaling, som også forudsætter en supplerung med et korbuekrucifiks. På nordsiden ses Maria og Johannes sørgende, på sydsiden Ecclesia og Synagoge, kirken og jøde-

dommen, alle fire figurer hører sammen med Kristus på korset.

Trods den mangelfulde bevaringstilstand udgør de spredte motiver i Fraugde en meningsfuld helhed. Dommens dag og de ældstes lovprisning af Herren er en opfordring til menigheden, som opholdt sig i skibet, om at tænke på at prise Gud og føre et fromt liv, inden de skulle stedes for dommen på den yderste dag. I korbuens motiver kunne de finde håb om frelse ved Kristi død. Kalkmalerierne har haft et lige så vigtigt budskab til analfabeterne som til den gejstligt uddannede om dybe teologiske betragtninger; ganske som alterudsmykningen og billederne på fontene.

Derfor har man heller intet sparet i udmalingen for at kunne bibringe beskueren det klareste og smukkeste indtryk. Som beskrevet ovenfor er Fraugdes kalkmalerier fremstillet i

Fig. 10. Fraugde kirke. To af de siddende figurer på triumfvæggens sydside. Den forreste – måske profeten Elias? – peger hen mod en af de ældste spillende konger. Fot. Mogens Larsen 1978.

den fineste teknik, og man har brugt de dyreste materialer, f.eks. lapis lazuli, som var lige så kostbar som guld. Kunstnerisk er malerierne helt på højde med teknikken. De steder, der endnu står helt velbevarede med alle lag af bemaling – f.eks. Abrahams hoved i offerscenen og Abrahams dragt på triumfvæggen, viser utrolig sikkerhed i linieføring og modellering af folder. Farveindtrykket er også usædvanligt, hvidt og turkisgrønt har fået en langt mere udstrakt anvendelse end normalt. Disse farver er utroligt raffinerede på den lysende blå baggrund. Også figurtegningen er fornem, måske fremgår det svajende, bølgende bedst af kampscenen i korbuen, men de siddende figurer har ligeledes den blidt bevægede form. Ansigternes store, hvide øjne må tænkes suppleret med sorte pupiller, som nu er tabt. Oprindeligt har de haft kraftigt stirrende øjne.

Når en sådan storslået ny udmaling kommer frem for vore undrende øjne fra kalklagene, ville man være tilbøjelig til at vente, at man straks kunne indordne kalkmalerierne mellem nogle af de ca. 100 tidligere afdækkede, romanske udsmykninger. Men Fraugdes kalkmalerier er enestående i stil, kvalitet og bevaringstilstand. Tidsmæssigt kan man nok sammenligne dem med de langt dårligere bevarede kalkmalerier i de to geografisk nærliggende kirker, Sanderum og Sønder Nærå. Blandt andet findes i en vinduessmig i Sanderum en Abraham med sjæle, som ligner Abraham i Fraugde. Ifølge Poul Nørlunds og Egmont Linds grundlæggende værk »Danmarks romanske kalkmalerier« fra 1944 dateres San-

Fig. 11. Fraugde kirke. På korbuens sydside findes et tvekampsmotiv. En ridder i lang ringbrynje og med spids hjelm stikker sin lanse i den sammenkrøbne, overvundne fjende, som han står på. Denne figurs hoved er gået tabt, men hans stribede sværdskele ses tydeligt. En sådan Psykomaki, kamp mellem godt og ondt, kendes fra f.eks. mange kirkeportaler og fra korbuene i den svenske kirke, Bjäresjö. Fot. Mogens Larsen 1978 efter retouchering.

derum og Sdr. Nærås billeder til henholdsvis omkring 1250 og omkring 1225. Armin Tuulse har i Fornvännen 1967 beskrevet fremstillingen i Sdr. Nærås som en skildring af toget til Estland bl.a. ud fra et bevaret skjold med en oprejst løve. Men hverken P. Nørlund, A. Tuulse eller jeg selv (Ico nr. 4 1976) har lagt mærke til, at både dette skjold og en medaillon med et brystbillede kan høre til en sekundær bemaling. Sdr. Nærås kalkmalerier skal i den nærmeste fremtid genrestaureres, forhåbentlig vil vi da få bedre oplysninger om

de forskellige malelag. Dateringen af de ældste malerier i Sdr. Nærås er vigtig for Fraugde, Sanderum synes snarest at være en slags efterligning af Fraugdes stil.

Ikonografisk findes parallellerne til de usædvanlige motiver, de 24 ældste og tvekampen, i fransk og italiensk kunst. Det tyske præg, som næsten er normen i danske romanske kalkmalerier, synes ikke til stede i Fraugde. At kalkmalerierne her må være udført i nær tilknytning til det store, benediktinske St. Knuds kloster i Odense – kun 8 km fra Fraugde – er meget sandsynlig. Men vi kender i dag intet til de tidlige kirkeudmalinger i Odense.

Under de store kirkestridigheder opholdt ærkebisp Eskil sig i sin landflygtighed det meste af tiden i Frankrig mellem 1161 og 1167. Han var som bekendt en nær ven af Bernhard af Clairvaux og havde mange franske kontakter. Mens Eskil støttede pave Alexander 3., gik kong Valdemar ind for den tyske kejsers modpave, Victor 4. Den tidligere kannik og provst ved Lunds domkirke, Simon, var omkring 1158 blevet biskop af Odense. Men 1162 bispeviedes Livo til Odense i forbindelse med mødet mellem Valdemar og kejser Frederik Barbarossa. Pave Victor indviede ham. Det er formentlig disse stridigheder omkring besættelsen af bispeembedet i Odense, som afspejles i en sen beretning om et mirakel ved Knud den Helliges grav i Odense »der hvor Simon forud vakte uroligheder, der yder han nu understøttelse som biskop«. Simon var god ven med Eskil og støttede dennes kirkepolitik. Måske kan man tænke sig, at det har været magtpåliggende netop omkring denne interessante Odensebisp at fremhæve den franske tilknytning, som blev den kulturelt sejrende. Simon var med ved det store møde i Ringsted 1170 og skænkede gods til Vä i Skåne til oprettelse af præmonstratenserklosteret. Simon døde omkring 1186. Det er muligt, at disse kirkepolitiske forhold på Simons tid afspejles i Fraugdes fremmedartede og »franske« kalkmalerier.

Glimt fra arbejdsmarken

»Det farlige liv«

Sommerens store udstilling i Brede

Brede-udstillingen 1978 handlede om sygdommene og lægekunstens kulturhistorie. Den beskrev både den samfundsmæssige baggrund for de enkelte sygdommes fremkomst i forskellige perioder og det folkelige og videnskabelige grundlag for de gamle og nye helbredelsesmetoder, som kunne modvirke eller udrydde disse sygdomme. Linien var ført helt frem til nutiden, hvor lægekunsten er blevet utrolig forfinet og fuldendt samtidig med, at vi kæmper mod en række nye, delvis selvskabte problemer, som truer folkesundheden. Kort sagt: Udstillingen søgte at vise, at det til alle tider har været farligt at leve, og den er derfor blevet kaldt »Det farlige liv« med undertitlen »Sygdom, samfund og lægekunst«.

Den store udstilling blev til i et nært samarbejde mellem Nationalmuseet, Medicinsk-Historisk Museum og Dansk Folkemindesamling og med hjælp fra en række institu-

tioner og enkeltpersoner inden for miljø- og sundhedsvæsenet.

Udstillingen indledtes med en gennemgang af »helbrederne« fra »naturens lægekræfter« over den store græske læge Hippokrates og klostermedicinen til den moderne huslæge. De folkelige helbredelsesmetoder repræsenteredes af »Kloge Søren«s stue, mens medicinens mangfoldighed og historie vist i officinet fra et gammelt apotek. Et anatomisk teater (folk med svage nerver advarede mod dette) indgik ligeledes i indledningsafsnittet, der førte over i sektionerne om »de store sygdomme« pest, syfilis og kolera. Koleraepidemien i København 1853 illustreredes ved en gade fra kolera-året, opbygget som kopi af en af de gader i det gamle København, som museet har undersøgt og opmålt. Fra den skumle og usunde gade med den åbne rendesten ledte tre gennemgange ud til resten af udstillingen. Den ene førte gennem en spækhøkerbod til afsnittet om den farlige mad – endende med en pølsevogn –

ikke fordi pølser i sig selv behøver at være farlige, men fordi pølser som hovednæringsmiddel er det. En anden gennemgang gik forbi et skomagerværksted i en baggårdslejlighed og ud i afsnittet om det farlige arbejde, der bl.a. viste arbejderbeskyttelsens udvikling og de moderne arbejdsmiljøproblemer. Det tredje spor gik fra den farlige og syge by til den moderne højhuslejlighed, hvor et foredrag i det dér installerede fjernsyn fortalte om nutidens boligproblemer. Også andre moderne problemstillinger blev taget op: Drømmen om det

evige liv (på hospitalets intensivafdeling), foreningen, de moderne folkesygdomme og symptombehandlingen (i stedet for forebyggelsen). Den indbildte sygdom var repræsenteret i et stort kildemarked, bygget op med tilhørende lys- og lydshow, der bl.a. beskrev vor tids største valfartssted for syge: Lourdes.

I det afsluttende lægeeventværelse var en række patienter afbildet med hver sin sygehistorie, den medicin der almindeligvis ordineres – og oplysninger om, hvad det i virkeligheden er, der er i vejen.

G.N.

Vi bygger en stammebåd

Påsken er museumstid, og i år benyttede en gruppe af museumsinspektører og arkæologistuderende fridagene til at give Nationalmuseets besøgende en demonstration af usædvanlig karakter. Med originale redskaber byggede vi en 5 m lang stammebåd, der er en tro kopi af mosefundne stenalderbåde. For publikum var der lejlighed til at se rigtige flintøkser i funktion, og bådebyggerne havde mulighed for at afprøve forskellige øksetypers egenskaber og til at eksperimentere med forskellige hugge- og kløveteknikker.

Det var umuligt at opdrive et velegnet træ i omegnen af København, og vi måtte helt til Køge Ås efter en 22 m høj lind. Fældningen

foregik naturligvis med flintøkser, og efter et par timers arbejde væltede det 60 cm tykke træ til jorden med et brag. Et stykke af stammen på 6 m længde blev derefter fragtet til Nationalmuseets gård, hvor den videre forarbejdning skulle foregå.

Stenøksernes effektivitet og holdbarhed overraskede såvel publikum som øksesvingerne selv. Flinten bed godt i det friske træ, og båden stod færdig efter en lille uges arbejde. Den grove udkløvning af træets indre blev foretaget med trækiler. Flintøkserne blev brugt til afretning af stævn og sider, og med en hulslebet tværøkse af flint blev den sidste finpudsning af bådens indre foretaget. Det var med overlæg, at der ikke blev brugt ild ved fremstillingen, for denne teknik er meget omstændelig, og der er heller ingen sikre beviser for, at man i oldtiden virkelig har anvendt ild ved både fremstilling.

Imedens arbejdet stod på, svirrede talrige spørgsmål om stammebåde og stenøkser igennem luften, og tilskuerne var generelt bekymrede for fartøjets stabilitet og lasteevne. Den samme tvivl har rådet hos arkæologer, men denne båd har gjort megen skepsis til skamme. Ved de indledende sejlads på Mølleøen i Brede har stammebåden vist sig særdeles sødygtig, og den bærer med lethed tre voksne mænd.

Opmuntret af de foreløbige resultater er vi nu begyndt at planlægge en række mere og mindre alvorlige eksperimenter, som kan forøge vores viden om stenalderbådens egenskaber og muligheder.

P.V.P.

En guldhalsring fra Himmerland

Som beskrevet andetsteds i denne årgang af »Nationalmuseets Arbejdsmark« var 1977 et enestående år for store og sælsomme fund af danefæ, et år hvor guld og sølv og bronze næsten væltede op af jorden. De fleste skattefund af »den store årgang« blev beskrevet i »Nationalmuseets Arbejdsmark« 1977 (s. 171 ff); men et lille opsamlingsheat er nok på sin plads, så vi kan afrunde den rige høst og præsentere Museets mange venner for endnu et smukt guldfund.

I juni 1977 fandt proprietær Valdemar Pedersen en guldhalsring på sin kartoffelmark, på gården Sparregård i Farsø sogn. Ringen er dannet af en trind stang med overfaldende en-

Et bronzekors fra omkring 1200

Hvis man har øjnene med sig, kan man stadigvæk finde antikviteter på åben mark. Cand.phil. Per Raslow, en af deltagerne i en

der, hvis yderste stykker er smukt dekoreret med smalle og brede vulster (til højre i billedet). Den eneste overlast, ringen led ved kartoffeloptagningen (eller ved tidligere pløjning), var at den blev revet over på det tyndeste stykke, der er beregnet til at hvile på bærerens nakke, og her vredet ud af facon. Ringen vejer 448 g og holdigheden er 863 ‰ (vor tids 18 karat holder 750 ‰ guld).

Halsringe af denne form tilhører 5. og 6. årh. e.v.t. – den første del af germansk jernalder, hvor guldrigdommen var stor i Norden (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1966 s. 5 ff). Vi kunne også kalde perioden for vor guldrige sagntid, da store helte og skalde af konger og stormænd blev belønnet med guldringe for vel udført tjeneste.

Det er næsten 20 år siden, Nationalmuseet sidst fik en guldhalsring fra germansk jernalder indsendt som danefæ. Og det mærkelige er, at ringen fra 1958 såmænd blev fundet på nabogården til Sparregård – i en tørvemose tilhørende Støttrupgård, også i Farsø sogn. De to ringe ligner hinanden meget og de er utvivlsomt fremstillet af samme guldsmed, for profileringerne for enderne er ganske ens. Men ringen fra Støttrupgård har mellem de overfaldende ender en smuk fletning dannet af fire guldtråde, et ornament, der ellers ikke kendes fra germansk jernalders mange halsringe af guld (til venstre i billedet). Ringene er for øvrigt næppe heller fremstillet samtidig, da de er af forskellig lødighed – ringen fra Støttrupgård holder 798 ‰ guld. De to ringe kan heller ikke være gemt eller ofret på samme sted og derfra senere være forslæbt af markredskaber, for ringen fra Støttrupgård fandtes ved tørvegravning i ca. 1/2 meters dybde og ringen fra Sparregård i opdyrket engjord. Men er der end et stykke vej mellem findestederne, er der næppe tvivl om, at vi her står over for et søskendepar fra samme guldsmedeværksted.

Guldhalsringe fra germansk jernalder er udstillet i Danmarks oldtid rum 19.

E. Mgd.

ekskursion til Kippinge på Nordfalster foretaget af Det Nordiske Ødegårdsprojekts Falstergruppe, var så heldig den 18. maj 1978 at opdage et lille bronzekors (7 cm højt og 5 cm

Bronzekors, 7 cm højt, fundet i jorden på en mark syd for Kippinge kirke på Nordfalster.

bredt) i den nyharvede jord på marken lige syd for Kippinge kirke.

En smuk grøn patina dækker korset, på hvis midte der i relief er fremstillet en helfigurs skikkelse iført lang dragt. På de tre af korsenderne ses medaljoner med brystbilleder. En bæreeksen sidder i korsets nederste ende, og i den øverste ses spor efter en tilsvarende, der er brækket af. Ud for hver af medaljonerne og forneden på korsstammen findes små ører med ansatsen til nittehuller (sml. Dagmarkorset s. 13). Korsets bagside er hul.

Denne type bronzekors med medaljoner, ører med »nittehuller« samt øskener foroven og forneden forekommer i ret stort antal i østeuropæiske museer, men det er første gang, at et sådant bronzekors er fundet her til lands. De henføres til Kiev i Ukraine, hvor man fra 1000-årene og navnlig i de følgende århundreder fabrikerede store mængder af dem. De blev støbt i ler- eller stenforme og anvendtes to og to sammen som for- og bagsider til relikviekors, i hvis hule midte en lille splint af Kristi kors eller af en helgens ben kunne anbringes. Øskener foroven og forneden holdt relikviekorsene lukkede (Dagmarkorset s. 13). Men ligesom i dette tilfælde er mange korssider fundet enkeltvis.

Som regel forholder det sig således, at det er billedet af den korsfæstede Kristus, der findes på relikviekorsets forside (den, der kun har én øsken øverst og nederst), mens dets bagside (med to øskener hvert sted) oftest har et Maria-billede. I medaljonerne er det for det meste også Maria, der ses på Kristi højre side og Johannes på hans venstre. Foroven er det en af de helgener, der var særligt yndede i Østeuropa.

Hvem det i dette tilfælde drejer sig om, er ikke til at sige, da billederne er meget slidt. Det er oven i købet et spørgsmål, om det er den korsfæstede, der her i lang dragt ses i korsmidten. Nogen korsglorie synes der ikke at være, men muligvis en krone. Er det den korsfæstede, må det være hans højre hånd, der vises med en meget stor tommelfinger, og i så fald mangler hele den venstre arm! Den kan aldrig have eksisteret på dette støbte billede. Bronzestøberen har da været mindre omhyggelig med sit billede, for støbeformen må være blevet fyldt op (af urenheder) på det sted, hvor den venstre arm skulle have været. En anden mulighed er den, at det er en helgen, der er fremstillet på korset. Arbejdet med det nyfundne kors er ikke afsluttet, og den endelige løsning endnu ikke fundet. Ud fra sammenligning med bronzekors i Rusland og Ungarn må det dateres til omkring 1200. Hvor lang tid,

der så er gået fra korsets tilblivelse til det slidt og berøvet sin bagside og øverste øsken havnede i jorden syd for valfartskirken i Kippinge, er ikke til at sige. Men om der har boet men-

nesker på findestedet, hvor der i dag er mark, vil fremtiden muligvis bringe os oplysninger om.

F.L.

Kongeværelset

I 1977 blev Nationalmuseets samlinger beriget med et fint eksempel på tidligt dansk maskinsnedkerarbejde. Det drejer sig om to døre, hvoraf den ene er en prægtig udført tofløjet dør, samt en serie panelstykker, alt udført i mahogni med indlægninger af egetræ og med rige billedskærerarbejder.

Forhistorien er følgende: Den 18. maj 1888 åbnede den nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling i København. Til formålet opførtes et omfattende bygningskompleks efter tegning af Martin Nyrop. Bygningerne var af træ og dækkede arealet mellem den nuværende Rådhusplads og Stormgade.

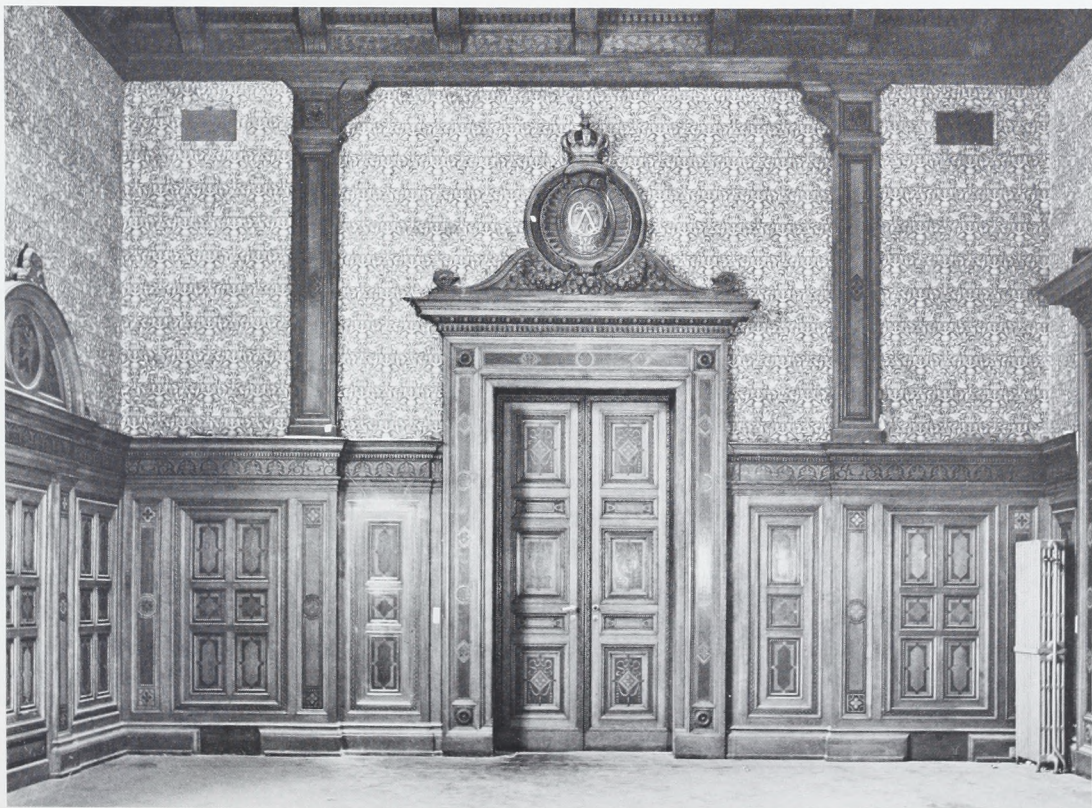
Udstillingens protektor var Christian 9., og i overensstemmelse med traditionen fra den slags udstillinger indrettede man nær indgangen to værelser til brug for majestæten. Her kunne han trække sig tilbage eller modtage prominente gæster.

Medens det mindste af de to kongeværelser gengav et overdådigt rokokorum, blev opgaven i det store kongeværelse at vise, hvad et moderne snedkeri anno 1888 formåede at præstere. Tegningen til det store kongeværelse blev leveret af Martin Borch, og udførelsen blev overdraget snedkermester Ferdinand Oxelberg.

Ferdinand Oxelberg var født i 1833 i København. Han blev allerede selvstændig mester i en ung alder, og efter studier i udlandet grundlagde han i 1871 det første maskinsnedkeri i Danmark.

Det store kongeværelse målte knapt 70 m² og havde en loftshøjde på næsten 7 m. Væggene var dækket af paneler i 2½m højde og til værelset førte tre store tofløjede døre. Den

Kongeværelset. Den ene endevæg med »Kongedøren«. Snedkerinventaret fra denne væg er samlet gået til Nationalmuseet. Bror Bernild fot. for De Forenede Bryggerier.

prægtigste af dørene var foroven prydet af Christian 9.s monogram.

De store udstillingsbygninger blev nedrevet efter udstillingens lukning, men forinden havde snedkermester Oxelberg skænket kongeværelsets inventar til det planlagte nye Kunstindustrimuseum. Det blev derfor omhyggeligt nedtaget og magasineret.

Det nye kunstindustrielle museums bygning blev opført tæt op ad Tivoli og side om side med Industriens bygning, som var opført i 1872 af Vilhelm Klein. Det var også Klein, der leverede tegningerne til Kunstindustrimuseet, som blev indviet med en sommerudstilling i 1894.

Kongeværelset fik plads i en tilbygning ved museumsbygningens vestre gavl og udgjorde i en årrække en del af museets faste udstillinger. Da Kunstindustrimuseet i 1926 flyttede til nyindrettede lokaler i det gamle Frederiks Hospital i Bredgade, forblev kongeværelset i den gamle bygning. Løsrevet fra sin oprindeli-

ge sammenhæng har værelset været svært at udnytte. En årrække holdt officersforeningen til i rummet, senere stod det tomt.

Ved en regulering af området i forbindelse med planlægningen af den nye bygning for Industrirådet blev det besluttet at nedrive den gamle museumsbygningens vestlige del, hvor kongeværelset befandt sig. Ejeren af arealet, De Forenede Bryggerier, havde forinden besluttet at det kostbare inventar skulle tilbydes et dansk museum. Dette tilbud blev fulgt op af det nydannede aktieselskab Industriens Hus. Det skyldes således disse to institutioner, at de vigtigste dele af inventaret i 1977 blev leveret kvit og frit til Nationalmuseet i Brede.

Nu er kongeværelset for anden gang på magasin, beskåret i omfang, adskilt og nedpakket. Ingen ny museumsbygning står parat. Men inventaret er bevaret, og særligt interesserede vil stadig kunne se dette smukke eksempel på den første danske maskinsnedkers arbejde.

K.K.

Harry Elstrøms medailler

Medaillekunsten oplever i vore dage et nyt højdepunkt. Siden Pisanello i 1438 skabte den første støbte portrætmedaille, har denne specielle kunstart haft sin plads i den kunstneriske udvikling, og der er gennem tiderne skabt mange små mesterværker. Blandt de helt moderne medaillekunstnere, der fortjener opmærksomhed, er Harry Elstrøm, født af danske forældre (1906), men virksom i Belgien både som billedhugger og medaillør.

Harry Elstrøm er en kunstner, der udtrykker sig på højst varierende måder i sine arbejder. Han er helt naturalistisk – eller realistisk – i sine fremragende portrætter (både skulpturer og medailler), uden dog nogen sinde at forfalde til kedsommelig »affotografering« af modellen. Portrætterne fortæller ikke blot om det ydre, men søger også at skildre det indre liv. Blandt de bedste må regnes den 90-årige åndfulde og myndige abbed de Kerchove, maleren James Ensor og koreografen og balletdanseren Maurice Béjart, tydeligt fremstillet i et inspireret øjeblik. Disse tre medailler er mellem de stykker, der indgår i en gave på 12 medailler, som Harry Elstrøm har skænket

Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i anledning af den udstilling af hans samlede medailleproduktion, som i foråret 1978 vistes i Medaillekabinettet og Riddersalen. Gaverne

Balletdanseren Maurice Béjart (1977). 75 mm.

Havfruen (1977). 40 mm.

Industriregistrering

Nationalmuseet interesserer sig også for fabriksbatter, gasværker og lokomotivremiser. Disse bygninger og deres inventar afspejler den udvikling, som i løbet af de sidste godt 100 år har ændret Danmark fra at være et udpræget landbrugsland til at blive et stærkt specialiseret industrisamfund.

repræsenterer udmærket Harry Elstrøms mangesidighed. Naturalisme er nemlig ikke kunstnerens eneste udtryksform. Hans kunstværker kan være i en stærk forenklet, næsten primitiv stil. Det gælder f.eks. flere af hans religiøse medailler, der minder om romansk kunst. De kan nærme sig det surrealistiske som de mærkelige havvæsener på medaillerne Kennedy-tunnelen og »Havfruen« og være helt abstrakte som i flere af hans meget dekorative plantemotiver og kompositionen »Sædemanden«. Hans dejlige »Pegasus« er et eksempel på, hvor nyt og frisk han kan se et ofte fremstillet motiv. Den store spændvidde, som hans værker viser, gør ham til en meget interessant kunstner, som det lønner sig at stifte bekendtskab med.

K.B.

For at sikre mindet om denne periodes produktionsanlæg og disses fysiske udformning, inden det er for sent – især efter 2. verdenskrig er meget blevet bygget om eller revet ned

Når industriregistreringen er afsluttet, vil der være indkommet henved 20.000 fotografier. Her gengives et interiør fra slutningen af 1930'erne fra H. Hollesens Radiatorfabrik i Sydhavnen i København.

– har Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum) i Brede i 1974 indledt et samarbejde med Statens Humanistiske Forskningsråds projekt »Industrialismens bygninger og boliger. Det industrielle miljø 1840–1940.« Med støtte fra blandt andet de lokale museer er man i fuld gang med at opsøge de 6.000 industri-virksomheder landet over, som eksisterede i 1935, og med spørgeskemaer og fotografier fastholde træk af industrialiseringens første fase i Danmark.

Det indkomne materiale vil give en vigtig status over fabrikkerne ved det nævnte tids-rums afslutning og samtidig rumme en oversigt over bygningernes nuværende tilstand og anvendelse. Det vil dermed supplere de ek-

sterende industrihistoriske kilder i museer og arkiver. Via indsamlingen vil man kunne hente inspiration til dyberegående detailundersøgelser af enkelte virksomheder eller industrigrene. Endvidere vil man blive i stand til at udarbejde en fortegnelse over bevarings-værdige værksteds- og fabriksbygninger samt maskiner; for de allerede bevarede eller frede-de kirker, landbygninger, palæer eller borger-huse tegner kun én side af dansk bygnings-kultur.

Først i 1979 vil halvdelen af de mange besøg være gennemført, og det er derfor endnu for tidligt at drage konklusioner af undersøgelsen; men der er ingen tvivl om, at industrien nu er ved at komme på museum!

T.E.

Verdens kvinder – kvinders verden

Nationalmuseets største ustillingsprojekt i året 1977 blev »Verdens kvinder – kvinders verden«, den første etnografiske kvindeudstilling i Danmark.

Udstillingen var opstillet i Etnografisk Samlings særudstillingslokaler i tidsrummet

Markedskvinde fra Ghana på sin torvestand. Hendes datter hjælper til ved at gå rundt og falbyde de småartikler, hun har på bakken, for de besøgende på torvet. Fra udstillingen »Verdens kvinder – kvinders verden«.

15. september 1977 – 1. januar 1978 inkl. og blev set af over 68.000 besøgende.

Som titlen angiver er det gennemgående tema i udstillingen u-landskvinden – hendes betydning og hendes position i samfund og familie.

Fra en gennemgang af kvindens kår i traditionelle samfund belyst ved miljøopstillinger med kvinder i forskellige karakteristiske situationer rundt omkring på jorden (på torvet,

ved spækampen, ved væven, på marken, på barsellejet osv.) går man over til at behandle de ændringer og specielt de problemer, moderniseringsprocesserne har medført for den tredje verdens kvinder.

I den sidste tredjedel af udstillingen sammenlignes kvindens stilling i u-landene med kvindens stilling i vort eget samfund. Her tages spørgsmål op, der allerede er berørt i de to første sektioner, såsom »Hvad betyder brylluppet for kvinden og hendes børn?«, »Hvad forventes der af 'bruden dagen efter'?«, »Hvad betyder kvindens biologi i de forskellige samfund?«, »Hvorledes kontrolleres kvindens seksualitet?«, »Hvorledes ser man på børn?«, »Er de en fordel eller ulempe?«, »Hvordan er det gået specielt kvinderne under den økonomiske udvikling?«, »Hvordan kan vi hjælpe kvinderne i u-landene?«.

Disse emner og flere andre behandles også i den publikation med samme titel som udstillingen, der af Nationalmuseets forlag er udgivet i tilknytning til udstillingen. Den er skrevet af de samme kvinder, der lavede udstillingen, nemlig 17 etnografer fra henholdsvis Københavns universitet og Etnografisk Samling. Udstillingen er finansieret af Danida og Nationalmuseet.

»Verdens kvinder – kvinders verden« tur-

Det indianske kammer

Nationalmuseets Etnografiske Samling er ikke blot et af verdens største, men tillige et af de allerældste etnografiske museer. Samlingen oprettedes 1841 og overførtes kun fire år senere under navnet »Det kongelige Ethnografiske Museum« til Prinsens Palæ. Ved 1800-årenes slutning indgik det – sammen med en række andre samlinger, der siden var placeret i samme palæ – i det nyoprettede Nationalmuseum.

En meget stor del af Etnografisk Samling, som – alt efter hvorledes man opregner museumsgenstandenes antal – omfatter mellem en kvart og en halv million genstande, stammer fra det gamle Kgl. Ethnografiske Museum.

Omkring et tusinde numre lader sig imidlertid følge endnu længere tilbage, nemlig til Det Kongelige Kunstkammer, hvor størstedelen af de etnografiske sager var anbragt i den

nerer hele året 1978 blandt danske museer, der har udstillingsfaciliteter til at rumme den, dvs. bl.a. Moesgård, Randers kulturhistoriske museum, Møntergården i Odense og endelig sidst på året Køge museum. I 1979 vil vore nordiske naboer stifte bekendtskab med den, idet den vil blive vist i Göteborg i foråret og sommeren og i Oslo i efteråret.

Under sidste fase af udstillingsperioden på Nationalmuseet fik »Verdens kvinder – kvinders verden« takket være et samarbejde mellem Etnografisk Samling og Mellempfolkeligt Samvirke et meget smukt og værdifuldt apropos til udstillingens indhold og idé i form af vandrestillingen »BILLEDTÆPPER FRA BOTSWANA«. Gennem deres billedvævede tæpper gav Botswana-kvinderne tilskuerne et meget stærkt indblik i, hvordan de selv oplever deres liv, og hvorledes apartheid-problematikken har præget deres kultur.

I forbindelse med denne særudstilling udgav Nationalmuseets forlag og Mellempfolkeligt Samvirke bogen »Dette er vores liv« med økonomisk støtte fra det svenske udenrigsministeriums afdeling for udviklingssamarbejde. Til udstillingsprojektets gennemførelse bidrog Danida og Ministeriet for kulturelle anliggender. Udstillingen blev set af 25.000 besøgende.

L.R.P.

del, som i Kunstkammerets senere periode kaldtes: *Det indianske Kammer*.

En særudstilling med dette navn forberedes for tiden i Etnografisk Samling. I udstillingen, som efter planen skal åbne sommeren 1979, samles for første gang i mere end 150 år alle Kunstkammerets museumsgenstande fra ikke-europæiske kulturområder, såvel de »ostindiske«, herunder også afrikanske, som de »vestindiske« – med andre ord det, som i samtiden kaldtes: de indianske folk.

Udstillingen skal vise, hvad man i perioden ca. 1650–1800 kunne lære om disse folk ved at besøge den kongelige samling i Københavns Kunstkammer-bygning (det nuværende Rigsarkiv) eller, for den ældste del af perioden, på selve Københavns Slot. Den skal vise, hvad europæiske fyrster samlede på fra fjerne lande, samt hvad man vidste, eller mente at vide, om disse emner.

Udstillingen har imidlertid også et aktuelt sigte. I mange tidligere koloniområder er der i disse år en stigende interesse for en historieforskning, som ikke blot beskæftiger sig med europæisk kolonihistorie. En stor del af kildematerialerne til disse studier befinder sig imidlertid i europæiske arkiver og museer.

Udstillingen tilsigter at give kolleger i de nævnte lande en konkret og detaljeret viden om, hvilke ældre etnografika, der lader sig studere i Danmark. Gennem et fortsat internationalt samarbejde om indholdet i »Det indianske Kammer« håber Etnografisk Samling at kunne bidrage til at øge vor fælles viden, ikke blot om de museumsgenstande, der mere eller mindre tilfældigt er havnet hos os, men også om de kulturer, hvorfra museumsgenstandene stammer.

T.L.

Elfenbensbeholder fra Benin-riget i Vestafrika. Et yndet samleobjekt for 1600-årenes europæiske fyrster. Indgået i Kunstkammeret før 1673.

Maskiner fra Brandts Klædefabrik

Ved tilskud fra Rigsantikvarens dispositionsfond kunne Nationalmuseet i august 1977 fra den nedlagte Brandts Klædefabrik A/S i Odense erhverve en række maskiner og inventargenstande til supplerung af den samling, museet allerede råder over til det kommende klædefabriksmuseum i Brede. Denne grundstamme hjemtoges 1971 fra Løgstør Klædefabrik, der var »komplet«, men som på grund af sin lidenhed ikke kunne klare så varierede opgaver, som Brandts Klædefabrik kunne.

Blandt de interessanteste nyerhvervelser er en såkaldt Garnett-maskine, der kunne opkradse garnaffald til genanvendelse i produktionen, en spindelsnormaskine til fletning af drivsnore til spinde- og tvindemaskiner og en dertil hørende spolemaskine. På en vævestol med original jacquard-maskine kan vises, hvorledes nyheder inden for vævemønstre blev afprøvet, inden de eventuelt sattes i produktion. Fra den anden ende af forarbejdningen hjemtoges en ratinérmaskine, hvis arbejdsmetode vi endnu kun kan danne os en forestilling om, da behandlede klædeprøver ikke kendes. Men det er oplyst, at den kunne

enten ratinere, dvs. opnulre luven i små »knuder«, eller frisere, dvs. oprulle luven i parallelle rækker; varen, der behandlede, var kippervævet, ruet og skåret ulster til frakker. Fabrikens arkiv af vareprøver har heller ikke kunnet opvise eksempler på det klæde, der blev behandlet på en konventionel overskæremaskine med indlagt mønstervalse, fra hvilken valse er hjemtaget; med denne kunne man i samme slags svær ulstervare præge et blomstermønster, hvis konturer blev indskåret i luven.

Måske den vigtigste erhvervelse blandt disse og flere mindre genstande var dog en kombineret doublerings-, opmålings- og oprulningsmaskine. Med denne som sidste maskine i en række på ca. 35 vil museet om nogle år være i stand til at vise, hvorledes vejen fra nyafklippet uld og gamle klude til færdigt klæde i ruller på manufakturhandlerens hylde formede sig i perioden omkring århundredeskiftet, og – skønt med andre maskiner – afrunde det fabriksmiljø i Brede, som museet gennem snart 20 år har søgt at bevare.

O.M.

Haven på museum

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser udsendte i foråret 1977 sin spørgeliste nr. 42 med emnet »Haven om huset«.

I løbet af sommeren sendtes den til en del »gamle« meddelere, og i november indledtes en pressekampagne. Frem til april 1978 er der indkommet omkring 200 besvarelser og 500 fotografier.

Den afbildede tegning viser haven ved gården »Vesterled« i Sædder sogn på Sjælland. Gården er på 75 tdr. land.

Inden for rammerne af en ældre have anlagde meddelerens forældre først i 1920'erne denne have med slyngede grusgange, nøddehegn, stenhøj, syrenlysthus samt små buksbomkantede bede til blomster og enkelte grønne planter, som skulle virke ved deres dekorative blade. I 1923 fik man flagstang, og i lysthuset kom der hvide havemøbler, men der var ingen tradition for at sidde her og spise. Derimod

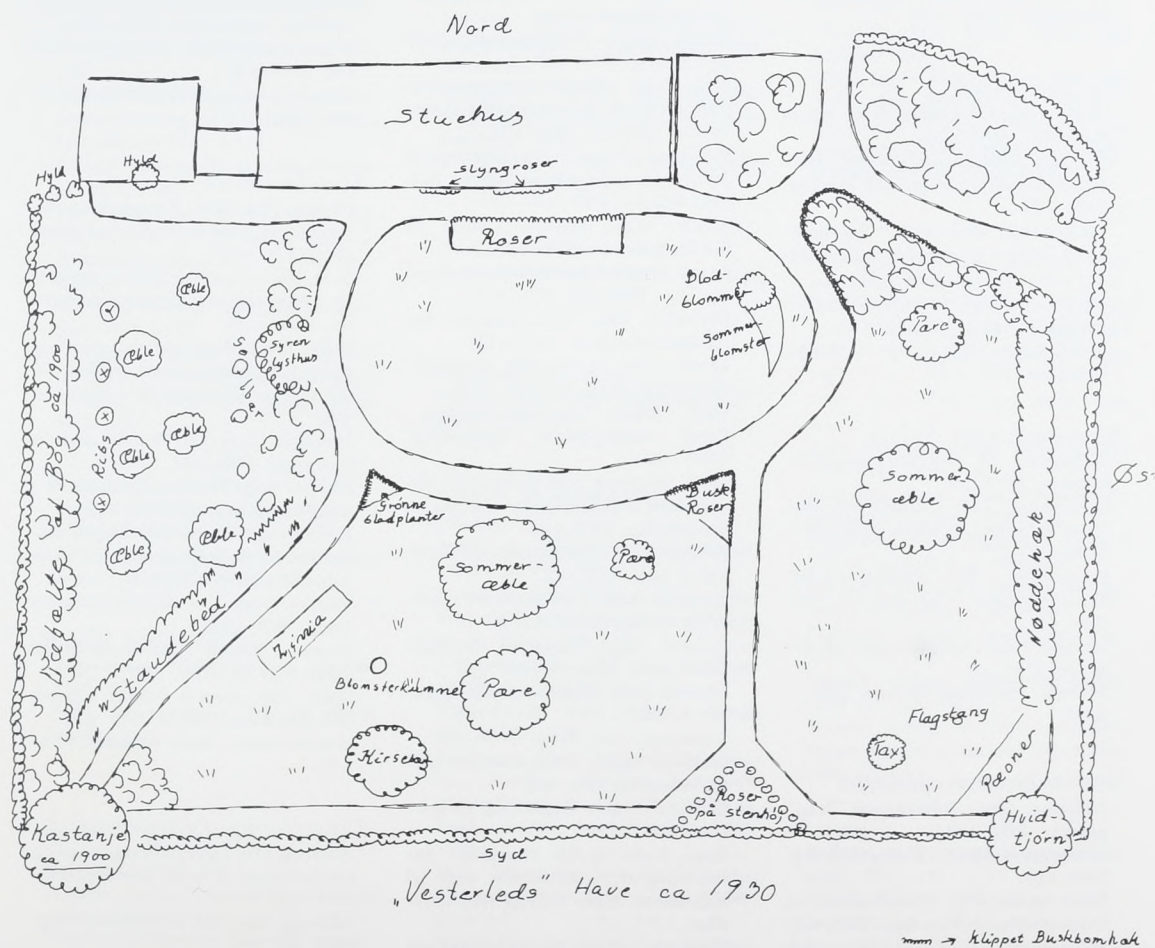
kunne det ske, at man i en periode med godt vejr og mange fluer inde i stuerne flyttede ud under et halvtag ved den vestlige gavl. Det var konen og pigen, som forestod arbejdet med haven.

Da næste generation overtog gården i 1950, blev de tre plæner slået sammen til én, og alle tidkrævende gange og bede sløjfedes. I stedet plantedes flere stauder og stedsegrønne planter, og der blev anskaffet motorplæneklipper.

Dette eksempel fra en landbohave skitserer en udvikling, som også gælder for andre haver, og det viser, at haven er en flygtig del af vor kultur, som vanskeligt lader sig frede eller bevare.

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser håber med denne undersøgelse at kunne samle et materiale af beretninger, tegninger og fotografier, som kan give et indtryk af haven i dagliglivet gennem de sidste 50-60 år i forskellige miljøer.

M.R.

Systematisk index Nationalmuseets Arbejdsmark 1928-77

Håndskrifter. Bloktryk

- Bjerg, Hans Chr.: Mapa Xochitepec. Et mexicansk billedskrift på Etnografisk Samling. 1973: s.101
Haastруп, Ulla: Det store bloktryk fra Dråby kirke. 1974: s.59

Biblioteker

- Jensen, Jørgen Steen: Biblioteket fra Den kongelige Mønt i Altona. 1976: s.24

Bibliografier

- Yde-Andersen, David: Nationaldiskoteket. 1962: s.56

Museumsvæsen

- Brøndsted, Johannes: En rigsantikvars betragtninger. 1960: s.5
Riis, P. J.: Antiksamling i Danmark før Thorvaldsen. 1945: s.54

Kunstkammeret

- Frøsig, Hanne: En glasparyk fra kunstkammeret. 1970: s.141.
Horskjær, Erik: Et russisk Tsarportræt i Nationalmuseets etnografiske Samling. 1945: s.73
Mackeprang, Mogens B.: En senromersk Kejserstatuette fundet for 200 Aar siden i Jylland. 1938: s.35
Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning. 1963-65: s.87
Wulff, Inger: »Fisle Pusle« fra Kunstkammeret. 1973: s.11

Nationalmuseets historie

- Mackeprang, M.: Fra Nationalmuseets Barndom. 1929: s.5
Mackeprang, M.: Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1880-1917. 1938: s.5
Mackeprang, M.: Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1917-33. 1939: s.5
Nørlund, Poul: Nationalmuseet i de onde Aar. 1946: s.5
Roussell, Aage: Poul Nørlund. 1950: s.189

Nationalmuseets afdelinger

- Andersen, Ellen: Folkemuseets Dragtgallerier. 1937: s.91
Birket-Smith, Kaj: Fra Shang til Ch'ing. 1948: s.69
Birket-Smith, Kaj: Stenalderkunst og frugtbarhedskult i vore dage. 1958: s.61
Birket-Smith, Kaj: Træk af etnografisk samlings historie. 1962: s.35

Breitenstein, Niels: De græske Mønter i den kgl. Mønt- og Medallesamling. 1940: s.5

Breitenstein, Niels: En nyerhvervet Kimon-dekadrachme. 1950: s.11

Buhl, Marie-Louise: Antiksamlingens betydeligste Orientalia erhvervet efter 1851. 1952: s.79

Clemmensen, Tove: Interiørerne fra 1797 i Brede Hovedbygning. 1974: s.17

Clemmensen, Tove: Et københavnerhjem fra klunketiden. 1963-65: s.69

Feilberg, C. G. Nyerhvervet persisk keramik i Nationalmuseet. 1949: s.45

Frøsig, Hanne: Senge på Frilandsmuseet. 1963-65: s.39

Gilberg, Rolf: KEOKUK - far og søn. 1977: s.52

Hald, Margrethe: Væve i Etnografisk Samling. 1942: s.48

Jensen, Chr. Axel: Den middelalderlige Samling. Træk af Nyordningens Forhistorie. 1934: s.81

Jensen, Erik V.: Frilandsmuseet - haver og landskab. 1977: s.69

Kirk, Frode: Frilandsmuseets gårdstuehus fra Barsø. En undersøgelse af spor fra dets første tid. 1976: s.47

Kragelund, Minna Holm: Gammelt på en ny måde - almueinspirationen i nutidens tekstiler. 1971: s.33

Køster, Jørgen Sprogø: Gården fra Sønder Sejerslev. 1972: s.85

Larsen, Helge: Nationalmuseets Kinasamling. 1974: s.5

Michelsen, Peter: Frilandsmuseets hus fra Ødis Bramdrup. 1967: s.139

Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning. 1963-65: s.87

Olrik, Jørgen: Borgerlige Interiører i Dansk Folkemuseums Nyopstilling. 1937: s.86

Olrik, Jørgen og Axel Steensberg: Nyordningen af Folkemuseets Afdeling for Bondekultur. 1939: s.65

Rosenberg, G.: Skibsgraven ved Kerteminde Fjord. 1937: s.27

Roussell, Aage: Frihedsmuseets udstillinger i udlandet. 1970: s.187

Roussell, Aage: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-45. 1960: s.65

Roussell, Aage: Nationalmuseet og kirkerne. 1955: s.5

Steensberg, Axel: Brede. 1959: s.34

Stoklund, Bjarne: Frilandsmuseets gård fra Lønnestak. 1968: s.27

Stoklund, Bjarne: Røgstue og glasstue. 1966: s.21

Tams, Karin og Ola Westerudd: Restaurering af to oliemalerier malet af hollænderen Albert Eckhout 1641 i Brasilien. 1977: s.7

Thomsen, Thomas: Fra den etnografiske Samling: Større Gaver. 1930: s.61

Thomsen, Thomas: Nogle Interiører fra den etnografiske Afdeling. 1938: s.101

Troels-Smith, J.: Nationalmuseets Moselaboratorium. 1954: s.48

Trolle, Steffen: Hellig Adam i Paradis. 1971: s.105

Uldall, Kai: Frilandsmuseet. 1958: s.93

Wulff, Inger: »Fisle Pusle« fra Kunstkammeret. 1973: s.11

Yde, Jens: Etnografisk Samlings Taletrømmer. 1945: s.18

Yde-Andersen, David: Nationaldiskoteket. 1962: s.56

Zenius, Marianne: Knipleskolen fra Nørre Sejerslev. 1974: s.121

Nationalmuseet. Gaver

Boyer, Martha: Bækak San Bang - huset ved bjerget Bækak. 1967: s.99

Gaver til Nationalmuseet (Farveplancher). 1962: s.19

Thomsen, Thomas: Fra den etnografiske Samling: Større Gaver. 1930: s.61

Wulff, Inger: Mads Langes gaver fra Bali. 1954: s.83

Yde, Jens: En værdifuld gave fra Vestindien. 1947: s.29

Museumsteknik

Aistrup, Maj Stief: Røntgendokumentationen af jernalderfundet ved Årupgård. 1976: s.147

Buhl, Marie-Louise og Ole Christensen: De gamle ægyptere og røntgenapparatet. 1969: s.141

Holm, Knud: Brugen af fluorescens og røntgen på Nationalmuseet. 1969: s.127

Holm, Knud: Et persisk fad - eller flere. 1969: s.131

Ludvigsen, Arne: Om Flytning af gamle Bygninger. 1940: s.43

Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning. 1963-65: s.87

Rothenborg, Aage: Fremstilling af kulturhistoriske dokumentarfilm for Nationalmuseet. 1958: s.53

Sjorslev, Inger: Om tingenes sammenhæng. 1977: s.152

Thrane, Henrik: Bronzealdersværd gennemlyst og belyst. 1969: s.150

Uldall, Kai: Levende Billeder i Dansk Folkemuseums Tjeneste. 1928: s.75

Wieth-Knudsen, Bodil: At samle. 1976: s.111

Konservering. Restaurering

Alkærsg, Ole: Farveundersøgelserne og restaureringen af Brede hovedbygning. 1974: s.31

Alkærsg, Ole: Om farvekonservering. 1970: s.77

Alkærsg, Ole: En utraditionel bevaring

af en dansk herregård. Konservatoren. 1975: s.23
 Brorson Christensen, B.: To store træ-konserveringssopgaver. 1966: s.61
 Fleischer, Jens og Kirsten Trampedach: En dommedag i det lykkelige Arkadien – Et efterbyzantinsk vægmaleri fra Granitsa-klostret. 1977: s.96
 Gottlieb, Birthe A.: Rådved-skattens konservering. 1977: s.61
 Graae, Rolf og Mogens Larsen: Møgel-tønder kirkes restaurering. 1973: s.85
 Gunnar Nielsen, Grete: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Brugeren. 1975: s.29
 Holm, Knud: Erik Mønsteds og Ingeborgs gravplade – restaurering og undersøgelse. 1972: s.171
 Høj Madsen, Jørgen: Fredensborg slotskirke – undersøgelse og restaurering. 1975: s.60
 Lind, Egmont: Moderne metoder for fremdragnin og konservering af kalkmalerier. 1957: s.25
 Michelsen, Vibeke: To korkåber fra Aarhus domkirke. 1967: s.43
 Norn, Otto: En altertavles skæbne gennem 500 år. 1952: s.54
 Norn, Otto: Farverne i vore kirker. 1959: s.123
 Nørlund, Poul: Vore kalkmaleriers Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Røthe. 1931: s.55
 Rud, Bent: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Fredningsmyndigheden. 1975: s.21
 Schmidt, Ole: Anholt-kanonen. 1974: s.80
 Smalley, Robert og Knud Simonsen: Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier. 1971: s.129
 Stiesdal, Hans og Ole Schmidt: Et tårn-ur. 1975: s.160
 Tams, Karin og Ola Westerudd: Restaurering af to oliemalerier malet af hollænderen Albert Eckhout 1641 i Brasilien. 1977: s.7
 Thomsen, Verner: Altertavle på værksted. 1972: s.117
 Østergaard, Else og Ole Schmidt: Undersøgelser af tekstilfragmenter fra ærkebiskop Absalons grav i Sorø kirke. 1973: s.135

Museumsformidling

Meyer-Heiselberg, Richardt: Skolen på museum. 1963–65: s.97
 Rousell, Aage: Frihedsmuseets udstillinger i udlandet. 1970: s.187

Bibelsk arkæologi

Breitenstein, Niels: Bibelens Mønter. 1939: s.80
 Buhl, Marie-Louise: Bibelens Shilo. 1967: s.129

Religion

Religiøs symbolik

Galster, Georg: Treenighedssymbol på mønt. 1977: s.133
 Norling-Christensen, Hans: Et Bronzealders Helligtegn. 1941: s.49

Religionsudøvelse

Broholm, H. C. og K. Fischer Møller: Tre Offerfund fra den yngre Bronzealder. 1934: s.23
 Brøndsted, Johannes: Bronzealderens Soldyrkelse. 1938: s.81
 Brøndsted, Johannes: En Helleristningssten fra Dyrehaven. 1936: s.71

Fremmede religioner

Birket-Smith, Kaj: Et Buddhistsk Alter fra Nepal. 1941: s.91
 Birket-Smith, Kaj: Sibiriske Troldmænd. 1933: s.23
 Haslund-Christensen, Henning: Mongolske Troldmænd. 1944: s.5
 Rishøj Pedersen, Lise: Liang phra og Liang phi, buddhistiske og animistiske ritualer i Thailand. 1969: s.95
 Rosing, Jens: Angåkeq. 1961: s.149

Sociologi

Hjarnø, Jan: En undersøgelse af de tyrkiske gæstearbejderes forhold. 1971: s.101
 Meyer-Heiselberg, Richardt: Freetown – de befriede neger-slavers by. 1968: s.67
 Nellemann, George: Derfor var de gode gamle dage gode. 1970: s.109
 Strømstad, Poul: Undersøgelser af bymiljøer. 1969: s.119

Love

Egevang, Robert: Historiske huse i købstadsmiljøer. [Landsbyggeloven]. 1974: s.102
 Mathiassen, Therkel: Den nye Fredningslov og de første Forsøg paa at praktisere den. 1938: s.16
 Mathiassen, Therkel: Oldtidsminderne og fredningsloven. 1957: s.5

Museumsundervisning

Meyer-Heiselberg, Richardt: Skolen på museum. 1963–65: s.97

Topografi. Etnologi

Bolvig, Axel: »Tårne fuldmange sank i grus«. 1970: s.5

Folkeliv. Folketraditioner.

Folketro

Andersen, Ellen: Brudens hovedtøj. 1950: s.163
 Andersen, Ellen: Folkedragten i Danmark og dens Traditioner fra Oldtid og senere Tider. 1939: s.75
 Andersen, Ellen og John Becker: Et gådefuldt stykke. 1963–65: s.113
 Birket-Smith, Kaj: Sibiriske Troldmænd. 1933: s.23
 Ferdinand, Klaus: Afghanistans nomader, Henning Haslund-Christensens Minde-Ekspedition 1953–55. 1956: s.61
 Frøsig, Hanne: Hørren tørres. 1967: s.115
 Hald, Margrethe: Leonora Christinas »Jammersminde« som etnologisk kilde. 1939: s.87
 Harald Hansen, Henny: Sov mit barn, sov længe. 1963–65: s.59

Haslund-Christensen, Henning: Mongolské Troldmænd. 1944: s.5
 Johnsson, J. W. S.: Om Sejrsskjorten. 1929: s.47
 Kjersgaard, Erik: De sorte ekvipager. 1966: s.71
 Lindahl, Fritze: Om mønter og medailler som bygningsofre. 1956: s.93
 Linde, Peter: »Mælkepig« og »Lammet under Træet«. 1953: s.99
 Michelsen, Peter: Inishmore. Træk af livet på en vestrisk ø. 1955: s.82
 Michelsen, Peter: Om rejsegilder. 1953: s.65
 Nielsen, Johanne: Bryllup på en skipperø. 1960: s.72
 Poulsen, Hanne: Da lampen tændtes og gulvet blev fjælgulv. 1969: s.73
 Rasmussen, Holger: Kulturb. 1951: s.5
 Rasmussen, Holger: Landsbyliv i Calabrien. 1954: s.15
 Rishøj Pedersen, Lise: Thai kvinder – enlige og gifte. 1967: s.55
 Rosing, Jens: Angåkeq. 1961: s.149
 Rosing, Jens: Sangen om »det menneskegjorte fjeld«. 1968: s.171
 Siiger, Halfdan: Prærieindianerne og Piben. 1946: s.24
 Steensberg, Axel: Cimon og Pero, et romersk sagnmotiv i dansk folkekunst. 1949: s.59
 Uldall, Kai: Benhus og benkiste. 1950: s.169
 Uldall, Kai: Gravtræ og Gravramme. 1931: s.41
 Wieth-Knudsen, Bodil: Polske julekrybber. 1968: s.123
 Wulff, Inger: Muhammedanske kvinder i det sydlige Philippinerne. 1967: s.31
 Yde-Andersen, David: Danmarks sidste folkedragt, lidt om Fanniker og Sønderhøninger og deres dragt. 1956: s.83

Europa

Brøndsted, Johannes: Nordens første bebyggelse. 1950: s.101
 Dietz, Søren: Kistegrave fra en første græsk storhedstid – en foreløbig meddelelse fra udgravningerne i Asine. 1971: s.57
 Dietz, Søren: Profil af en mørk tidsalder. 1974: s.131
 Dietz, Søren og Steffen Trolle: Rhodos 70 år efter. 1976: s.61
 Michelsen, Peter: Frilandsmuseets hus fra Dörröd i Skåne. 1970: s.167
 Michelsen, Peter: Inishmore. Træk af livet på en vestrisk ø. 1955: s.82
 Ramskou, Thorkild: Befæstet vikingehavn i Normandiet. 1952: s.41
 Rasmussen, Holger: Landsbyliv i Calabrien. 1954: s.15
 Schmidt, Holger: Vikingernes husformede gravsten. 1970: s.13
 Wandel, Gertie: To broderede Billedtæpper og deres islandske Oprindelse. 1941: s.71

Danmark

Broholm, H. C.: Skibssætninger i Danmark. 1937: s.11
 Egevang, Robert: Historiske huse i købstadsmiljøer. 1974: s.102
 Licht, Kjeld de Fine: Øresundsmotiver. 1976: s.33

Mathiassen, Therkel: Klosterlund og Snarup Mose. De ældste Boplads i Jylland og paa Fyn. 1937: s.5
 Michelsen, Peter: Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser. 1962: s.73
 Møller, Elna: Om danske lektorier. 1950: s.129
 Møller, Elna og Olaf Olsen: Danske trækirker. 1961: s.35
 Rosenberg, G.: To Jættestuer. 1933: s.5
 Zangenberg, H.: Folkemuseets Landsundersøgelse af gamle Bønderbygninger. 1930: s.39

*Sjælland. Lolland-Falster.
 Møn. Bornholm*

Albrehtsen, Svend Erik et al.: De levede og døde ... for 7000 år siden. En undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk. 1976: s.5
 Alkærsig, Ole: Farveundersøgelserne og restaureringen af Brede hovedbygning. 1974: s.31
 Alkærsig, Ole: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Konservatoren. 1975: s.23
 Als Hansen, Birgit og Morten Aaman Sørensen: Ishøj kirke – et kirkerum fra 1100-årene og gennem middelalderen. 1975: s.118
 Andersen, Harald: Hovedstaden i riget. 1960: s.13
 Andersen, Knud: Hytter fra maglemo-setid. 1951: s.69
 Becker, C. J.: Begravelsesplads hørende til et nordsjællandsk Fiskerleje fra den yngre Bronzealder. 1941: s.33
 Becker, C. J.: Skeletfundet fra Porsmose ved Næstved. 1952: s.25
 Becker, C. J.: En 8000-årig Stenalderboplads i Holmegaards Mose. 1945: s.61
 Bolvig, Axel: Dronning Lovises sarkofag i Roskilde domkirke. 1973: s.177
 Breitenstein, Niels: En bornholmsk guldskat. 1951: s.24
 Brinch Petersen, Erik: Gravene ved Dragsholm. Fra jægere til bønder for 6000 år siden. 1974: s. 112
 Broholm, H. C.: En sjællandsk Grav fra Femte Aarhundrede. 1944: s.73
 Christiansen, Tage E.: Sønder Kirkeby-reliefferne. 1950: s.117
 Dyggve, Ejnar: Hvorhen førte oldtidsvejen i Tibirke. Et Vi af Jellingtype i Tibirke. 1955: s.61
 Dyggve, Ejnar: Kirken på Haralds vi i Jelling. 1949: s.56
 Fabricius, Nina: De kongelige stalde på Christiansborg. 1972: s.17
 Fischer, Anders og Bjarne N. Mortensen: Trollesgave-bopladsen. Et eksempel på anvendelse af EDB inden for arkæologien. 1977: s.90
 Glob, P. V.: Bornholms Helleristninger. 1948: s.83
 Glob, P. V.: En Bronzealdergravplads ved Haarbølle paa Møn. 1938: s.65
 Glob, P. V.: Slots Bjærgby Høje. 1947: s.38
 Gunnar Nielsen, Grete: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Brugeren. 1975: s.29
 Hermansen, Victor: Christiørn den Førstes højde. 1950: s.175

Hertz, Johannes: Tre borge på Egholm. 1962: s.94
 Holm, Knud: Erik Menveds og Ingeborgs gravplade – restaurering og undersøgelse. 1972: s.171
 Hornshøj-Møller, Stig: Teaterkirken – et enevældigt prestigebyggeri på Christianshavn. 1977: s.80
 Høj Madsen, Jørgen: Fredensborg slotskirke – undersøgelse og restaurering. 1975: s.60
 Haastrup, Ulla: Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen. 1967: s.5
 Haastrup, Ulla og Fritze Lindahl: Hellig tre konger-altertavlen fra Nykøbing. 1970: s.119
 Johannsen, Hugo: Nogle epitafiebilleder i Slangerup kirke og deres forbilleder. 1975: s.147
 Kapel, Holger: En boplads fra tidlig-atlantisk tid ved Villingebæk. 1969: s.85
 Kayser, Kjeld: Bredes gartneri. 1976: s.136
 Kjær, Hans: Fredsløsning af Fortidsminder i Sønderjylland. 1932: s.57
 Klindt-Jensen, Ole: Freds- og krigstid i Bornholms jernalder. 1951: s.15
 Klindt-Jensen, Ole: Oldgranskere, fortidsminder og rokkesten på Bornholm. 1958: s.107
 Klindt-Jensen, Ole: To krigergrave fra Bornholms jernalder. 1959: s.90
 Klindt-Jensen, Ole: Øst og Vest i Bornholms jernalder. 1961: s.157
 Kunwald, Georg: Broskovvejene. 1962: s.149
 Kunwald, Georg: En Oldtidsvej ved Tibirke Bakker. 1944: s.79
 Lind, Egmont: En folkelig billedprædikant fra sidste fjerdedel af 1400-tallet. 1950: s.148
 Lind, Egmont: Nyfundne Kalkmalerier i Vordingborg Kirke. 1935: s.70
 Ludvigsen, Arne og Axel Steensberg: En dansk Bondegaard gennem 2000 Aar. 1941: s.5
 Lund Hansen, Ulla: Stålmosegård – en mellem-neolitisk sjællandsk gravplads. 1973: s.73
 Mackeprang, M.: En Skjoldefrise fra Erik af Pommerns Tid paa Krogen Slot. 1932: s.78
 Malmros, Claus: Vejlebro – en stenalderboplads ved Arrefjorden. 1975: s.99
 Mathiassen, Therkel: En palæolitisk Boplads ved Bromme. 1947: s.5
 Mathiassen, Therkel: Aamose-Under-søgelserne. 1943: s.32
 Matthiessen, Hugo: Udgravningen af Sct. Laurentii Kirke i Roskilde. 1932: s.5
 Møller, Elna: Taarnby, en Stormandskirke paa Amager. 1946: s.39
 Møller, Elna og Henrik Græbe: Uggeløse kirke i søgelyset. 1972: s.67
 Norling-Christensen, Hans: Helleristning i Kirke Saaby Kirke. 1937: s.32
 Norling-Christensen, Hans: Jernaldergravpladsen ved Himlingøje. 1951: s.39
 Norling-Christensen, Hans og Kurt Brøste: Skeletgraven fra Korsør Nor. 1945: s.5
 Nørlund, Poul: Den hellige Birgittas Vision. Et Billede i Undløse Kirke. 1933: s.81
 Nørlund, Poul: Trelleborg efter fire Aars Udgravninger. 1938: s.69

Nørlund, Poul: Trelleborg ved Slagelse. 1936: s.55
 Olsen, Olaf: Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfundet 1000-talskirke og dens forhistorie. 1972: s.131
 Olsen, Olaf: Vikingskibene i Roskilde Fjord. 1962: s.18
 Poulsen, Niels Jørgen: Lille Heddinge kirke – en kridtstenskirke i tre stokværk. 1977: s.122
 Poulsen, Niels Jørgen: Ove Skades Krypt i Roskilde Domkirke. 1976: s.88
 Ramskou, Thorkild: Et dansk Stonehenge? 1970: s.59
 Rasmussen, Holger og Hans Henrik Engqvist: Nationalmuseets Bondegaardundersøgelser. 1945: s.35
 Rosing, Jens: Sangen om »det menne-skegjorte fjeld«. 1968: s.171
 Roussell, Aage: Kong Valdemars ledingskibe i samtidig afbildning. 1954: s.63
 Roussell, Aage: Et tympanon fra Vor Frue kirke i København og Peder Resen. 1950: s.113
 Rød, Bent: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Fredningsmyndigheden. 1975: s.21
 Schou Jørgensen, Mogens: Risby-vejene. 1977: s.42
 Schultz, C. G.: Romersk vandledningsmarmor i Roskilde domkirke. 1953: s.55
 Schultz, C. G.: En rundkirke i Roskilde. 1950: s.139
 Schultz, C. G.: Vikingetidshuset paa Trelleborg. 1942: s.17
 Skov, Erik: Historien om et orgel. 1973: s.123
 Skov, Erik: Næstved gråbrødre-kloster. 1959: s.57
 Smalley, Robert og Knud Simonsen: Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier. 1971: s.129
 Smidt, C. M.: By og Borgbro. 1937: s.57
 Smidt, C. M.: Dronningholm. Borgen ved Arresø. 1940: s.63
 Smidt, C. M.: Gurre. 1933: s.57
 Smidt, C. M.: Kalundborg. 1936: s.21
 Smidt, C. M.: Ravnsborg. 1929: s.15
 Smidt, C. M.: Søborg. 1930: s.5
 Smidt, C. M.: Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser. 1935: s.59
 Steenberg, Jan: Fredensborg interiør. 1961: s.59
 Steenberg, Jan: Gamle Skæremølle bro. 1966: s.33
 Steensberg, Axel: Brede. 1959: s.34
 Steensberg, Axel: Store Valby. 1953: s.44
 Strømstad, Poul: Den gyldne Løve. 1958: s.39
 Thomsen, Verner: Altertavle på værkestet. 1972: s.117
 Thorvildsen, Knud: Dobbeltjættestuen paa Kyndeløse Mark. 1939: s.19
 Thrane, Henrik: En bronzealderboplads ved Jyderup Skov i Odsherred. 1971: s.141
 Thrane, Henrik: Stenhøje fra bronzealderen. Grave fra en bronzealderbygd i Jyderup Skov, Odsherred. 1975: s.172
 Vensild, Henrik og Per Kristian Mad-sen: Udgravningerne på Damaskegaard

– et bornholmsk stuehus gennem 400 år. 1977: s.27
Ørsnes, Mogens: Kyndbygravpladsen. Rige fund fra en fundfattig tid. 1955: s.74
Østergaard, Else og Ole Schmidt: Undersøgelser af tekstilfragmenter fra ærkebiskop Absalons grav i Sorø kirke. 1973: s.135
Aaman Sørensen, Morten: Middelalderlige kridtstensgrave i Holtug. 1968: s.59

Fyn. Taasinge. Langeland. Ærø m.m.

Clemmensen, Tove: Et Klunkehjem. Møbelstudier paa Herregaarden Broløkke. 1942: s.79
Galster, Georg: Møntfundet fra Haagerup. 1944: s.29
Jensen, Chr. Axel: Snitværker af Mester Hans Dreier. 1931: s.5
Jespersen, Svend: Smedjen fra Ørbæk. 1937: s.79
Lindahl, Fritze: Tre potter mønter fra Assens. 1954: s.67
Moltke, Erik: Julskovkorset. 1950: s.153
Møller, Elna: Hindsgavl Borgbanke. 1944: s.39
Norn, Otto: En altertavles skæbne gennem 500 år. 1952: s.54
Rosenberg, G.: Et højsat Vikingskib. 1936: s.5
Rosenberg, G.: Skibsgraven ved Kerteminde Fjord. 1937: s.27
Smidt, C. M.: Anthonius Bryskes Langesø fra 1554. 1946: s.55

Jylland. Anholt. Læsø. Samsø

Albrethsen, Svend Erik: Bjergby – en jernaldergravplads på Mors. 1974: s.48
Becker, C. J.: Bronzealderhuse i Vestjylland. 1968: s.79
Becker, C. J.: Bronzealderhøje ved Skrydstrup. 1946: s.30
Becker, C. J.: Grav eller tempel? En kultbygning fra yngre stenalder ved Herrup, Vestjylland. 1969: s.17
Becker, C. J.: Gådefulde jyske stenaldergrave. 1967: s.19
Becker, C. J.: To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland. 1966: s.39
Bendixen, Kirsten: Mønterne fra Dan kirke. 1972: s.61
Brøndsted, Johannes: En himmerlandsk Tilflugtsborg. 1936: s.37
Dyggve, Ejnar: Jelling Kongehøje. Udgravningen 1941. 1943: s.19
Engqvist, Hans Henrik: Læsø Byggeskik. 1944: s.49
Glob, P. V.: Barkær, Danmarks ældste landsby. 1949: s.5
Gottlieb, Birthe A.: Rådvad-skattens konservering. 1977: s.61
Græbe, Henrik og Else Roesdahl: Kirken ved Aggersborg. 1977: s.14
Hatt, Gudmund: Jernaldersbopladsen ved Ginderup i Thy. 1935: s.37
Hvass, Steen: Hodde – et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland. 1975: s.75
Jensen, Chr. Axel: S. Katarina i Vej-

rum. En Altertavle med engelske Alabastrelieffer. 1938: s.22
Jespersen, Svend: Nationalmuseets Bøndergaardsundersøgelser. 1947: s.11
Jørgensen, Erik: Hagebrogård-jættestenen. 1971: s.77
Kann Rasmussen, Aino: En byhøj i Thyland. 1968: s.137
Kjær, Hans: Langdyssen ved Ulvedal, Frederiks Sogn, paa Alheden (»Jens Langknivs Hule«). 1932: s.29
Kjær, Hans: Oldtidshuse ved Ginderup i Thy. 1928: s.7
Krogh, Knud J. og Olfert Voss: Fra hendskab til kristendom i Hørning. 1961: s.5
Lassen, Hans: Den gamle farvergård i Ebeltoft. 1949: s.35
Liebgott, Niels-Knud: Døbefonten i Varde Jacobi kirke. 1973: s.31
Lind, Egmont: De ni Helte i Dronninglund Kirke. 1943: s.61
Lind, Gregers M. og Henrik Græbe: Dødedansen i Egtved kirke. 1971: s.177
Lomborg, Ebbe: En landsby med huse og kultsted fra ældre bronzealder. 1973: s.5
Lund, C. M.: Egekistefundet fra Skrydstrup. 1936: s.13
Mathiassen, Therkel: Nationalmuseets bebyggelseshistoriske undersøgelser. 1949: s.27
Mejer Antonsen, Inge: Et kunstnerhjem i Skagen – Anna og Michael Anchers hus. 1966: s.127
Moltke, Erik: Runepindene fra Ribe. 1960: s.122
Neergaard, Carl: Jernalders-Gravpladsene ved Lisbjerg. 1928: s.21
Norn, Ebbe C.: Silkeborg slot. 1954: s.5
Norn, Otto: Niels Langes og Abel Skeels gravmæle i Hunderup kirke. 1953: s.73
Olsen, Olaf: De ni helte. Rytterkambillederne i Dronninglund kirke. 1955: s.119
Olsen, Olaf og Palle Friis: Sankt Olai i Hjørring. 1966: s.119
Ramskou, Thorkild: Lindholm. En gravplads fra yngre jernalder og en boplads fra tidlig middelalder. 1954: s.37
Roesdahl, Else og Jørgen Nordquist: De døde fra Fyrkat. 1971: s.15
Roussell, Aage: Middelalderborgen ved Halkær. 1947: s.73
Roussell, Aage: En middelalderlig jysk Træborg. 1939: s.55
Schultz, C. G.: Aggersborg, vikingelejren ved Limfjorden. 1949: s.91
Schultz, C. G.: Kirken og runestenen i Asmild. 1951: s.59
Schultz, C. G.: Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder. 1945: s.85
Smidt, C. M.: Kalø. 1932: s.67
Smidt, C. M.: Stubberkloster. 1943: s.77
Smidt, C. M.: Udgravningen af Kalø. 1944: s.88
Smidt, C. M.: Øm Kloster og dets Grave. 1942: s.31
Steenberg, Axel: To Gaardtomter og en Forsvarsvold paa Nødskov Hede. 1948: s.63
Stiesdal, Hans og Ole Schmidt: Et tårn-ur. 1975: s.160

Stoklund, Bjarne: Gammeldags landbrug på Læsø. 1952: s.31
Stoklund, Bjarne: Læsøboerne og det daglige brød. 1969: s.5
Thorvildsen, Elise: Dankirke. 1972: s.47
Vebæk, Christen Leif: Et usædvanligt stenalderens gravfund på Djursland. 1957: s.75
Zangenberg, H.: To gamle jyske Hede-gaarde. 1933: s.39
Ørsnes, Mogens og Olfert Voss: En jysk Høvedingegrav fra Jernalderen. 1948: s.37

Sønderjylland. Fanø. Manø.

Rømø

Andersen, Ester og K. Roland Hansen: Kommandørgården på Rømø. 1954: s.49
Broholm, H. C.: Et sønderjysk gravfund fra den ældre bronzealder. 1950: s.28
Graae, Rolf og Mogens Larsen: Møgel-tønder kirkes restaurering. 1973: s.85
Lind, Egmont: Sct. Georgslegenden i Broager. 1937: s.73
Nielsen, Johanne: Bryllup på en skipperø. 1960: s.72
Norn, Otto: Dronning Dorotheas altertavle på Sønderborg slot. 1950: s.17
Norn, Otto: Østerholm Slotsruin paa Als. 1956: s.103
Stiesdal, Hans: Grøngaard, Hertug Hans den Ældres Jagtslot. 1956: s.115
Zangenberg, H.: En gammel Rømø-gaard. 1936: s.83
Zenius, Marianne: Knipleskolen fra Nørre Sejerslev. 1974: s.121

Grønland

Birket-Smith, Kaj: Nye fremskridt inden for eskimoforskningen. 1950: s.81
Gulløv, H. C. og H. C. Kapel: Grønland 1721 – kolonisation og kultur møde. 1973: s.15
Hansen, Keld: Tikeraat – de der kommer på besøg. 1974: s.143
Holtved, Erik: Har Nordboerne været i Thule Distriktet? 1945: s.79
Knuth, Eigil: Aron fra Kangeq. 1960: s.45
Knuth, Eigil: Danmark Fjord. 1956: s.71
Knuth, Eigil: Pearyland-Eskimoerne. 1948: s.29
Knuth, Eigil: Et umiak-fund i Pearyland. 1951: s.77
Krogh, Knud J.: Thjodhildes kirke på Brattahlid. 1963–65: s.5
Meldgård, Jørgen: Fra en grønlandsk mumiehule. 1953: s.14
Meldgaard, Jørgen: Inuit-Nordbo-projektet. 1977: s.159
Rosing, Jens: Angåkeq. 1961: s.149
Rosing, Jens: Sangen om »det menneskegjorte fjeld«. 1968: s.171
Roussell, Aage: En middelalderlig Badstue i Grønlands Nordbobygder. 1936: s.67
Roussell, Aage: Udgravninger i en afsides grønlandsk Nordbobygd. 1938: s.55
Thomsen, Thomas: Knud Rasmussen. 1934: s.5
Vebæk, Christen Leif: Middelalderlige Bondegaarde paa Grønland. 1941: s.39

Vebæk, Christen Leif: Vatnahverfi. 1952: s.101

Færøerne

Rasmussen, Holger: Koltur. 1951: s.5
Stoklund, Bjarne: Røgstue og glasstue. 1966: s.21

De vestindiske øer

Mejer Antonsen, Inge: Plantagen Bethlehem på St. Croix i det attende århundrede. 1968: s.113

Asien

Birket-Smith, Kaj: Et Buddhistisk Alter fra Nepal. 1941: s.91
Birket-Smith, Kaj: Fra en Kejserdatters Grav. 1943: s.95
Birket-Smith, Kaj: Sibirske Troldmænd. 1933: s.23
Boyer, Martha: Arkaiske bronzer fra Kina. 1955: s.46
Boyer, Martha: Bækak San Bang – huset ved bjerget Bækak. 1967: s.99
Boyer, Martha: Fortid i nutidens Kina. 1966: s.105
Boyer, Martha: Nogle mongolske sølvarbejder. 1949: s.64
Ferdinand, Klaus: Afghanistans nomader, Henning Haslund-Christensens Minde-Ekspedition 1953–55. 1956: s.61
Flindt, Willi: Japanske No-teatermasker. Værktøj, materiale og fremstilling. 1975: s.47
Galster, Georg: Blykas fra Trankebar. 1933: s.75
Harald Hansen, Henny: Carsten Niebuhr. 1962: s.135
Harald Hansen, Henny: Hvor sløret endnu skjuler kvindens ansigt. 1958: s.125
Harald Hansen, Henny: Kinesiske Dragter. 1947: s.80
Harald Hansen, Henny: Ved Den brændende Tornebusk. 1969: s.29
Haslund-Christensen, Henning: Mongolske Frisurer. 1946: s.87
Haslund-Christensen, Henning: Mongolske Troldmænd. 1944: s.5
Jacobsen, Werner: Bronzer fra Mongoliet. 1940: s.17
Kromann, Anne: Mønter fra Carsten Niebuhrs rejser. 1976: s.123
Larsen, Helge: Nationalmuseets Kinasamling. 1974: s.5
Mortensen, Peder og Kent V. Flannery: En af verdens ældste landsbyer. 1966: s.85
Peter, Prins af Grækenland og til Danmark: Kalimpong som etnografisk arbejdsområde ved Tibet. 1953: s.5
Rishøj Pedersen, Lise: Bambus – tropernes stål. 1972: s.35
Rishøj Pedersen, Lise: Liang phra og Liang phi, buddhistiske og animistiske ritualer i Thailand. 1969: s.95
Rishøj Pedersen, Lise: Thai kvinder – enlige og gifte. 1967: s.55
Siiger, Halfdan: Et islamisk fabeldyr fra middelalderen. 1959: s.134
Siiger, Halfdan: Statuer af træ hos kalash-kafirerne i Chitral. 1951: s.29
Strandgaard, Ole: Stensmeden i Gadag.

Nogle foreløbige noter om traditionel kunst i dagens India. 1976: s.41
Thomsen, Thomas: Fra Østens Kulturer. 1931: s.21
Thomsen, Thomas: Hili Mondregeraja og dens Høvdinghus. 1929: s.51
Thomsen, Thomas: Lidt om Vilhelm Meyers kinesiske Samling. Museets sidste Erhvervelse. 1936: s.75
Thomsen, Thomas: Skyggespillet. 1932: s.17
Thrane, Henrik: Bronzerner fra Luristan – og et dansk pionerarbejde. 1968: s.5
Wulff, Inger: »Fisle Pusle« fra Kunstammeret. 1973: s.11
Wulff, Inger: Mads Langes gaver fra Bali. 1954: s.83
Wulff, Inger: Muhamedanske kvinder i det sydlige Philippinerne. 1967: s.31
Yde-Andersen, David: Ure i den fjerne orient. 1951: s.88
Aagaard Henriksen, Merete: Den første hustomt fra Thailands stenalder. 1968: s.103

Afrika

Buhl, Marie-Louise og Søren Dietz: Karthago bør reddes. 1975: s.183
Feilberg, C. G.: En Konge-Statuette fra Bakuba-Folket. 1934: s.70
Hald, Margrethe: I Libanons skygge. 1961: s.108
Lindahl, Fritze: Konduite under strandning ved Kap. 1967: s.157
Lundbæk, Torben: Ashanti-vægtlodder fra Carl Kjersmeiers samling. 1968: s.89
Meyer-Heiselberg, Richard: Freetown – de befriede negerslavers by. 1968: s.67
Nicolaisen, Johannes: Livsvilkår og kulturformer i det østlige Algier. 1957: s.39
Yde, Jens: Afrikanske giftblandere. 1954: s.75
Yde, Jens: Etnografisk Samlings Taletrømmer. 1945: s.18

Amerika

Bergsøe, Paul: Hvorledes Fortidens Indianere lavede sig Smykker af Guld og Platin. 1937: s.35
Birket-Smith, Kaj: Amerikas Guldalder. 1935: s.23
Birket-Smith, Kaj: Nogle Nyerhvervelser fra Costa Rica. 1931: s.27
Birket-Smith, Kaj: Nye Samlinger fra Nord-Amerikas Indianere. 1932: s.43
Birket-Smith, Kaj: Vævede Kapper fra Nordvest-Indianerne. 1937: s.49
Bjerg, Hans Chr.: Mapa Xochitepec. Et mexicansk billedskrift på Etnografisk Samling. 1973: s.101
Gilberg, Rolf: KEOKUK – far og søn. 1977: s.52
Larsen, Helge: Ipiutaa Kulturen. 1948: s.5
Siiger, Halfdan: Prærieindianerne og Piben. 1946: s.24
Yde, Jens: Barbari og højkultur i det gamle Colombia. 1952: s.65
Yde, Jens: Fra Salvadors Fortid. 1941: s.83
Yde, Jens: Indblik i Mexicos forhistorie. 1961: s.141
Yde, Jens: Nogle aztekiske Skulpturer. 1944: s.35

Yde, Jens: Et sydperuansk Paracas-kar i Etnografisk Samling. 1970: s.103
Yde, Jens: En værdifuld Gave fra Vestindien. 1947: s.29
Yde, Jens: Waiwai-Indianerne, et agerbrugsfolk i Guiana. 1956: s.41

Australien. Oceanien

Birket-Smith, Kaj: Stenalderkunst og frugtbarhedskult i vore dage. 1958: s.61
Larsen, Helge: Det etnografiske Udbytte af Monsun-Ekspeditionen 1933–34. 1939: s.93
Larsen, Helge: Nye Samlinger fra Melanesien. 1933: s.33
Monberg, Torben: Rennell og Bellona. To polynesiske øer på langspring ind i en ny tid. 1976: s.101
Wulff, Inger: Kokospalmen og yakanerne, fra en sydphillippinsk ø. 1970: s.29

Arktiske egne

Birket-Smith, Kaj: Nye fremskridt inden for eskimoforskningen. 1950: s.81
Gulløv, H. C. og H. C. Kapel: Grønland 1721 – kolonisation og kulturmøde. 1973: s.15
Hansen, Keld: Tikeraat – de der kommer på besøg. 1974: s.143
Knuth, Eigil: Danmark Fjord. 1956: s.71
Knuth, Eigil: Pearyland-Eskimoerne. 1948: s.29
Knuth, Eigil: Et umiak-fund i Pearyland. 1951: s.77
Larsen, Helge: Ipiutaa Kulturen. 1948: s.5
Meldgård, Jørgen: Fra en grønlandsk mumiehule. 1953: s.14
Troels-Smith, J.: Nulevende rensdyrjægere. 1956: s.23

Astronomi

Liebgott, Niels-Knud: En norsk kalenderstav fra 1457. 1971: s.165

Atomfysik

Tauber, Henrik og Olfert Voss: Atomfysik og arkæologi. 1956: s.5

Kemi

Holm, Knud: Alkymisten på Rosenholm. 1970: s.147
Holm, Knud: Nogle fyrtøjer fra 17- og 1800-tallet og deres forudsætninger med en excurs til Kipp's apparat. 1971: s.113

Geologi

Troels-Smith, J.: Nationalmuseets Moselaboratorium. 1945: s.48

Botanik

Fredskild, Bent: Nordboernes landnam under mikroskop. 1969: s.46
Lange, Johan: Levende fortidsminder. 1969: s.58

Medicin. Hygiejne

Lindahl, Fritze: Tandstikkere fra Christian IV's tid. 1962: s.5

Snorrason, Egill: En lægetaske fra 1600-tallet. 1973: s.159

Elektronik

Holm, Knud: Nogle fyrtøjer fra 17- og 1800-tallet og deres forudsætninger med en excurs til Kipp's apparat. 1971: s.113

Våben

Barfod, Jørgen H.: V 1-bomben. 1976: s.72
Becker, C. J.: Et Pragtskjold fra Yngre Bronzealder. 1947: s.91
Becker, C. J.: Syv og fyrrer bronzer på én gang. 1963-65: s.51
Behrend, Rikke: Vandfundne sværd fra middelalderen. 1970: s.89
Breitenstein, Niels: Et italsk pragtskjold. 1957: s.63
Mortensen, Peder: To mykenske pragtsværd. 1962: s.120
Norling-Christensen, Hans: Bronzealderhjelmen fra Viksø. 1943: s.5
Olsen, Rikke Agnete og Jørgen Steen Jensen: En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie. 1972: s.183
Schmidt, Ole: Anholt-kanonen. 1974: s.80
Thrane, Henrik: Bronzealdersværd gennemlyst og belyst. 1969: s.150
Ørsnes, Mogens: Ny viden om jernalderens våbenofre. 1959: s.101

Forsvarsværker

Smidt, C. M.: Forsvaret i danske Borge. Grave, Flanketaarne, Vægtergange. 1934: s.29
Smidt, C. M.: Port og Faldgitter. 1939: s.29

Transportmidler

Kjersgaard, Erik: De sorte ekvipager. 1966: s.71
Knuth, Eigil: Et umiak-fund i Pearyland. 1951: s.77
Lindahl, Fritze: Konduite under stranding ved Kap. 1967: s.157
Olsen, Olaf: Vikingskibene i Roskilde Fjord. 1962: s.18
Olsen, Olaf og Ole Crumlin-Pedersen: Arkæologi under vandet. 1959: s.5
Rosenberg, G.: Et højsat Vikingskib. 1936: s.5
Roussell, Aage: Kong Valdemars ledingskibe i samtidig afbildning. 1954: s.63
Troels-Smith, J.: Stammebaade fra Aamosen. 1946: s.15

Agerbrug. Skovbrug

Glob, P. V.: Nordiske Oldtidsplove. 1946: s.65
Hatt, Gudmund: Gamle Agre. 1931: s.32
Helbæk, Hans: På markvandring gennem oldtidens agre. 1959: s.69
Jørgensen, Svend: Skovrydning med flintøkse. 1953: s.36
Krogh, Knud J.: Kunstvandring - hemmeligheden bag Grønlandsbispens hundrede køer. 1974: s.71
Mejer Antonsen, Inge: Plantagen Beth-

lehem på St. Croix i det attende århundrede. 1968: s.113
Ramskou, Thorkild: Et landbrug fra 1000-årene på Lindholm Høje. 1957: s.97
Rishøj Pedersen, Lise: Bambus - tropernes stål. 1972: s.35
Steensberg, Axel: Jorddyrkning i middelalderen. 1957: s.83
Stig Jørgensen, Birte: Et hoveriskab fra Vibygård. 1971: s.93
Stoklund, Bjarne: Gammeldags landbrug på Læsø. 1952: s.31
Troels-Smith, J.: Ertebøllealtidens fangstfolk og bønder. 1960: s.95
Wulff, Inger: Kokospalmen og yakanerne, fra en sydfhillippinsk ø. 1970: s.29
Yde, Jens: Waiwai-Indianerne, et agerbrugsfolk i Guiana. 1956: s.41

Gartneri. Havebrug

Jensen, Erik V.: Frilandsmuseet - haver og landskab. 1977: s.69
Kayser, Kjeld: Bredes gartneri. 1976: s.136
Lange, Johan: Levende fortidsminder. 1969: s.58

Fiskeri. Jagt

Højrup, Ole: Landtøjet. Et fiskeredskab fra selvforsyningsdage. 1955: s.35
Michelsen, Peter: Risflettede ålekuber. 1952: s.91
Troels-Smith, J.: Ertebøllealtidens fangstfolk og bønder. 1960: s.95
Troels-Smith, J.: Maglemosetidens jægere og fiskere. 1957: s.101
Troels-Smith, J.: Nulevende rensdyrjægere. 1956: s.23
Troels-Smith, J.: Senglacialtidens jægere. 1955: s.129
Yde, Jens: Afrikanske giftblandere. 1954: s.75

Hus & hjem

Clemmensen, Tove: Et københavnerhjem fra klunketiden. 1963-65: s.69
Strømstad, Poul: Nationalmuseets samnings- og købstadsundersøgelser. 1967: s.81

Hjemmets indretning

Clemmensen, Tove: Interiørerne fra 1797 i Brede Hovedbygning. 1974: s.17
Clemmensen, Tove: Kakkellovne af Træ. 1941: s.67
Clemmensen, Tove: Et Klunkehjem. Møbelstudier paa Herregaarden Broløkke. 1942: s.79
Clemmensen, Tove: Møbelundersøgelsen på Fredensborg Slot. 1961: s.67
Clemmensen, Tove: Skæbner og interiører fra rococo og empire. 1968: s.93
Frøsig, Hanne: Senge på Frilandsmuseet. 1963-65: s.39
Hald, Margrethe: Af Halmen og i Dyngen. 1940: s.78
Olrík, Jørgen: Borgerlige Interiører i Dansk Folkemuseums Nyopstilling. 1937: s.86
Poulsen, Hanne: Da lampen tændtes og gulvet blev fjælgulv. 1969: s.73

Strømstad, Poul: Undersøgelser af bymiljøer. 1969: s.119

Husholdning. Madlavning

Heine, N. G.: Manglebræt og Folkekunst. 1946: s.73
Højrup, Ole: Mjød - gudernes drik. 1957: s.53
Stoklund, Bjarne: Læsøboerne og det daglige brød. 1969: s.5

Håndarbejde

Birket-Smith, Kaj: Vævede Kapper fra Nordvest-Indianerne. 1937: s.49
Busch, Ebba: En »storkerede« fra Vesteregnet. 1961: s.101
Clemmensen, Tove: En broderet Spejlramme fra 1660erne. 1938: s.49
Hald, Margrethe: I Libanons skygge. 1961: s.108
Hald, Margrethe: Leonora Christinas »Jammersminde« som etnologisk Kilde. 1939: s.87
Hald, Margrethe: Væve i Etnografisk Samling. 1942: s.48
Kragelund, Minna Holm: Gammelt på en ny måde - almueinspirationen i nutidens tekstiler. 1971: s.33
Lindahl, Fritze og P. J. Riis: Messehagelen fra Vor Frue i Århus. 1949: s.73
Roberts, Helle Salskov: Hun sad i sit hus og spandt uld. 1968: s.45
Wandel, Gertie: To broderede Billedtæpper og deres islandske Oprindelse. 1941: s.71
Wieth-Knudsen, Bodil: Vævet i Østspølen. 1973: s.45

Handel. Søfart. Industri

Broholm, H. C.: Om Danmarks Handel i den yngre Bronzealder. 1934: s.55
Liebgott, Niels-Knud: Da klæde var en »mærkevare«. 1975: s.35
Lindahl, Fritze: Konduite under stranding ved Kap. 1967: s.157
Steensberg, Axel: Brede. 1959: s.34
Thomsen, Thomas: Kineseriets Tid og de danske Kinafarter. 1942: s.59

Håndværk

Rothenborg, Aage: Fremstilling af kulturhistoriske dokumentarfilm for Nationalmuseet. 1958: s.53
Yde-Andersen, David: Lidt om arbejderundersøgelserne. 1959: s.83

Snedkeri

Clemmensen, Tove: Signerede og stemplede møbler. 1949: s.17
Frøsig, Hanne: Senge på Frilandsmuseet. 1963-65: s.39
Jensen, Chr. Axel: Roskildemesteren Brix Michigell Snedkers Skab i Nationalmuseet. 1928: s.49
Langberg, Harald: Tronstolene på Christiansborg. 1950: s.181
Olrík, Jørgen: Et Klædeskab med Indskrifter fra 1756. 1933: s.45
Olrík, Jørgen: Et nyerhvervet Chatol i Dansk Folkemuseum. 1935: s.75

Skomagleri

Hald, Margrethe: Fod-sko eller hånd-sko. 1953: s.30
Stoklund, Bjarne: Skindsko og træsko. 1971: s.47

Pottemageri

Nielsen, Svend: Nyt om Danmarks ældste fajancefabrik. 1966: s.97
Olrik, Jørgen: Gammelt dansk Lertøj i Folkemuseet. 1928: s.61
Uldall, Kai: Et Tilløb til dansk Fajancefremstilling i Renæssancetiden. Laurits Pottemager i Næstved. 1934: s.44

Væveri

Frøsig, Hanne: Hørren tørres. 1967: s.115
Lindahl, Fritze: Om Absalons gravklædning. 1973: s.145

Beklædningsfagene

Becker, John og Ellen Andersen: Et gådefuldt stykke. 1963-65: s.113

Brobygning

Smidt, C. M.: By og Borgbro. 1937: s.57
Steenberg, Jan: Gamle Skæremølle bro. 1966: s.33

Minedrift. Tørveskæring

Becker, C. J.: Flintgruberne ved Aalborg. 1951: s.107
Becker, C. J.: Tørvegravning i Ældre Jernalder. 1948: s.92
Becker, C. J.: 4000-aarig minedrift i Thy. 1958: s.73
Mathiassen, Therkel: Flinthandel i Stenalderen. 1934: s.18
Mathiassen, Therkel: Flintpladser i Gudenaegaen. 1936: s.51

Farveri

Lassen, Hans: Den gamle farvergård i Ebeltoft. 1949: s.35

Urmageri. Finmekanik

Galster, Georg: En Seiger. 1931: s.53
Stiesdal, Hans og Ole Schmidt: Et tårnur. 1975: s.160
Yde-Andersen, David: To hodometre fra renaissancen. 1952: s.72
Yde-Andersen, David: Ure i den fjerne orient. 1951: s.88

Mølleri

Stoklund, Bjarne: Læsøboerne og det daglige brød. 1969: s.5

Bygningshåndværk

Krogh, Knud J.: Tag af bly. 1976: s.154

Arkitektur

Boyer, Martha: Bækak San Bang – huset ved bjerget Bækak. 1967: s.99

Ludvigsen, Arne: Om Flytning af gamle Bygninger. 1940: s.43
Thomsen, Thomas: Hili Mondregeraja og dens Høvdinghus. 1929: s.51

Kirker. Klostre

Als Hansen, Birgit og Morten Aaman Sørensen: Ishøj kirke – et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen. 1975: s.118
Bolvig, Axel: »Tårne fuldmange sank i grus«. 1970: s.5
Brøndsted, Johannes: Thors fiskeri. 1955: s.92
Dyggve, Ejnar: Kirken på Haralds vi i Jelling. 1949: s.56
Græbe, Henrik og Else Roesdahl: Kirken ved Aggersborg. 1977: s.14
Harald Hansen, Henny: Ved Den brændende Tornebusk. 1969: s.29
Hornshøj-Møller, Stig: Teaterkirken – et enevældigt prestigebyggeri på Christianshavn. 1977: s.80
Johannsen, Hugo: Nogle epitafiebiller i Slangrup kirke og deres forbilleder. 1975: s.147
Krogh, Knud J.: Tag af bly. 1976: s.154
Krogh, Knud J.: Thjodhildes kirke på Brattahlid. 1963-65: s.5
Krogh, Knud J. og Olfert Voss: Fra hendskab til kristendom i Hørning. 1961: s.5
Licht, Kjeld de Fine: Øresundsmotiver. 1976: s.33
Matthiessen, Hugo: Udgravningen af St. Laurentii Kirke i Roskilde. 1932: s.5
Møller, Elna: Om danske lektorier. 1950: s.129
Møller, Elna: Taarnby, en Stormandskirke paa Amager. 1946: s.39
Møller, Elna og Henrik Græbe: Ugge-løse kirke i søgelyset. 1972: s.67
Møller, Elna og Olaf Olsen: Danske trækirker. 1961: s.35
Olsen, Olaf: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. 1958: s.17
Olsen, Olaf: Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie. 1972: s.131
Olsen, Olaf og Palle Friis: Sankt Olai i Hjørring. 1966: s.119
Poulsen, Niels Jørgen: Lille Heddinge kirke – en kridtstenskirke i tre stokværk. 1977: s.122
Roussell, Aage: Nationalmuseet og kirkerne. 1955: s.5
Schultz, C. G.: Kirken og runestenen i Asmild. 1951: s.59
Schultz, C. G.: Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder. 1945: s.85
Schultz, C. G.: En rundkirke i Roskilde. 1950: s.139
Skov, Erik: Næstved gråbrødrekloster. 1959: s.57
Smidt, C. M.: Stubberkloster. 1943: s.77
Smidt, C. M.: Øm Kloster og dets Grave. 1942: s.31
Smidt, C. M.: Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser. 1935: s.59
Uldall, Kai: Benhus og benkiste. 1950: s.169
Aaman Sørensen, Morten: Middelalderlige kridtstensgrave i Holtug. 1968: s.59

Slotte

Clemmensen, Tove: Møbelundersøgelsen på Fredensborg Slot. 1961: s.67
Fabricius, Nina: De kongelige stalde på Christiansborg. 1972: s.17
Rud, Bent: En utraditionel bevaring af en dansk herregård. Fredningsmyndigheden. 1975: s.21
Steenberg, Jan: Fredensborg interiører. 1961: s.59

Borge

Smidt, C. M.: Forsvaret i danske Borge. Grave, Flanketaarne, Vægtergange. 1934: s.29
Smidt, C. M.: Port og Faldgitter. 1939: s.29

Landbrugsbygninger.

Landsbyhuse

Andersen, Ester og K. Roland Hansen: Kommandørgården på Rømø. 1954: s.49
Engqvist, Hans Henrik: Læsø Byggeskik. 1944: s.49
Jespersen, Svend: Nationalmuseets Bøndergaardsundersøgelser. 1947: s.11
Jespersen, Svend: Smedjen fra Ørbæk. 1937: s.79
Kirk, Frode: Frilandsmuseets gårdstuehus fra Barsø. En undersøgelse af spor fra dets første tid. 1976: s.47
Køster, Jørgen Sprogøe: Gården fra Sønder Sejerslev. 1972: s.85
Ludvigsen, Arne og Axel Steensberg: En dansk Bondegaard gennem 2000 Aar. 1941: s.5
Michelsen, Peter: Frilandsmuseets hus fra Dørrød i Skåne. 1970: s.167
Michelsen, Peter: Frilandsmuseets hus fra Ødis Bramdrup. 1967: s.139
Michelsen, Peter: Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser. 1962: s.73
Rasmussen, Holger og Hans Henrik Engqvist: Nationalmuseets Bondegaardsundersøgelser. 1945: s.35
Stoklund, Bjarne: Frilandsmuseets gård fra Lønnestak. 1968: s.27
Vebæk, Christen Leif: Middelalderlige Bondegaarde paa Grønland. 1941: s.39
Vensild, Henrik og Per Kristian Madsen: Udgravningerne på Damaskegaard – et bornholmsk stuehus gennem 400 år. 1977: s.27
Zangenberg, H.: Folkemuseets Landsundersøgelse af gamle Bønderbygninger. 1930: s.39
Zangenberg, H.: En gammel Rømøgaard. 1936: s.83
Zangenberg, H.: To jyske Hedegaarde. 1933: s.39
Zenius, Marianne: Knipleskolen fra Nørre Sejerslev. 1974: s.121

Museer

Mackeprang, M.: Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1880-1917: 1938: s.5
Mackeprang, M.: Nationalmuseets Bygningshistorie. Perioden 1917-33. 1939: s.5

Byhuse

- Egevang, Robert: Historiske huse i købstadsmiljøer. 1974: s.102
Strømstad, Poul: Den gyldne Løve. 1958: s.39
Strømstad, Poul: Nationalmuseets snerings- og købstadsundersøgelser. 1967: s.81

Kunst

- Buhl, Marie-Louise: Antiksamlingens betydeligste Orientalia erhvervet efter 1851. 1952: s.79

Kirkekunst

- Bolvig, Axel: Dronning Lovises sarkofag i Roskilde domkirke. 1973: s.177
Christiansen, Tage E.: Sønder Kirkeby-reliefferne. 1950: s.117
Græbe, Henrik og Else Roesdahl: Kirken ved Aggersborg. 1977: s.14
Graae, Rolf og Mogens Larsen: Møgel-tønder kirkes restaurering. 1973: s.85
Hermansen, Victor: Ribe Domkapitels Pokal. 1930: s.53
Holm, Knud: Erik Menveds og Ingeborgs gravplade – restaurering og undersøgelse. 1972: s.171
Høj Madsen, Jørgen: Fredensborg slotskirke – undersøgelse og restaurering. 1975: s.60
Haastrup, Ulla: Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen. 1967: s.5
Haastrup, Ulla og Fritze Lindahl: Hellig tre konger-altertavlen fra Nykøbing. 1970: s.119
Jensen, Chr. Axel: Claus Gabriel. Slotssnedker på Frederiksborg. 1950: s.23
Jensen, Chr. Axel: S. Katarina i Vejrum. En Altertavle med engelske Alabastrelieffer. 1938: s.22
Liebgott, Niels-Knud: Døbefonten i Varde Jacobi kirke. 1973: s.31
Lind, Egmont: En folkelig billedprædikant fra sidste fjerdedel af 1400-tallet. 1950: s.148
Lind, Egmont: De ni Helte i Dronninglund Kirke. 1943: s.61
Lind, Egmont: Nyfundne Kalkmalerier i Vordingborg Kirke. 1935: s.70
Lind, Egmont: Sct. Georgslegenden i Broager. 1937: s.73
Lind, Gregers M. og Henrik Græbe: Dødedansen i Egtved kirke. 1971: s.177
Lindahl, Fritze og P. J. Riis: Messehagelen fra Vor Frue i Århus. 1949: s.73
Mackesprang, M.: Kors og Krone fra Middelfart. 1934: s.9
Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning. 1963–65: s.87
Norn, Otto: En altertavles skæbne gennem 500 år. 1952: s.54
Norn, Otto: Dronning Dorotheas altertavle på Sønderborg slot. 1950: s.17
Norn, Otto: Farverne i vore kirker. 1959: s.123
Norn, Otto: Niels Langes og Abel Skeels gravmæle i Hunderup kirke. 1953: s.73
Norn, Otto: En østjysk Billedskærrslægt fra det attende Aarhundrede. 1939: s.43
Nørlund, Poul: En Bispestav af Hvalros-tand fra Grønland. 1929: s.61
Nørlund, Poul: Den hellige Birgittas

- Vision. Et Billede i Undløse Kirke. 1933: s.81
Nørlund, Poul: Stormandstyper fra Valdemarstiden. 1935: s.5
Nørlund, Poul: Vore Kalkmaleriers Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Røthe. 1931: s.55
Olsen, Olaf: De ni helte. Rytterkamp-billederne i Dronninglund kirke. 1955: s.119
Poulsen, Niels Jørgen: Ove Skades Krypt i Roskilde Domkirke. 1976: s.88
Roussell, Aage: Nationalmuseet og kirkerne. 1955: s.5
Roussell, Aage: Et tympanon fra Vor Frue kirke i København og Peder Resen. 1950: s.113
Schultz, C. G.: Romersk vandledningsmarmor i Roskilde domkirke. 1953: s.55
Steensberg, Axel: En brudebænk fra Aggersborg kirke. 1950: s.158
Thomsen, Verner: Altertavle på værksted. 1972: s.117
Trolle, Steffen: Martyrolie. 1973: s.63

Grafisk kunst. Fotografi

- Aistrup, Maj Stief: Røntgendokumentation af jernalderfundet ved Årupgård. 1976: s.147
Buhl, Marie-Louise og Ole Christensen: De gamle ægyptere og røntgenapparatet. 1969: s.141
Holm, Knud: Brugen af fluorescens og røntgen på Nationalmuseet. 1969: s.127
Holm, Knud: Et persisk fad – eller flere. 1969: s.131
Maurer, Bjarne: Besættelsestiden i plakater. 1975: s.139
Varnild, Ib: Danske cirkusplakater i Nationalmuseet. 1975: s.5

Kunsthåndværk. Folkekunst

- Becker, C. J.: Smykketfundet fra Ørby. Et glimt fra Sjællands glemte storhedstid. 1955: s.26
Becker, C. J.: Tretten tusinde ravperler. 1953: s.91
Birket-Smith, Kaj: Fra en Kejserdatters Grav. 1943: s.95
Birket-Smith, Kaj: Nye fremskridt inden for eskimoforskningen. 1950: s.81
Birket-Smith, Kaj: Nye Samlinger fra Nord-Amerikas Indianere. 1932: s.43
Birket-Smith, Kaj: Stenalderkunst og frugtbarhedskult i vore dage. 1958: s.61
Broholm, H. C.: Fra yngre romertid i Sydsjælland. 1954: s.95
Broholm, H. C.: To fynske gravfund fra romersk jernalder. 1952: s.14
Buhl, Marie-Louise: Antiksamlingens betydeligste orientalia erhvervet efter 1851. 1952: s.79
Buhl, Marie-Louise: Ægyptens hellige kat. 1959: s.51
Fossing, Poul: Kerberos. 1938: s.43
Fossing, Poul: Nyerhvervelser fra Persien i Antiksamlingen. 1933: s.15
Jensen, Chr. Axel: En gylden Vindfløjhest fra den ældste Middelalder. 1932: s.53
Larsen, Helge: Det etnografiske Udbytte af Monsun-Ekspeditionen 1933–34. 1939: s.93
Larsen, Helge: Ipiutaq Kulturen. 1948: s.5

- Larsen, Helge: Nye Samlinger fra Melanesien. 1933: s.33
Lindahl, Fritze: Om Absalons gravklædning. 1973: s.145
Mackesprang, Mogens B.: Om et Træskrin med Amuletter og andet mærkeligt i en Grav fra romersk Jernalder. 1936: s.42
Neergaard, Carl: Nogle sønderjydske Fund fra den ældre Jernalder. 1931: s.63
Norling-Christensen, Hans: Jernaldergravpladsen ved Himlingøje. 1951: s.39
Norn, Otto: Farverne i vore kirker. 1959: s.123
Riis, P. J.: Fra de danske Udgravninger i Hama. 1943: s.41
Riis, P. J.: Grækere i Fønikien. 1961: s.117
Riis, P. J.: Minder om en oldtidens storhandelsby. 1950: s.33
Thomsen, Thomas: Fra Østens Kulturer. 1931: s.21
Thomsen, Thomas: Kineseriets Tid og de danske Kinafarter. 1942: s.59
Thomsen, Thomas: Lidt om Vilhelm Meyers kinesiske Samling. Museets sidste Erhvervelse. 1936: s.75
Thrane, Henrik: Fornemme fund fra en jernaldergrav i Uggeløse. 1967: s.67
Yde, Jens: En værdifuld gave fra Vestindien. 1947: s.29

Kalkmaleri. Freskomaleri

- Fleischer, Jens og Kirsten Trampedach: En dommedag i det lykkelige Arkadien – Et efterbyzantinsk vægmaleri fra Granitsa-klostret. 1977: s.96
Haastrup, Ulla: Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen. 1967: s.5
Lind, Egmont: En folkelig billedprædikant fra sidste fjerdedel af 1400-tallet. 1950: s.148
Lind, Egmont: Moderne metoder for fremdragning og konservering af kalkmalerier. 1957: s.25
Lind, Egmont: De ni Helte i Dronninglund Kirke. 1943: s.61
Lind, Egmont: Nyfundne Kalkmalerier i Vordingborg Kirke. 1935: s.70
Lind, Egmont: Sct. Georgslegenden i Broager. 1937: s.73
Lind, Gregers M. og Henrik Græbe: Dødedansen i Egtved kirke. 1971: s.177
Mackesprang, M.: En Skjoldfrise fra Erik af Pommerns Tid paa Krogen Slot. 1932: s.78
Nørlund, Poul: Den hellige Birgittas Vision. Et Billede i Undløse Kirke. 1933: s.81
Nørlund, Poul: Vore Kalkmaleriers Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Røthe. 1931: s.55
Olsen, Olaf: De ni helte. Rytterkamp-billederne i Dronninglund kirke. 1955: s.119
Smalley, Robert og Knud Simonsen: Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier. 1971: s.129

Malerkunst

- Brøndsted, Johannes: Oldtidsminderne i kunsten. 1958: s.5
Horskjær, Erik: Et russisk Tsarportræt i Nationalmuseets etnografiske Samling. 1945: s.73

Hastrup, Ulla og Fritze Lindahl: Hellige træ konger-altertavlen fra Nykøbing. 1970: s.119
 Johannsen, Hugo: Nogle epitafiebilleder i Slangstrup kirke og deres forbilleder. 1975: s.147
 Knuth, Eigil: Aron fra Kangeq. 1960: s.45
 Mejer Antonsen, Inge: En »naivist« i Vestindien – H. G. Beenfeldt. 1972: s.153
 Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning. 1963–65: s.87
 Norn, Otto: Dronning Dorotheas altertavle på Sønderborg slot. 1950: s.17
 Poulsen, Niels Jørgen: Ove Skades Krypt i Roskilde Domkirke. 1976: s.88
 Tams, Karin og Ola Westerudd: Restaurering af to oliemalerier malet af hollænderen Albert Eckhout 1641 i Brasilien. 1977: s.7

Træ- og benskæreri

Buhl, Marie-Louise: Et ægyptisk Elfenbensrelief fundet paa Rhodos. 1948: s.47
 Feilberg, C. G.: En Konge-Statuette fra Bakuba-Folket. 1934: s.70
 Heine, N. G.: Manglebræt og Folkekunst. 1946: s.73
 Jensen, Chr. Axel: Claus Gabriel. Slotssnedker på Frederiksborg. 1950: s.23
 Jensen, Chr. Axel: Snitværker af Mester Hans Dreier. 1931: s.5
 Jensen, Jørgen Steen: Trolle-hornets vej til Dresden. 1974: s.96
 Liebgott, Niels-Knud: En norsk kalenderstav fra 1457. 1971: s.165
 Mathiassen, Therkel: Vore ældste Menneskefremstillinger. 1941: s.25
 Norling-Christensen, Hans: Kammen fra Huldremose. 1946: s.83
 Norn, Otto: En altertavles skæbne gennem 500 år. 1952: s.54
 Norn, Otto: En østjysk Billedskærerslæggt fra det attende Aarhundrede. 1939: s.43
 Nørlund, Poul: En Bispestav af Hvalrostand fra Grønland. 1929: s.61
 Nørlund, Poul: Ole Worms olifant. 1950: s.1
 Siiger, Halfdan: Statuer af træ hos kalah-kafirerne i Chitral. 1951: s.29
 Steensberg, Axel: Cimon og Pero, et romersk sagnmotiv i dansk folkekunst. 1949: s.59
 Uldall, Kai: Gravtræ og Gravramme. 1931: s.41
 Vebæk, Christen Leif: En Træeske med Runeindskrift fra en sjællandsk Mose. 1948: s.53
 Wieth-Knudsen, Bodil: Polske julekrybber. 1968: s.123
 Wulff, Inger: »Fisle Pusle« fra Kunstkammeret. 1973: s.111

Glas

Fossing, Poul: Oldtidsglas i Nationalmuseets Antiksamling. 1931: s.11
 Frøsig, Hanne: En glasparyk fra kunstkammeret. 1970: s.141
 Galster, Georg: En norsk glaspokal. 1956: s.79
 Norling-Christensen, Hans: Romerske glaskar i Danmark. 1953: s.81

Siiger, Halfdan: Middelalderlig moskelampe af rigt farvet glas. 1960: s.120

Keramik. Stentøj. Porcelain

Birket-Smith, Kaj: Fra Shang til Ch'ing. 1948: s.69
 Birket-Smith, Kaj: Nogle Nyerhvervelser fra Costa Rica. 1931: s.27
 Breitenstein, Niels: Fuglen og rytteren, et tidlig-etruskisk kunstværk. 1956: s.51
 Breitenstein, Niels: En græsk drikkeskål, udført af pottemageren Chachrylion og vasemaleren Oltos. 1954: s.27
 Broholm, H. C.: To Smaafund fra den yngre Bronzealder. 1947: s.68
 Clemmensen, Tove: Puncheboller fra københavnske Klubber. 1940: s.55
 Feilberg, C. G.: Nyerhvervet persisk keramik i Nationalmuseet. 1949: s.45
 Fossing, Poul: En attisk Bryllupsvase. 1932: s.39
 Friis Johansen, K.: Græske vaser og græsk handel. 1950: s.63
 Jensen, Chr. Axel: Et københavnsk Fund af Kakelforme. 1935: s.52
 Kjær, Hans: En ny Hustomt paa Oldtidsbopladsen ved Ginderup. 1930: s.19
 Nielsen, Svend: Nyt om Danmarks ældste fajancefabrik. 1966: s.97
 Olrik, Jørgen: Gammelt dansk Lertøj i Folkemuseet. 1928: s.61
 Roberts, Helle Salskov: Hun sad i sit hus og spandt uld. 1968: s.45
 Roberts, Helle Salskov: Vand er bedst!. 1963–65: s.25
 Trolle, Steffen: Hellig Adam i Paradis. 1971: s.105
 Uldall, Kai: Et Tilløb til dansk Fajancefremstilling i Renæssancetiden. Lauritz Pottmager i Næstved. 1934: s.44
 Yde, Jens: Barbari og højkultur i det gamle Colombia. 1952: s.65
 Yde, Jens: Fra Salvadors Fortid. 1941: s.83
 Yde, Jens: Et sydperuansk Paracas-kar i Etnografisk Samling. 1970: s.103

Metal (her smykker)

Albrectsen, E.: Guldkarrene fra Midskov. 1949: s.84
 Andersen, Ellen: Brudens hovedtøj. 1950: s.163
 Becker, C. J.: Et Pragtskjold fra Yngre Bronzealder. 1947: s.91
 Becker, C. J.: Syv og fyrrer bronzer på én gang. 1963–65: s.51
 Behrend, Rikke: Vandfundne sværd fra middelalderen. 1970: s.89
 Bendixen, Kirsten: Fyrstebørn på mønter og medailler. 1968: s.145
 Bendixen, Kirsten: Moderne medaillekunst. 1975: s.129
 Bergsøe, Paul: Hvorledes Fortidens Indianere lavede sig Smykker af Guld og Platin. 1937: s.35
 Birket-Smith, Kaj: Amerikas Guldalder. 1935: s.23
 Birket-Smith, Kaj: Et Buddhistisk Alter fra Nepal. 1941: s.91
 Birket-Smith, Kaj: Fra Shang til Ch'ing. 1948: s.69
 Boyer, Martha: Arkaiske bronzer fra Kina. 1955: s.46

Boyer, Martha: Nogle mongolske sølvarbejder. 1949: s.64
 Breitenstein, Niels: En Assur-attache. 1952: s.7
 Breitenstein, Niels: Et italsk pragtskjold. 1957: s.63
 Breitenstein, Niels: Nyerhvervede græske guldsmykker. 1951: s.99
 Breitenstein, Niels: En nyfunden romersk Guldmadaillon. 1943: s.91
 Broholm, H. C.: Broskov Fundet. En Gravplads fra Folkevandringstiden. 1930: s.31
 Broholm, H. C.: Et fynsk Guldfund fra den germanske Jernalder. 1942: s.101
 Broholm, H. C.: Nye Gravfund fra Bronzealderen. 1933: s.48
 Brøndsted, Johannes: Fra vor Jernalders Kunst. 1929: s.31
 Brøndsted, Johannes: Guldringen fra Taastrup. 1929: s.67
 Brøndsted, Johannes: To Guldhalsringe fra Folkevandringstid. 1938: s.29
 Buhl, Marie-Louise: Ægyptiske Smykker i Nationalmuseets Antiksamling. 1946: s.78
 Galster, Georg: Nogle middelalderlige hængesmykker. 1950: s.43
 Græbe, Henrik og Else Roesdahl: Kirken ved Aggersborg. 1977: s.14
 Hermansen, Victor: Ribe Domkapitels Pokal. 1930: s.53
 Jacobsen, Werner: Bronzer fra Mongoliet. 1940: s.17
 Liebgott, Niels-Knud: Døbefonten i Varde Jacobi kirke. 1973: s.31
 Lindahl, Fritze: En akvamanile fundet på havets bund. 1971: s.71
 Lindahl, Fritze: Tandstikkere fra Christian IV's tid. 1962: s.5
 Lundbæk, Torben: Ashanti-vægtlodder fra Carl Kjersemeiers samling. 1968: s.89
 Mackeprang, M.: Kors og Krone fra Middelfart. 1934: s.9
 Mackeprang, M.: Sølvfundet fra Er-rindlev Præstegaard. 1930: s.57
 Mackeprang, Mogens B.: En Bronzespand med Billedfrise i en Grav fra 3. Aarhundrede. 1944: s.61
 Mackeprang, Mogens B.: Nyfundne Guldringe fra Jernalderen. 1945: s.25
 Mackeprang, Mogens B.: Om de saakaldte »Guldgubber«. 1943: s.69
 Mackeprang, Mogens B.: En senromersk Kejserstatuette fundet for 200 Aar siden i Jylland. 1938: s.35
 Mackeprang, Mogens B.: Aarslev-Fundet. Et rigt fynsk Gravudstyr fra 4. Aarh. e.Kr. 1940: s.87
 Mortensen, Peder: To mykenske pragtsværd. 1962: s.120
 Munksgaard, Elisabeth: Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris. 1966: s.5
 Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldrakteater. 1963–65: s.19
 Møller-Christensen, Vilh.: En dobbelt Fingerring af Guld fra Æbelholt Kloster. 1938: s.53
 Norling-Christensen, Hans: Arkæologisk placering af de tre rosetfibulaer med runeindskrift. 1951: s.56
 Norling-Christensen, Hans: Bronzealderhøjældene fra Viksø. 1943: s.5
 Norling-Christensen, Hans: Gjelstrup-fundet. 1944: s.99
 Norling-Christensen, Hans: Smykke-

fundet fra Vester Møllerup. 1943: s.85
 Olrik, Jørgen: Nyerhvervede Sølv-sager fra Tiden c. 1700-1775 i Dansk Folkemuseum. 1929: s.41
 Olrik, Jørgen: Nyerhvervet Sølv-tøj i Nationalmuseet. 1932: s.24
 Olsen, Rikke Agnete og Jørgen Steen Jensen: En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie. 1972: s.183
 Poulsen, Niels Jørgen: Ove Skades Krypt i Roskilde Domkirke. 1976: s.88
 Riis, P. J.: Et græsk Bronzespejl. 1947: s.49
 Riis, P. J.: En nyerhvervet etruskisk Bronzefod. 1939: s.59
 Siiger, Haldan: Et islamisk fabeldyr fra middelalderen. 1959: s.134
 Snorrason, Egill: En lægetaske fra 1600-tallet. 1973: s.159
 Thrane, Henrik: Bronzealdersværd gennemlyst og belyst. 1969: s.150
 Thrane, Henrik: Bronzernerne fra Luristan - og et dansk pionerarbejde. 1968: s.5
 Wilson, David: Irsk-britisk import i Lejre. 1960: s.36
 Yde-Andersen, David: Sølv fra stads-gardein Hinnerups tid. 1972: s.77
 Yde-Andersen, David: To hodometre fra renaissanceen. 1952: s.72

Textil

Andersen, Ellen: Brudens hovedtøj. 1950: s.163
 Birket-Smith, Kaj: Vævede Kapper fra Nordvest-Indianerne. 1937: s.49
 Clemmensen, Tove: En broderet Spejlramme fra 1660'erne. 1938: s.49
 Hald, Margrethe: Af Halmen og i Dy-nen. 1940: s.78
 Hald, Margrethe: I Libanons skygge. 1961: s.108
 Kragelund, Minna Holm: Gammelt på en ny måde - almueinspirationen i nuti-nens tekstiler. 1971: s.33
 Lindahl, Fritze og P. J. Riis: Messeha-gelen fra Vor Frue i Århus. 1949: s.73
 Michelsen, Vibeke: To korkåber fra År-hus domkirke. 1967: s.43
 Mygdal, Elna: Om Tekstilornamenters Levetid. 1934: s.63
 Wieth-Knudsen, Bodil: Vævet i Østpo-len. 1973: s.45
 Østergaard, Else og Ole Schmidt: Un-dersøgelser af tekstilfragmenter fra ær-kebiskop Absalons grav i Sorø kirke. 1973: s.135

Papir

Wieth-Knudsen, Bodil: Polske jule-krybber. 1968: s.123

Skulptur

Bolvig, Axel: Dronning Lovises sarkofag i Roskilde domkirke. 1973: s.177
 Breitenstein, Niels: Et romersk Kejser-portræt i Nationalmuseet. 1942: s.93
 Buhl, Marie-Louise: En fornem ægypterinde. 1960: s.38
 Buhl, Marie-Louise: En fønikisk fyr-stesarkofag. 1958: s.31
 Buhl, Marie-Louise: En ægyptisk dom-mer kaldet »At gøre hjertet glad«. 1969: s.163
 Buhl, Marie-Louise: Ægyptisk fremstil-ling af asiatiske folk. 1962: s.65

Christiansen, Tage E.: Sønder Kirke-by-reliefferne. 1950: s.117
 Jensen, Chr. Axel: S. Katarina i Vej-rum. En Altertavle med engelske Ala-bastrelietter. 1938: s.22
 Koefoed-Petersen, Otto: Et ægyptisk Billedværk fra Pyramidetiden. 1941: s.60
 Norn, Otto: Niels Langes og Abel Skeels gravmæle i Hunderup kirke. 1953: s.73
 Riis, P. J.: Antiksamling i Danmark før Thorvaldsen. 1945: s.54
 Riis, P. J.: Hvordan de assyriske re-lieffer kom til Antiksamlingen. 1949: s.23
 Roussell, Aage: Et tympanon fra Vor Frue kirke i København og Peder Resen. 1950: s.113
 Strandgaard, Ole: Stensmeden i Gadag. Nogle foreløbige noter om traditionel kunst i dagens India. 1976: s.41
 Yde, Jens: Indblik i Mexicos forhistorie. 1961: s.141
 Yde, Jens: Nogle aztekiske Skulpturer. 1944: s.35

Møbler

Clemmensen, Tove: Kakkellovne af Træ. 1941: s.67
 Clemmensen, Tove: Et Klunkehjem. Møbelstudier paa Herregaarden Bro-løkke. 1942: s.79
 Clemmensen, Tove: Møbelundersøgel-sen på Fredensborg Slot. 1961: s.67
 Clemmensen, Tove: Signerede og stemplede møbler. 1949: s.17
 Frøsig, Hanne: Senge på Frilandsmuse-et. 1963-65: s.39
 Harald Hansen, Henny: Sov mit barn, sov længe. 1963-65: s.59
 Jensen, Chr. Axel: Roskildemesteren Brix Michgell Snedkers Skab i Nati-onalmuseet. 1928: s.49
 Langberg, Harald: Tronstolene på Christiansborg. 1950: s.181
 Olrik, Jørgen: Et Klædeskab med Ind-skrifter fra 1756. 1933: s.45
 Olrik, Jørgen: Et nyerhvervet Chatol i Dansk Folkemuseum. 1935: s.75
 Steensberg, Axel: En brudebænk fra Aggersborg kirke. 1950: s.158
 Stig Jørgensen, Birte: Et hoveriskab fra Vibygård. 1971: s.93

Teater

Flindt, Willi: Japanske No-teaterma-sker. Værktøj, materiale og fremstilling. 1975: s.47
 Roberts, Helle Salskov: En dag i teatret. 1970: s.131
 Thomsen, Thomas: Skyggespillet. 1932: s.17
 Wulff, Inger: »Fisle Pusle« fra Kunst-kammeret. 1973: s.11

Film

Hens, Henrik Andreas: Frihedsmuseet og film. 1977: s.139
 Rothenborg, Aage: Fremstilling af kul-turhistoriske dokumentarfilm for Nati-onalmuseet. 1958: s.53
 Stiesdal, Hans: Arkæologi fra luften. 1959: s.21
 Uldall, Kai: Levende Billeder i Dansk Folkemuseums Tjeneste. 1928: s.75

Musikinstrumenter

Nørlund, Poul: Ole Worms olifant. 1950: s.1
 Skov, Erik: Historien om et orgel. 1973: s.123

Cirkus

Varnild, Ib: Danske cirkusplakater i Na-tionalmuseet. 1975: s.5

Kulturhistorie

Andersen, Ellen: En Brudekjole fra Nørre Vosborg. 1948: s.21
 Andersen, Ellen: Folkedragten i Dan-mark og dens Traditioner fra Oldtid og senere Tider. 1939: s.75
 Andersen, Ellen: Folkemuseets Dragt-galerier. 1937: s.91
 Bendixen, Kirsten: Et regnskab fra Hol-bergtiden fortæller. 1963-65: s.103
 Broholm, H. C.: Mandsdragten i Bron-zealderen. 1940: s.27
 Busch, Ebba: En »storkerede« fra Ve-sterengnen. 1961: s.101
 Bøgh, Charlotte: En borgerlig families ferieliv. 1977: s.108
 Clemmensen, Tove: Et københavner-hjem fra klunketiden. 1963-65: s.69
 Clemmensen, Tove: Puncheboller fra københavnske Klubber. 1940: s.55
 Hald, Margrethe: Af Halmen og i Dy-nen. 1940: s.78
 Hald, Margrethe: Fod-sko eller hånd-sko. 1953: s.30
 Harald Hansen, Henny: Hvor sløret endnu skjuler kvindens ansigt. 1958: s.125
 Harald Hansen, Henny: Kinesiske Dragter. 1947: s.80
 Haslund-Christensen, Henning: Mon-golske Frisurer. 1946: s.87
 Højrup, Ole: Mjød - gudernes drik. 1957: s.53
 Lindahl, Fritze: Tandstikkere fra Chri-stian IV's tid. 1962: s.5
 Mejer Antonsen, Inge: Et kunstnerhjem i Skagen - Anna og Michael Anchers hus. 1966: s.127
 Monberg, Torben: Rennell og Bellona. To polynesiske øer på langspring ind i en ny tid. 1976: s.101
 Mygdal, Elna: Om Tekstilornamenters Levetid. 1934: s.63
 Nicolaisen, Johannes: Livsvilkår og kulturformer i det østlige Alger. 1957: s.39
 Nielsen, Johanne: Bryllup på en skip-perø. 1960: s.72
 Olrik, Jørgen og Axel Steensberg: Ny-ordningen af Folkemuseets Afdeling for Bondekultur. 1939: s.65
 Peter, Prins af Grækenland og til Dan-mark: Kalimpong som etnografisk ar-bejdsmark ved Tibet. 1953: s.5
 Poulsen, Hanne: Da lampen tændtes og gulvet blev fjælgulv. 1969: s.73
 Rasmussen, Holger: Koltur. 1951: s.5
 Roberts, Helle Salskov: Vand er bedst!. 1963-65: s.25
 Roedahl, Else og Jørgen Nordquist: De døde fra Fyrkat. 1971: s.15
 Rothenborg, Aage: Fremstilling af kul-turhistoriske dokumentarfilm for Nati-onalmuseet. 1958: s.53

Strømstad, Poul: Nationalmuseets sanerings- og købstadsundersøgelser. 1967: s.81
Strømstad, Poul: Undersøgelser af bymiljøer. 1969: s.119
Thomsen, Rudi: Fra kong Kroisos til verdenskrise. 1955: s.105

Arkæologi. Historie. Metoder.

Hjælpevidenskaber

Becker, C. J.: Hal og hus i yngre bronzealder. 1972: s.5
Klindt-Jensen, Ole: Oldgranskere, fortidsminder og rokkesten på Bornholm. 1958: s.107
Mathiassen, Therkel: Nye synspunkter i dansk stenalderforskning. Et tilbageblik. 1950: s.49
Olsen, Olaf: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. 1958: s.17
Olsen, Olaf: Om at udgrave stolpehuller. 1968: s.155
Olsen, Olaf og Ole Crumlin-Pedersen: Arkæologi under vandet. 1959: s.5
Riis, P. J.: Heinrich Schliemann som klassisk arkæolog og hans forhold til Danmark. 1970: s.41
Stiesdal, Hans: Arkæologi fra luften. 1959: s.21
Tauber, Henrik og Olfert Voss: Atomfysik og arkæologi. 1956: s.5
Troels-Smith, J.: Nationalmuseets modelaboratorium. 1945: s.48

Sfragistik

Lindahl, Fritze: To middelalderlige seglstamper fra Stege. 1969: s.107

Epigrafik

Bæksted, Anders: Yngre danske indskrifter. 1961: s.85
Moltke, Erik: Julskovkorset. 1950: s.153

Heraldik. Emblematiske

Liebrott, Niels-Knud: Da klæde var en »mærkevare«. 1975: s.35
Linde, Peter: »Mælkepigen« og »Lammet under Træet«. 1953: s.99

Numismatik

Bendixen, Kirsten: Af dalerens billedbog. 1970: s.67
Bendixen, Kirsten: Fyrstebørn på mønter og medailler. 1968: s.145
Bendixen, Kirsten: Moderne medaillekunst. 1975: s.129
Bendixen, Kirsten: Mønterne fra Dan- kirke. 1972: s.61
Breitenstein, Niels: Alexander den Stores makedoniske Handelscentre. 1948: s.57
Breitenstein, Niels: Bibelens Mønter. 1939: s.80
Breitenstein, Niels: En bornholmsk guldskat. 1951: s.24
Breitenstein, Niels: Fund af Oldtidsmønter i dansk Jord. 1946: s.47
Breitenstein, Niels: De græske Mønter i den kgl. Mønt- og Medaillesamling. 1940: s.5
Breitenstein, Niels: En nyhervervet Kimon-dekadrachme. 1950: s.11

Breitenstein, Niels: En nyfunden romersk Guldmédaille. 1943: s.91
Galster, Georg: Blykas fra Trankebar. 1933: s.75
Galster, Georg: Danske efterligninger af fremmed mønt fra nyere tid. 1959: s.109
Galster, Georg: Fra Christopher af Bajer- ners hof. 1966: s.51
Galster, Georg: De fredløses Falsk- møntnerværksted paa Hjelm. 1928: s.38
Galster, Georg: Fremmed indflydelse på Danmarks møntvæsen i middelalderen. 1957: s.15
Galster, Georg: Møntfundet fra Haagerup. 1944: s.29
Galster, Georg: Møntfundet fra Kirke Værløse. 1930: s.50
Galster, Georg: Nogle middelalderlige hængesmykker. 1950: s.43
Galster, Georg: En Seiger. 1931: s.53
Galster, Georg: Treenighedssymbol på mønt. 1977: s.133
Gottlieb, Birthe A.: Rådvéd-skattens konservering. 1977: s.61

Jensen, Jørgen Steen: Biblioteket fra Den kongelige Mønt i Altona. 1976: s.24
Jensen, Jørgen Steen: En medaille fra 1564 og dens forhistorie. 1969: s.157
Kromann, Anne: Cæsar i felten. 1975: s.86
Kromann, Anne: Myten om Actium – politisk propaganda på mønter. 1971: s.5
Kromann, Anne: Mønter fra Carsten Niebuhrs rejser. 1976: s.123
Kromann, Anne og Georg Galster: Frederik VII's møntpiber. 1973: s.171
Lindahl, Fritze: Om mønter og medail- ler som bygningsofre. 1956: s.93
Lindahl, Fritze: Tre potter mønter fra Assens. 1954: s.67
Mørkholm, Otto: Athen og Alexander de Store. Fra bystat til guddommeligt kongedømme. 1974: s.89
Mørkholm, Otto: Grækere i Orienten. 1962: s.123
Mørkholm, Otto: Hellenistiske mønt- portrætter. 1958: s.83
Mørkholm, Otto: Et lykisk skattefund. 1960: s.86
Mørkholm, Otto: De ældste græske mønter. 1972: s.109
Thomsen, Rudi: Fra kong Kroisos til verdenskrise. 1955: s.105
Thomsen, Rudi: 2000-årige britermønter i Danmarks jord. 1953: s.21

C-14 metoden

Malmros, Claus: Vejlebro – en stenal- derboplads ved Arrefjorden. 1975: s.99

edb

Fischer, Anders og Bjarne N. Morten- sen: Trollesgave-bopladsen. Et eksempel på anvendelse af EDB inden for arkæ- ologien. 1977: s.90
Sjorslev, Inger: Om tingenes sammen- hæng. 1977: s.152

Forhistorisk tid

Boyer, Martha: Fortid i nutidens Kina. 1966: s.105

Brøndsted, Johannes: Oldtidsminderne i kunsten. 1958: s.5
Fischer, Anders og Bjarne N. Morten- sen: Trollesgave-bopladsen. 1977: s.90
Hatt, Gudmund: Gamle Agre. 1931: s.32
Helbæk, Hans: På markvandring gen- nem oldtidens agre. 1959: s.69
Kjær, Hans: Fredsløsing af Fortidsmin- der i Sønderjylland. 1932: s.57
Knuth, Eigil: Danmark Fjord. 1956: s.71
Malmros, Claus: Vejlebro – en stenal- derboplads ved Arrefjorden. 1975: s.99
Mathiassen, Therkel: Nationalmuseets bebyggelseshistoriske undersøgelser. 1949: s.27
Mathiassen, Therkel: Oldtidsminderne og fredningsloven. 1957: s.5
Mortensen, Peder og Kent V. Flannery: En af verdens ældste landsbyer. 1966: s.85
Schou Jørgensen, Mogens: Risby-veje- ne. 1977: s.42
Aagaard Henriksen, Merete: Den første hustomt fra Thailands stenalder. 1968: s.103

Mosefund

Becker, C. J.: Skeletfundet fra Porsmose ved Næstved. 1952: s.25
Becker, C. J.: Tretten tusinde ravperler. 1953: s.91
Mackeprang, Mogens B.: De store Mo- sefund fra Folkevandringstid. 1935: s.79
Mathiassen, Therkel: Et Udvalg af Aarets Mosefund. 1942: s.5
Norling-Christensen, Hans: Kammen fra Huldremose. 1946: s.83
Thorvildsen, Knud: Moseliget fra Bor- remose i Himmerland. 1947: s.57
Vebæk, Christen Leif: En Trææske med Runeindskrift fra en sjællandsk Mose. 1948: s.53
Vebæk, Christen Leif: En østjysk Of- fermose fra keltisk Jernalder. 1944: s.21
Ørsnes, Mogens: Ny viden om jernal- derens våbenofre. 1959: s.101

Runologi

Moltke, Erik: Er runeskriften opstået i Danmark?. 1951: s.47
Moltke, Erik: Runepindene fra Ribe. 1960: s.122
Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldrakteater. 1963-65: s.19
Norling-Christensen, Hans: Arkæolo- gisk placering af de tre rosetfibulaer med runeindskrift. 1951: s.56
Ramskou, Thorkild: Lindholm. En gravplads fra yngre jernalder og en bo- plads fra tidlig middelalder. 1954: s.37
Schultz, C. G.: Kirken og runestenen i Asmild. 1951: s.59
Vebæk, Christen Leif: En Trææske med Runeindskrift fra en sjællandsk Mose. 1948: s.53

Stenalder

Jørgensen, Svend: Skovrydning med flintøkse. 1953: s.36
Mathiassen, Therkel: Nye synspunkter i dansk stenalderforskning. Et tilbageblik. 1950: s.49

Ældre

- Albrehtsen, Svend Erik et al.: De levede og døde . . . for 7000 år siden. En undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk. 1976: s.5
- Andersen, Knud: Hytter fra maglemosetid. 1951: s.69
- Becker, C. J.: 8000-aarig Stenalderboplads i Holmegaards Mose. 1945: s.61
- Brinch Petersen, Erik: Gravene ved Dragsholm. Fra jægere til bønder for 6000 år siden. 1974: s.112
- Brøndsted, Johannes: Nordens første bebyggelse. 1950: s.101
- Glob, P. V.: Barkær, Danmarks ældste landsby. 1949: s.5
- Kapel, Holger: En boplads fra tidlig-atlantisk tid ved Villingebæk. 1969: s.85
- Mathiassen, Therkel: Klosterlund og Snarup Mose. De ældste Boplads i Jylland og paa Fyn. 1937: s.5
- Mathiassen, Therkel: En palæolitik Boplads ved Bromme. 1947: s.5
- Mathiassen, Therkel: Vore ældste Menneskefremstillinger. 1941: s.25
- Mathiassen, Therkel: Aamose-Undersøgelserne. 1943: s.32
- Norling-Christensen, Hans og Kurt Brøste: Skeletgraven fra Korsør Nor. 1945: s.5
- Ramskou, Thorkild: Vikingerne ofrede mennesker. 1963-65: s.79
- Troels-Smith, J.: Ertebøletidens fangstfolk og bønder. 1960: s.95
- Troels-Smith, J.: Maglemosetidens jægere og fiskere. 1957: s.101
- Troels-Smith, J.: Senglacialtidens jægere. 1955: s.129

Yngre

- Becker, C. J.: Flintgruberne ved Aalborg. 1951: s.107
- Becker, C. J.: Grav eller tempel? En kultbygning fra yngre stenalder ved Herrup, Vestjylland. 1969: s.17
- Becker, C. J.: Gådefulde jyske stenaldergrave. 1967: s.19
- Becker, C. J.: Skeletfundet fra Porsmose ved Næstved. 1952: s.25
- Becker, C. J.: Skæftede Stenalder-Økser. 1947: s.21
- Becker, C. J.: Tretten tusinde ravperler. 1953: s.91
- Becker, C. J.: 4000-aarig minedrift i Thy. 1958: s.73
- Jørgensen, Erik: Hagebrogård-jættestuen. 1971: s.77
- Lund Hansen, Ulla: Stålmosegård – en mellem-neolitik sjællandsk gravplads. 1973: s.73
- Mathiassen, Therkel: Flinthandel i Stenalderen. 1934: s.18
- Mathiassen, Therkel: Flintplads i Gudenaaegnen. 1936: s.51
- Rosenberg, G.: To Jættestuer. 1933: s.5
- Thorvildsen, Knud: Dobbeltjættestuen paa Kyndeløse Mark. 1939: s.19
- Troels-Smith, J.: Stammebaade fra Aamosen. 1946: s.15
- Vedbæk, Christen Leif: Et usædvanligt stenalder gravfund på Djursland. 1957: s.75

Bronzealder

- Albrectsen, E.: Guldkarrene fra Midskov. 1949: s.84

- Becker, C. J.: Begravelsesplads hørende til et nordsjællandsk Fiskerleje fra den yngre Bronzealder. 1941: s.33
- Becker, C. J.: Bronzealderhuse i Vestjylland. 1968: s.79
- Becker, C. J.: Bronzealderhøje ved Skrydstrup. 1946: s.30
- Broholm, H. C.: Om Danmarks Handel i den yngre Bronzealder. 1934: s.55
- Broholm, H. C.: Et sønderjydske gravfund fra den ældre bronzealder. 1950: s.28
- Brøndsted, Johannes: Bronzealderens Soldyrkelse. 1938: s.81
- Brøndsted, Johannes: En himmerlandsk Tilflugtsborg. 1936: s.37
- Glob, P. V.: Bornholms Helligstninger. 1948: s.83
- Glob, P. V.: En Bronzealdergravplads ved Haarbølle paa Møn. 1938: s.65
- Glob, P. V.: Nordiske Oldtidspløve. 1946: s.65
- Glob, P. V.: Slots Bjærgby Høje. 1947: s.38
- Lomborg, Ebbe: En landsby med huse og kultsted fra ældre bronzealder. 1973: s.5
- Norling-Christensen, Hans: Et Bronzealder Helligtegn. 1941: s.49
- Norling-Christensen, Hans: Helleristning i Kirke Saaby Kirke. 1937: s.32
- Ramskou, Thorkild: Et dansk Stonehenge?. 1970: s.59
- Thrane, Henrik: En bronzealderboplads ved Jyderup Skov i Odsherred. 1971: s.141
- Thrane, Henrik: Bronzealder sværd gennemlyst og belyst. 1969: s.150
- Thrane, Henrik: Stenhøje fra bronzealderen. Grave fra en bronzealderbygd i Jyderup Skov, Odsherred. 1975: s.172

Ældre

- Becker, C. J.: Syv og fyrrer bronzer på én gang. 1963-65: s.51
- Broholm, H. C.: Mandsdragten i Bronzealderen. 1940: s.27
- Lund, C. M.: Egekistefundet fra Skrydstrup. 1936: s.13
- Norling-Christensen, Hans: Kammen fra Huldremose. 1946: s.83

Yngre

- Becker, C. J.: Hal og hus i yngre bronzealder. 1972: s.5
- Becker, C. J.: Et Pragtskjold fra Yngre Bronzealder. 1947: s.91
- Broholm, H. C.: Nye Gravfund fra Bronzealderen. 1933: s.48
- Broholm, H. C.: Skibssætninger i Danmark. 1937: s.11
- Broholm, H. C.: To Smaafund fra den yngre Bronzealder. 1947: s.68
- Broholm, H. C. og K. Fischer Møller: Tre Offerfund fra den yngre Bronzealder. 1934: s.23
- Brøndsted, Johannes: En Helleristningssten fra Dyrehaven. 1936: s.71
- Norling-Christensen, Hans: Bronzealderhøjælmene fra Viksø. 1943: s.5

Jernalder

- Brøndsted, Johannes: Fra vor Jernalders Kunst. 1929: s.31

- Dyggve, Ejnar: Hvorhen førte oldtidsvejen i Tibirke. Et Vi af Jellingtype i Tibirke. 1955: s.61
- Glob, P. V.: Slots Bjærgby Høje. 1947: s.38
- Kjær, Hans: Langdyssen ved Ulvedal, Frederiks Sogn, paa Alheden (»Jens Langknivs Hule«). 1932: s.29
- Mackeprang, Mogens B.: Nyfundne Guldringe fra Jernalderen. 1945: s.25
- Norling-Christensen, Hans: Jernaldergravpladsen ved Himlingøje. 1951: s.39
- Thorvildsen, Elise: Dankirke. 1972: s.47
- Thorvildsen, Knud: Moseliget fra Borremose i Himmerland. 1947: s.57
- Ørsnes, Mogens: Ny viden om jernalderens våbenofre. 1959: s.101

Føromersk (keltisk)

- Aistrup, Maj Stief: Røntgendokumentation af jernalderfundet ved Årupgård. 1976: s.147
- Becker, C. J.: To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland. 1966: s.39
- Becker, C. J.: Tørvegravning i Ældre Jernalder. 1948: s.92
- Hvass, Steen: Hodde – et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland. 1975: s.75
- Kunwald, Georg: Oldtidsvej ved Tibirke Bakker. 1944: s.79
- Neergaard, Carl: Nogle sønderjydske Fund fra den ældre Jernalder. 1931: s.63
- Vebæk, Christen Leif: En østjysk Ofremose fra keltisk Jernalder. 1944: s.21

Romersk

- Albrehtsen, Svend Erik: Bjærgby – en jernaldergravplads på Mors. 1974: s.48
- Broholm, H. C.: Fra yngre romertid i Sydsjælland. 1954: s.95
- Broholm, H. C.: To fynske gravfund fra romersk jernalder. 1952: s.14
- Hatt, Gudmund: Jernalderbopladsen ved Ginderup i Thy. 1975: s.37
- Kann Rasmussen, Aino: En byhøj i Thyland. 1968: s.137
- Kjær, Hans: En ny Hustomt paa Oldtidsbopladsen ved Ginderup. 1930: s.19
- Kjær, Hans: Oldtidshuse ved Ginderup i Thy. 1928: s.7
- Klindt-Jensen, Ole: To krigergrave fra Bornholms jernalder. 1959: s.90
- Klindt-Jensen, Ole: Øst og Vest i Bornholms jernalder. 1961: s.157
- Kunwald, Georg: Broskovvejene. 1962: s.149
- Mackeprang, Mogens B.: En Bronzealder spand med Billedfrise i en Grav fra 3. Aarhundrede. 1944: s.61
- Mackeprang, Mogens B.: Om et Træskrin med Amuletter og andet mærkeligt i en Grav fra romersk Jernalder. 1936: s.42
- Neergaard, Carl: Jernalders-Gravpladsene ved Lisbjærg. 1928: s.21
- Norling-Christensen, Hans: Arkæologisk placering af de tre rosetfibulaer med runeindskrift. 1951: s.56
- Norling-Christensen, Hans: Gjøstrupfundet. 1944: s.99
- Norling-Christensen, Hans: Smykkefundet fra Vester Møllerup. 1943: s.85

Thrane, Henrik: Fornemme fund fra en jernaldergrav i Uggeløse. 1967: s.67
Vebæk, Christen Leif: En Trææske med Runeindskrift fra en sjællandsk Mose. 1948: s.53
Ørnsnes, Mogens og Olfert Voss: En jysk Høvdingegrav fra Jernalderen. 1948: s.37

Germansk

Breitenstein, Niels: En bornholmsk guldskat. 1951: s.24
Broholm, H. C.: Et fynsk Guldfund fra den germanske Jernalder. 1942: s.101
Broholm, H. C.: En sjællandsk Grav fra Femte Aarhundrede. 1944: s.73
Klindt-Jensen, Ole: Freds- og krigstid i Bornholms jernalder. 1951: s.15
Mackeprang, Mogens B.: Om de saakaldte »Guldgubber«. 1943: s.69
Mackeprang, Mogens B.: Aarslev-Fundet. Et rigt fynsk Gravudstyr fra 4. Aarh. e.Kr. 1940: s.87

Eldre

Broholm, H. C.: Broskov Fundet. En Gravplads fra Folkevandringstiden. 1930: s.31
Brøndsted, Johannes: To Guldhalsringe fra Folkevandringstid. 1938: s.29
Mackeprang, Mogens B.: De store Mosefund fra Folkevandringstid. 1935: s.79
Munksgaard, Elisabeth: Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris. 1966: s.5

Yngre

Becker, C. J.: Smykkefundet fra Ørby. Et glimt fra Sjællands glemte storhedstid. 1955: s.26
Brøndsted, Johannes: Guldringen fra Taastrup. 1929: s.67
Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldbraketeater. 1963-65: s.19
Ørnsnes, Mogens: Kyndbygravpladsen. Rige fund fra en fundfattig tid. 1955: s.74

Ægyptens oldtid og arkæologi

Buhl, Marie-Louise: En fornem ægypterinde. 1960: s.38
Buhl, Marie-Louise: Ægyptens hellige kat. 1959: s.51
Buhl, Marie-Louise: En ægyptisk dommer kaldet »At gøre hjertet glad«. 1969: s.163
Buhl, Marie-Louise: Et ægyptisk Elfenbensrelief fundet paa Rhodos. 1948: s.47
Buhl, Marie-Louise: Ægyptisk fremstilling af asiatiske folk. 1962: s.65
Buhl, Marie-Louise: Ægyptiske Smykker i Nationalmuseets Antiksamling. 1946: s.78
Buhl, Marie-Louise og Ole Christensen: De gamle ægyptere og røntgenapparatet. 1969: s.141
Koefoed-Petersen, Otto: Et ægyptisk Billedværk fra Pyramidetiden. 1941: s.60

Klassisk oldtid og arkæologi

Breitenstein, Niels: Alexander den Stores makedoniske Handelscentre. 1948: s.57

Breitenstein, Niels: En Assur-attache. 1952: s.7
Breitenstein, Niels: Fuglen og rytteren, et tidlig-etruskisk kunstværk. 1956: s.51
Breitenstein, Niels: Fund af Oldtidsmønter i dansk Jord. 1946: s.47
Breitenstein, Niels: En græsk drikkeskål, udført af pottemageren Chachrylion og vasemaleren Oltos. 1954: s.27
Breitenstein, Niels: Et italisk pragtskjold. 1957: s.63
Breitenstein, Niels: Nyerhvervede græske guldsmykker. 1951: s.99
Breitenstein, Niels: En nyfunden romersk Guldmedaillon. 1943: s.91
Breitenstein, Niels: Et romersk Kejserportræt i Nationalmuseet. 1942: s.93
Buhl, Marie-Louise og Søren Dietz: Karthago bør reddes. 1975: s.183
Dietz, Søren: Kistegrave fra en første græsk storhedstid – en foreløbig meddelelse fra udgravningerne i Asine. 1971: s.57
Dietz, Søren: Profil af en mørk tidsalder. 1974: s.131
Dietz, Søren og Steffen Trolle: Rhodos 70 år efter. 1976: s.61
Fossing, Poul: En attisk Bryllupsvase. 1932: s.39
Fossing, Poul: Kerberos. 1938: s.43
Fossing, Poul: Oldtidsglas i Nationalmuseets Antiksamling. 1931: s.11
Friis Johansen, K.: Græske vaser og græsk handel. 1950: s.63
Kromann, Anne: Cæsar i felten. 1975: s.86
Kromann, Anne: Myten om Actium – politisk propaganda på mønter. 1971: s.5
Mackeprang, Mogens B.: En senromersk Kejserstatuette fundet for 200 Aar siden i Jylland. 1938: s.35
Mortensen, Peder: To mykenske pragtsværd. 1962: s.120
Mørkholm, Otto: Athen og Alexander den Store. Fra bystat til guddommeligt kongedømme. 1974: s.89
Mørkholm, Otto: Grækere i Orienten. 1962: s.123
Mørkholm, Otto: Hellenistiske møntportrætter. 1958: s.83
Mørkholm, Otto: De ældste græske mønter. 1972: s.109
Norling-Christensen, Hans: Romerske glaskar i Danmark. 1953: s.81
Riis, P. J.: Antiksamling i Danmark før Thorvaldsen. 1945: s.54
Riis, P. J.: Et græsk Bronzespejl. 1947: s.49
Riis, P. J.: Heinrich Schliemann som klassisk arkæolog og hans forhold til Danmark. 1970: s.41
Riis, P. J.: Minder om en oldtidens storhandelsby. 1950: s.33
Riis, P. J.: En nyerhvervet etruskisk Bronzetrefod. 1939: s.59
Roberts, Helle Salskov: En dag i teatret. 1970: s.131
Roberts, Helle Salskov: Hun sad i sit hus og spandt uld. 1968: s.45
Roberts, Helle Salskov: Vand er bedst!. 1963-65: s.25

Nærorientalsk oldtid og arkæologi

Buhl, Marie-Louise: Bibelens Shilo. 1967: s.129
Buhl, Marie-Louise: En fönikisk fyrstesarkofag. 1958: s.31
Fossing, Poul: Nyerhvervelser fra Persien i Antiksamlingen. 1933: s.15
Mørkholm, Otto: Et lykisk skattefund. 1960: s.86
Riis, P. J.: Fra de danske Udgravninger i Hama. 1943: s.41
Riis, P. J.: Grækere i Fönikien. 1961: s.117
Riis, P. J.: Hvordan de assyriske relieffer kom til Antiksamlingen. 1949: s.23
Siiger, Halfdan: Middelalderlig moskelampe af rigt farvet glas. 1960: s.120
Trolle, Steffen: Martyrolie. 1973: s.63

Vikingetiden

Brøndsted, Johannes: Thors fiskeri. 1955: s.92
Dyggve, Ejnar: Jelling Kongehøje. Udgravningen 1941. 1943: s.19
Dyggve, Ejnar: Kirken på Haralds vi i Jelling. 1949: s.56
Mackeprang, Mogens B.: Om de saakaldte »Guldgubber«. 1943: s.69
Nørlund, Poul: Trelleborg efter fire Aars Udgravninger. 1938: s.69
Nørlund, Poul: Trelleborg ved Slagelse. 1936: s.55
Olsen, Olaf: Vikingeskibene i Roskilde Fjord. 1962: s.18
Olsen, Olaf og Ole Crumlin-Pedersen: Arkæologi under vandet. 1959: s.5
Ramskou, Thorkild: Befæstet vikingehavn i Normandiet. 1952: s.41
Ramskou, Thorkild: Lindholm. En gravplads fra yngre jernalder og en plads fra tidlig middelalder. 1954: s.37
Ramskou, Thorkild: Vikingerne ofrede mennesker. 1963-65: s.79
Roedahl, Else og Jørgen Nordquist: De døde fra Fyrkat. 1971: s.15
Rosenberg, G.: Et højsat Vikingeskib. 1936: s.5
Rosenberg, G.: Skibsgraven ved Kerteminde Fjord. 1937: s.27
Roussell, Aage: Kong Valdemars ledingskibe i samtidig afbildning. 1954: s.63
Schmidt, Holger: Vikingernes husformede gravsten. 1970: s.13
Schultz, C. G.: Aggersborg, vikingelejren ved Limfjorden. 1949: s.91
Schultz, C. G.: Vikingetidshuset paa Trelleborg. 1942: s.17
Steensberg, Axel: To Gaardtomter og en Forsvarsvold paa Nødskov Hede. 1948: s.63
Thomsen, Rudi: 2000-årige britermønter i Danmarks jord. 1953: s.21
Wilson, David: Irsk-britisk import i Lejre. 1960: s.36

Nordboerne på Grønland

Fredskild, Bent: Nordboernes landnam under mikroskop. 1969: s.46
Holtved, Erik: Har Nordboerne været i Thule Distriktet? 1945: s.79
Krogh, Knud J.: Kunstvanding – hem-

meligheden bag Grønlandsbispens hundrede køer. 1974: s.71
 Krogh, Knud J.: Thjodhildes kirke på Brattahlid. 1963-65: s.5
 Meldgaard, Jørgen: Inuit-Nordbo-projektet. 1977: s.159
 Nørlund, Poul: En Bispestav af Hvalros-tand fra Grønland. 1929: s.61
 Roussell, Aage: En middelalderlig Badstue i Grønlands Nordbobygder. 1936: s.67
 Roussell, Aage: Udgravninger i en afsides grønlandsk Nordbobygd. 1938: s.55
 Vebæk, Christen Leif: Middelalderlige Bondegaarde paa Grønland. 1941: s.39
 Vebæk, Christen Leif: Vatnahverfi. 1952: s.101

Danmarks middelalder

Andersen, Harald: Hovedstaden i riget. 1960: s.13
 Behrend, Rikke: Vandfundne sværd fra middelalderen. 1970: s.89
 Galster, Georg: Fra Christopher af Bærns hof. 1966: s.51
 Galster, Georg: De fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm. 1928: s.38
 Galster, Georg: Fremmed indflydelse på Danmarks møntvæsen i middelalderen. 1957: s.15
 Galster, Georg: Møntfundet fra Kirke Værløse. 1930: s.50
 Galster, Georg: Nogle middelalderlige hængesmykker. 1950: s.43
 Hermansen, Victor: Christiern den Førstes højde. 1950: s.175
 Hastrup, Ulla: Det store bloktryk fra Dråby kirke. 1974: s.59
 Jensen, Chr. Axel: En gylden Vindfløjhest fra den ældste Middelalder. 1932: s.53
 Jensen, Chr. Axel: Den middelalderlige Samling. Træk af Nyordningens Forhistorie. 1934: s.81
 Kunwald, Georg: Broskovvejene. 1962: s.149
 Lindahl, Fritze: En akvamanile fundet på havets bund. 1971: s.71
 Lindahl, Fritze: To middelalderlige seglstamper fra Stege. 1969: s.107
 Møller-Christensen, Vilh.: En dobbelt Fingerring af Guld fra Æbelholt Kloster. 1938: s.53
 Nørlund, Poul: Ole Worms olifant. 1950: s.1
 Nørlund, Poul: Stormandstyper fra Valdemarstiden. 1935: s.5
 Ramskou, Thorkild: Et landbrug fra 1000-årene på Lindholm Høje. 1957: s.97
 Steensberg, Axel: Jorddyrkning i middelalderen. 1957: s.83
 Steensberg, Axel: Store Valby. 1953: s.44

Voldsteder. Middelalderlige borge

Hertz, Johannes: Tre borge på Egholm. 1962: s.94

Mackeprang, M.: En Skjoldefrise fra Erik af Pommerns Tid paa Krogen Slot. 1932: s.78
 Møller, Elna: Hindsgavl Borgbanke. 1944: s.39
 Norn, Ebbe C.: Silkeborg slot. 1954: s.5
 Norn, Otto: Østerholm Slotsruin paa Als. 1956: s.103
 Roussell, Aage: Middelalderborgen ved Halkær. 1947: s.73
 Roussell, Aage: En middelalderlig jysk Træborg. 1939: s.55
 Schultz, C. G.: Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder. 1945: s.85
 Smidt, C. M.: Anthonius Bryskes Langesø fra 1554. 1946: s.55
 Smidt, C. M.: By og Borgbro. 1937: s.57
 Smidt, C. M.: Dronningholm. Borgen ved Arresø. 1940: s.63
 Smidt, C. M.: Gurre. 1933: s.57
 Smidt, C. M.: Kalundborg. 1936: s.21
 Smidt, C. M.: Kalø. 1932: s.67
 Smidt, C. M.: Ravnsborg. 1929: s.15
 Smidt, C. M.: Søborg. 1930: s.5
 Smidt, C. M.: Udgravningen af Kalø. 1944: s.88

Nyere tid

Andersen, Ellen: En Brudekjole fra Nørre Vosborg. 1948: s.21
 Bendixen, Kirsten: Et regnskab fra Holbergtiden fortæller. 1963-65: s.103
 Bøgh, Charlotte: En borgerlig families ferieliv. 1977: s.108
 Clemmensen, Tove: Skæbner og interiører fra rococo og empire. 1968: s.93
 Galster, Georg: Danske efterligninger af fremmed mønt fra nyere tid. 1959: s.109
 Galster, Georg: En norsk glaspokal. 1956: s.79
 Gulløv, H. C. og H. C. Kapel: Grønland 1721 - kolonisation og kulturmøde. 1973: s.15
 Holm, Knud: Alkymisten på Rosenholm. 1970: s.147
 Jensen, Chr. Axel: Et københavnsk Fund af Kakelforme. 1935: s.52
 Jensen, Jørgen Steen: En medaille fra 1564 og dens forhistorie. 1969: s.157
 Kromann, Anne og Georg Galster: Frederik VII's møntpiber. 1973: s.171
 Lindahl, Fritze: Konduite under stranding ved Kap. 1967: s.157
 Mackeprang, M.: Sølvfundet fra Er-rindlev Præstegaard. 1930: s.57
 Mejer Antonsen, Inge: Plantagen Bethlehem på St. Croix i det attende århundrede. 1968: s.113
 Olrik, Jørgen: Nyerhvervede Sølsager fra Tiden c. 1700-1775 i Dansk Folkemuseum. 1929: s.41
 Olrik, Jørgen: Nyerhvervet Sølv tøj i Nationalmuseet. 1932: s.24
 Stiesdal, Hans: Grøngaard, Hertug Hans den Ældres Jagtslot. 1956: s.115
 Stig Jørgensen, Birte: Et hoveriskab fra Vibygård. 1971: s.93

Thomsen, Thomas: Kineseriets Tid og de danske Kinafarter. 1942: s.59
 Yde-Andersen, David: Sølv fra stadsguardein Hinnerups tid. 1972: s.77

1940-45

Barfod, Jørgen H.: Churchill - Danmark. 1974: s.150
 Barfod, Jørgen H.: V 1-bomben. 1976: s.72
 Hens, Henrik Andreas: Frihedsmuseet og film. 1977: s.139
 Maurer, Bjarne: Besættelsestiden i plakater. 1975: s.139
 Roussell, Aage: Frihedsmuseets udstillinger i udlandet. 1970: s.187
 Roussell, Aage: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-45. 1960: s.65
 Roussell, Aage og Per Nytrup: Werner Best's bedømmelse af Hitler i 1945. 1967: s.167

Personallistorie

Knuth, Eigil: Aron fra Kangeq. 1960: s.45
 Mejer Antonsen, Inge: En »naivist« i Vestindien - H. G. Beenfeldt. 1972: s.153
 Roussell, Aage og Per Nytrup: Werner Best's bedømmelse af Hitler i 1945. 1967: s.167
 Hermansen, Victor: Christiern den Første's højde. 1950: s.175
 Barfod, Jørgen H.: Churchill - Danmark. 1974: s.150
 Jensen, Chr. Axel: Snitværker af Mester Hans Dreier. 1931: s.5
 Jensen, Chr. Axel: Claus Gabriel. Slotssnedker på Frederiksborg. 1950: s.23
 Roussell, Aage og Per Nytrup: Werner Best's bedømmelse af Hitler i 1945. 1967: s.167
 Horskjær, Erik: Et russisk Tsarportræt i Nationalmuseets etnografiske Samling. 1945: s.73 [Ivan den Grusomme]
 Nørlund, Poul: Vore Kalkmaleries Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Røthe. 1931: s.55
 Uldall, Kai: Et Tiløb til dansk Fajencefremstilling i Renæssancetiden. Laurits Pottemager i Næstved. 1934: s.44
 Hald, Margrethe: Leonora Christina's »Jammersminde« som etnologisk Kilde. 1939: s.87
 Harald Hansen, Henny: Carsten Niebuhr. 1962: s.135
 Roussell, Aage: Poul Nørlund. 1950: s.189
 Thomsen, Thomas: Knud Rasmussen. 1934: s.5
 Nørlund, Poul: Vore Kalkmaleries Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Røthe. 1931: s.55
 Riis, P. J.: Heinrich Schliemann som klassisk arkæolog og hans forhold til Danmark. 1970: s.41

Medarbejdere ved »Nationalmuseets Arbejdsmark 1978«

Elga Andersen, arkitekt M.A.A.

Knud Andersen, fhv. rektor, cand.theol. og cand.mag.

Dietz, Søren, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets Antiksamling

Niels Elswing, fotograf ved Nationalmuseet

Jesper Vang Hansen, stud.mag., tilknyttet Frihedsmuseet

Ulla Lund Hansen, mag.art., lektor ved Københavns Universitets forhistorisk institut

Ulla Haastrup, mag.art., konsulent ved Nationalmuseets farvekonservering

Jørgen Jensen, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid)

Anne Kromann, cand.mag., museumsinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling

Harald Langberg, mag.art., overinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Danmarks Middelalder)

Lennart Larsen, fotograf ved Nationalmuseet

Mogens Larsen, konservator ved Nationalmuseets farvekonservingsanstalt

Fritze Lindahl, cand.mag., museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Danmarks Middelalder)

John Lund, mag.art., Carlsbergfondets syriske ekspeditioner

Ingegerd Marxen, konserveringstekniker ved Nationalmuseets farvekonservingsanstalt

Erik Moltke, dr. phil.

Otto Mørkholm, dr.phil., overinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling

Helge Nielsen, mag.art., museumsinspektør ved Køge Museum

Kirsten Oxholm, bibliotekar, Nationalmuseets bibliotekstjeneste

Ole Schmidt, konservator ved Nationalmuseets konserveringsanstalt for recente sager

Inger Tolstrup, stud.mag., tilknyttet Nationalmuseets etnologiske undersøgelser

Steffen Trolle, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets Antiksamling

Ann Villemos, konservator ved Kulturhistorisk Museum, Randers

Bidragydere til »Glimt fra arbejdsmarken«

E. Mgd.: Elisabeth Munksgaard, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid)

F. L.: Fritze Lindahl, cand.mag., museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Danmarks Middelalder)

G. N.: George Nellemann, mag.scient., museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum)

K. B.: Kirsten Bendixen, mag.art., museumsinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling

K. K.: Kjeld Kayser, arkitekt, Nationalmuseets Købstadundersøgelser

L. R. P.: Lise Rishøj Pedersen, mag.scient., museumsinspektør ved Nationalmuseets Etnografiske Samling

M. R.: Mona Rasmussen, stud.mag., Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum)

O. M.: Otto Madsen, stud.mag.

P. V. P.: Peter Vang Petersen, stud.mag.

T. E.: Torben Ejlersen, cand.mag., Industriregistreringen

T. L.: Torben Lundbæk, mag.scient., museumsinspektør ved Nationalmuseets Etnografiske Samling.

